itsasmuseum BILBAO

Maritimidades - Maritimotasunak
Colección Especializada de Estudios Marítimos
Itsas Gaien Ikerketako Bilduma Espezializatua

ISUSKO VIVAS ZIARRUSTA
AMAIA LEKERIKABEASKOA GAZTAÑAGA

Ondare-ibilbideak Bilboko itsasadarrean

HIRIKO IRAGANAREN, ORAINAREN ETA ETORKIZUNAREN ZAIN UREZTATUAK

ONDARE-IBILBIDEAK BILBOKO ITSASADARREAN

HIRIKO IRAGANAREN, ORAINAREN ETA ETORKIZUNAREN ZAIN UREZTATUAK

ONDARE-IBILBIDEAK BILBOKO ITSASADARREAN

HIRIKO IRAGANAREN, ORAINAREN ETA ETORKIZUNAREN ZAIN UREZTATUAK

ISUSKO VIVAS ZIARRUSTA
AMAIA LEKERIKABEASKOA GAZTAÑAGA

XABIER LAKA ANTXUSTEGIREN HITZAURREA

JON RUIGOMEZ MATXIN
AURKEZPENA - PRESENTACIÓN

itsasmuseum
BILBAO

2023

Maritimotasunak-Maritimidades

Itsas Gaien Ikerketako Bilduma Espezializatua

Colección Especializada de Estudios Marítimos

10 liburukia / volumen 10

Ondare-ibilbideak Bilboko itsasadarrean. Hiriko iraganaren, orainaren eta etorkizunaren zain ureztatuak

© Isusko Vivas Ziarrusta, Amaia Lekerikabeaskoa Gaztañaga
© Xabier Laka Antxustegi, Hitzaurrea
© Jon Ruigomez Matxin, Aurkezpena-Presentación
© Itsasmuseum Bilbao
Muelle Ramón de la Sota, 1. 48011 Bilbao. Telefonoa 946 08 55 00

Kanpoko berrikuspena izan duen liburua

Argitalpen-batzordea/Comité editorial: Jon Ruigomez Matxin (*Presidentea-Presidente*), Carlos Larrinaga Rodríguez (*Universidad de Granada*), Antonio Rebelo Delgado Tomás (*Instituto Politécnico de Leiria, Escola Supérior de Artes e Desing*), Juan Antonio Apraiz Zallo (*Eusko Ikaskuntza - Sociedad de Estudios Vascos)*, Amelia Benito del Valle Eskauriaza (*Euskal Herriko Unibertsitatea - Universidad del País Vasco*), Mirela Fiori (*Universitat Oberta de Catalunya*).

Bilbumaren zuzendaria eta editorea: Juan Antonio Rubio-Ardanaz.

ISBN 978-84-09-55450-8
Lege Gordailua: BI 01315-2023

Inprimaketa: Imprenta Iglesias, S.L.
Polígono Industrial Trobika. Martintxone bidea, 3. 48100 Mungia. Bizkaia.
Printed in Spain.

EDUKIAK

Aurkezpena - Presentación 9

Hitzaurrea 13

SARRERA GISA, AITZIN-SOLASA 23

I ATALA / IBAIERTZEKO ELEMENTUEN GALZORIAN, BERRESKURAPEN FISIKO ETA IKONOGRAFIKOA 57

1 Hasiera legez: parajeak, eraikin eta objektuak, balizko ondareak 59
2 Zabalguneko hiri-trazaren igarobideak: zubitik zubira 75
3 Aspaldiko portu-bizitzaren irudi gaurkotuak 93

II ATALA / IRAGAN MENDETIK GAUR EGUNERAINOKO DENBORA-TARTEAREN ABIADA 109

4 Gorri-orlegi koloreko ezker-eskuinak 111
5 Ezaguna duten paisaian mantendu izan den kultura-materiala 119
6 Oinarrizko testuingurutik kanpo gelditurikо kultura-materiala 127

III ATALA / IBILBIDE HAUTATUAK. IKONO-HISTORIAREN IRUDI-TRAZA SINBOLIKOAK 135

7 Arkitekturatxoak eta hiriko elementuei atxikiriko artelanak 137
8 Hiri-altzarien garapena eta ondare-balioak 153
9 Oroimen-eragileak: iraganeko eta oraingo monumentuen erreinuan… 171

ATALA / GURE GARAIETAN: AZKEN PAISAIAK, ESPAZIO ERABERRITUAK ITSASADARREAN 193

10 Monumentu-izaeratik kaleko eskultura izatera bidean: Bilboko ibaiaren ertzak eraldatzeko ondare-baliabideak 195

11 Metropoli-egituraren ikono-irudizko funtsa: etortzear dagoenaren itxarotea 229

ATZE-HITZA, GIBELEKO ONDORIOAK 249

RESUMEN 279

BIBLIOGRAFIA 285

AURKIBIDEA 291

AURKEZPENA

JON RUIGOMEZ MATXIN

Itsasmuseum, zuzendaria

LIBURU berri honekin, Itsasmuseumek ikerketa eta argitalpen zientifikoarekiko etengabeko konpromisozko hamar urte bete ditu, Maritimidades Bildumaren bidez, museoak hogei urte betetzen duen unean. Bildumak osatu egiten ditu interesgarritzat jotzen diren alderdi puntualak, itsas esferari dagozkionak, eta museoak lantzen dituenak, erakusketetan islatzen den bezala –izan ere, erakusketa horiek etengabe zabaldu eta hobetzen dira–, bai eta gure erakundearen berezko museo-jardueren multzoan ere. Hamargarren ale honek, eta Bilduma osoak, bat egiten dute Itsasmuseum sortu zenetik garatzen ari garen museo-lan garrantzitsu eta zailarekin.

Maritimidades argitaratu izan den hamar urte hauetan autoreek egindako ikerlanak aukera interesgarria dira ezagutzak zabaltzeko. Bildumak itsas inguruneei buruz 'gehiago jakiteko' aukera izaten eta ematen jarraitu nahi du, bai inguratzen gaituztenei buruz, bai geografikoki hain hurbil ez daudenei buruz. Helburu horrekin, Itsasmuseumek azterlan eta ikerlana egiteko aukera hau ematen du, antropologiaren, historiaren, ondarearen, hirigintzaren eta, oro har, giza eta gizarte-zientzien ikuspegitik. Hala, bide horri jarraituz, gauzatu egin da 2014an hasi zen, eta, ekarpen berri honen bitartez, 2024ra arte iritsiko den ekimen hau.

Eta oraingo honetan, zehazki, Isusko Vivas Ziarrusta eta Amaia Lekerikabeaskoa Gaztañaga irakasleen eskutik, kultura materialeko hainbat elementu identifikatuko ditugu, askotarikoak baina gure inguruko portu- eta industria-esparruak berezkoak dituenak, eta bertan kokatuak. Hasiera batean, horiek informazio baliotsua dute, zeinaren ikuspegia gizarte- eta humanitate-zientzietatik datorren, artearen funtsezko protagonismoarekin. Bi egileek adierazi duten bezala, Bilboko hiribilduaren egungo mugek markatutako itsas eta ibai-bidea parametro nagusitzat hartuta ibilbide errealak egitea da xedea.

Ildo horretan, Bildumaren 10. zenbaki honetan, nabigagarritasuna hobetzearekin, portu-hornidurarekin eta hiriaren eraikuntzarekin lotutako prozesuetara hurbilduko gara. Aldi berean, berariaz itsasoari eta portuari dagozkien bideratzeen eta azpiegitura-horniduren gaian sakontzen du azterketak, ondarearen aldetik islatuta. Iraganari nostalgiaz begiratu gabe, egileek, beren hausnarketaren bidez, gaur egungo birmoldaketa- eta eraldaketa-prozesuetara eramaten gaituzte, baita etorkizunera ere.

Azpimarratzekoa da ondare-kontsideraziotik ematen zaion tratamendua. Ildo horretan, funtzionalki bizirik dagoen, ugaria den eta kontuan hartu behar den ondare materiala dagoela erakusten dute. Horrela, katalogazio itxi eta estatikoko edozein saiakera saihesten dute; eta errepertorio ikonografiko materiala erakusten dute, tokian bertan eskuratu dutena; eta, modu horretan, agerian uzten dute lotura dagoela indarrean dagoen edo ez dagoen portu- eta industria-altzarien eta gaur egun indarrean dauden gizarte- eta kultura-nortasuneko giroak eta espazioak irudikatu eta birsortu nahi diren monumentu-multzo oso esanguratsu baten artean.

Orain beren emaitzak aurkeztuko dizkiguten ikertzaileen eta aurreko egileen eskutik egindako emanaldi berri honekin, pozik egoteko moduan gaude, Bildumak hamargarren urteurrena betetzen duen honetan. Hori guztia etengabeko lan neketsuaren emaitza da, eta, horri esker, berriz ere aukera dugu itsasokotasuna osatzen duten errealitate kulturalak eta sozialak zabaltzeko, osatzeko eta zehatzago ezagutzeko.

. . .

CON este nuevo volumen, Itsasmuseum cumple veinte años desde que abriera sus puertas y diez años de compromiso ininterrumpido con la investigación y publicación científica a través de la Colección Maritimidades. Esta viene a complementar aspectos puntuales considerados de interés, correspondientes a la esfera marítima, en los cuales viene trabajando el museo, tal y como se refleja en las propias exposiciones, permanentemente ampliadas y mejoradas, así como en el conjunto de actividades museísticas propias de nuestra institución. Este décimo número y la Colección en su conjunto, se suman al importante y arduo trabajo museístico en sus diversas variantes que desde su fundación venimos desarrollando en Itsasmuseum.

Los trabajos de investigación ofrecidos por las autoras y autores a lo largo de estos diez años en los que ha ido viendo la luz Maritimidades, son una interesante oportunidad para ampliar conocimientos. La Colección ha querido ser y desea seguir ofreciendo una oportunidad para 'saber más' sobre los entornos marítimos tanto aquellos que nos rodean como los geográficamente menos cercanos. Con este propósito Itsasmuseum, brinda esta oportunidad para el estudio y la investigación desde perspectivas como la antropológica, histórica, patrimonial, del urbanismo y prácticamente de las ciencias sociales y humanas en su conjunto. Se plasma pues una iniciativa, guiada por este derrotero, que comenzaba en 2014 y llega ahora hasta los albores de 2024 con esta nueva aportación.

Y en esta ocasión concretamente, de la mano del profesor Isusko Vivas Ziarrusta y de la profesora Amaia Lekerikabeaskoa Gaztañaga, podemos identificar una serie de elementos de cultura material de diversa índole, aunque propios y localizados en el marco portuario e industrial circundante. En un principio estos contienen una valiosa información que toma su enfoque desde las ciencias sociales y humanísticas en cuyo encuadre el arte toma un protagonismo metodológico primordial. Como indican ambos autores, se trata de trazar recorridos reales tomando como parámetro principal la vía marítima y fluvial marcada por los límites actuales de la villa de Bilbao.

En la línea indicada, en este nuevo número 10 de la Colección, podemos acercarnos a los procesos relacionados con la mejora de la navegabilidad, el abastecimiento portuario, y la construcción de la ciudad. Al mismo tiempo, el estudio profundiza en la cuestión de los encauzamientos y provisión de infraestructuras, específicamente marítimo-portuarias, plasmada patrimonialmente. Lejos de una mirada nostálgica hacia el pasado, los autores nos conducen con su reflexión hacia los procesos de remodelación y transformación contemporáneos, e incluso hacia el futuro.

Es destacable el tratamiento desde la consideración patrimonial. En este sentido muestran la existencia de un patrimonio material funcionalmente vivo, abundante y cuya presencia es necesario tener en cuenta. De este modo superan cualquier intento de catalogación cerrada y estática, mostrando un repertorio iconográfico material al cual han accedido sobre el terreno, demostrando la conexión existente entre un mobiliario portuario e industrial vigente o no, y un conjunto muy significativo de monumentos con los que se trata de representar y recrear ambientes y espacios de identidad social y cultural vigentes hoy en día.

Con esta nueva entrega a cargo de los investigadores que ahora nos brindan sus resultados y del conjunto de autoras y autores precedentes, podemos felicitarnos ante este décimo aniversario que cumple la Colección. Todo ello fruto de un trabajo constante y laborioso gracias al cual volvemos a tener la oportunidad de ampliar, complementar y conocer un poco más certeramente aquellas realidades culturales y sociales que componen la maritimidad.

Hitzaurrea

HITZAURREA

XABIER LAKA ANTXUSTEGI

Eskultorea eta Euskal Herriko Unibertsitateko Arte Ederretako irakaslea

ARTEA, ustez, jatorrian, gizakia eta mundu naturalaren arteko harremanen pertzepzio gisa hasi zen. Artefaktu bat, harreman horien barne-mekanismo erregulatzaile bat, gizakiaren existentziari zentzua ematen ziona. Horregatik artea sinboloa da, eta ez zerbaiten sinboloa, baizik eta norberarekin, besteekin eta errealitatearekin tratatzeko modu bat. Arteak, bere errealitate akzidentala den berezitasunean oinarrituta, mutazio existentzialak azaleratzen ditu poliki-poliki: izate eta taldean-izateren formak berrasmatzen ditu.

Artea beti egon da lotuta gizarte-ingurunearekin; inoiz ez da neutrala izan. Zerbait islatu, indartu, eraldatu edo arbuiatu dezake, baina beti du premia harremana gizarte-egiturarekin. Beti dago korrelazio bat gizarte baten balioen, norabidearen eta motiboen eta gizarte horrek sortzen duen artearen artean. Baina badakigu arteak zailtasun handiak dituela batez ere eremu publikoan gauzatzeko. Egungo errealitatearen bilbean parte hartzea zaila izan arren, a priori bati ere men egin gabe, bere logika alde batera utzi gabe, artelanaren eraginkortasuna bertan bizi direnen, lekuaren eta bizitzaren zentzua adierazten eta ezagutarazten asmatzearen araberakoa izango da. Arteak, metabolismo gisa, ikusten, sentitzen, identifikatzen eta errotzen irakasten digu.

> "Benetako hiri itsusia egingo nuke, baina estetikoki hezitako herritarrarekin. Bilbo hiri esperimental bihurtuko nuke. Bilboko Alhondiga Kultur Zentroa hiriaren ikurra izango da. Herritarra hona iritsiko da eta arnasa hartuko du espiritualki eta kulturalki" (Jorge Oteiza, 1988).

Friederich Schillerrek, *Cartas sobre la educación estética del hombre* (1795) lanean, ulertzen zuen herritarra estetikoki hezi dela bere materia fisikoa zein ideala neurtzeko eta harmonizatzeko gai den egoera berezi batera iritsi denean. Orduan konkistatu du bere zerizan morala gauzatzeko beharrezkoa den askatasuna, eta ez lehenago. Herritarraren hezi-

keta estetikoa ezinbestekoa da bere heziketa moralaren oinarri gisa. Estetikoa asunto politikoa da.

XX. mendeko artista modernoak erabateko konfiantza zuen gizakiaren berrikuntza sentsibilitate estetiko horren bidez etorriko zela eta, espirituaren iraultza horretan, arteak zuela bitartekaritza, eta hiria zela ontasun horren promesa eta eredu aurreratuen ezinbesteko katalizatzailea. 1988ko "Alhondiga-Bilbao" proiektu gauzatu gabeak, modernitate horren berdin, "arteen sintesia"-tik abiatuta, arte-arkitektura-hiri-komunitatea integratzearen nahia erakusten zuen. Eredu hori modernitatearen ardatz eta utopietako bat izan zen, eta pasa den mendearen hasieratik gaur egungo praktika artistiko, arkitektoniko eta urbanistikoaren bilakaera osoaren inflexio-puntua.

Baina 1993-1997ko postmodernitaterako, "Guggenheim-Bilbao" ereduak gehiago eta hobeto asebetetzen zituen estrategia publiko berriak hiriarekiko. Garai hartan, larrialdi estetikoak baino gehiago, alarma ekonomikoak piztuta zeuden, non artea ez zen hiriaren giza printzipio aktibo gisa ikusten, baizik eta hiriaren alderdi ekonomikoaren eszipiente (apaingarri) gisa.

"Guggenheim efektua" horren eredu bat da, adostasun batzuk, ez besteak, sortzen dituen sinbolo bat. Halere ezin uka, artearen eta arkitekturaren ahalmen sinbolikoa eta nortasuna sortzeko gaitasuna erakusten dituela. Museoak bere XX. urteurrenean (2017) poztasunaren eta ongizatearen lema-ispilu gisa erabili zuen leloari, "Arteak dena aldatzen du" honako hau kontrajar dakioke,

> "Arteak ez du ezer eraldatzen, ez du mundua aldatzen, ez du errealitatea aldatzen. Artistak benetan eraldatzen duena, bere lengoaiak eboluzionatu, eraldatu eta osatzen dituen bitartean, bere burua da. Eta pertsona hori da, arteak eraldatua, bizitzatik errealitatea eralda dezakeena" (Jorge Oteiza, 1958).

Eta horiek dira "itsasadar-hiri" honetan dauden hurbileko mugarrietako bi, bata dago eta bestea "ere bai", zeren eta, hain zuzen ere, azken hori gauzatu ez izanak, aukera zapuztu baten izaera ez ezik, estatutu auratiko bat ere eman baitio, hau da, beste sentsibilitate batzuentzat erreferente bihurtu.

Hiri oro utopia eta ukronia espazial eta tenporalen metaketa bat dela esango genuke, non bere azken geruza finean, orainaldian, sarritan agertzen baitira aurreko geruzetako pasarte batzuk oraindik indarrean.

Utopia, "leku ona" edo "ez dago halako lekurik", perfekzio edo helburu eskuraezinaren sinonimoa. Utopia modernoak, funtsean, aurrekoak ez bezalakoak dira, etorkizunera bideratuta daudelako, teleologikoak eta aurrerakoiak direlako, errealitatean emandakoaren aurrean matxinada adierazten dutelako eta erabateko eraldaketa proposatzen dutelako. Bere izaera hertsatzaileagatik kritikatzeaz haratago, aitortzen zaio dinamismoa eman eta modernitatearen hausnarketa-sistemaren oinarrien ezarpena ekarri zuela

Utopiek pertsona edo gizartearen ametsak eta kezkak islatzen dituzte. Aukera ematen du funtsezko balio batzuk ezagutzeko une jakin batean, eta baita horiek gauzatzeko aurkitzen dituzten oztopoak ere. Horregatik utopiek ez dute hainbeste balio mundu idealak eraikitzeko, baizik eta bizi garen mundua hobeto ulertzeko. Orainaren tresna kritiko eraginkorra dira, egoera ideala eta erreala alderatzen baitituzte, azken horren mugez eta oraindik lortzeke dagoenaz ohartaraziz. Gaur egungo elementuetatik abiatuta eraikita daude, horiek saihesteko edo indartzeko. Ahalezko mugak bultzatzen dituzte.

Ideal utopikoak ez dira inoiz eragabeak, nahiz eta haien ahalbideekiko konfiantzek, aldian-aldian, ahuldu, eta, batzuetan, kaltegarritzat hartzen diren, onuragarritzat baino gehiago, fantasiazkoak eta inozoak direlako, errealitate gordinarekiko urruntasunagatik eta sortzen diren garai historikoaren mugak gainditzeko ezintasunagatik. Baina, hain zuzen ere, garaiko zirkunstantziek baldintzatuta egoteagatik, utopiak uste baino askoz gutxiago urruntzen dira errealitatetik. Utopia ez da inoiz amaiera estatikoa, baizik eta irriken pixkanakako kristalizazioen prozesua.

Eta hau zen modernitatearen funtsezko utopia: hornikuntza estetiko berri batetik abiatuta, artearen kontzeptu berri bat ezartzea monumentalitate nozio berri baten bila, hau da, arlo publikoarekin harreman bat berreskuratzea, kolektiboaren sentimenduaren oinarri berrien gainean lan egingo zuena.

> "Monumentalitatea, gizakiak sinboloak sortzeko duen betiereko beharretik sortzen da: bere ekintzak eta patua islatzen diren sinboloetatik, nondik bultzatu bere sinesmen erlijioso zein sozialak. Garai bakoitzak monumentuak eraikitzeko beharra sentitzen du eta ezinezkoa da luzera begira monumentalitate irrika hori isilarazi. Edozein direla zirkunstantziak beti saiatuko da agertzen" (Siegfried Giedion, 1943).

"Monumentalitate berria", non hiria, modernitatearen benetako fenomeno kultural konplexu gisa eraikia, erabateko artelana bilakatuko

zen, arkitektura izan gabe bere oinarri fisiko esklusiboa, ezta artea bere apaindura antzua ere.

> "Hiriak gizakiaren gizarte-beharretatik sortzen dira, eta beren adierazpideak eta adierazpen-metodoak biderkatzen dituzte. Hirian, indar eta eragin urrunek bat egiten dute tokikoarekin; bertako gatazkak harmoniak bezain esanguratsuak dira. Hiria naturaren egitate bat da, kobazulo edo inurritegi bat bezala. Areago, artelan kontziente bat ere bada, eta, bere egitura komunalaren barruan, arte-forma sinpleago eta pertsonalago asko ditu. Adimenak forma hartzen du hirian, eta, aldi berean, hiri-formek adimena baldintzatzen dute. Hiria, aldi berean, bizitza kolektiboaren ondasun fisikoa eta mugimendu kolektiboen sinboloa da. Hizkuntzarekin batera, gizakiaren artelan handiena da" (Lewis Mumford, 1937).

Edota aurrerago, modernitate berandutarrean, "Hiria artelan gisa gizakiaren bizitzaren edertasuna ahalbidetzen duena da, gizakiaren bizitza artelan bat izatea" (Jorge Oteiza, 1960).

Utopia horien azken estertoreak izan arte, helburu nagusia zen bizimodu berri bati laguntzeko konpromiso intelektuala finkatzea, artea eta bizitza oinarri berriekin lotzea, eta lan artistikoa gizartea eta giza ohiturak garai berri batean uztartzea. Espazio berri bat sortzea artelan integratuaren bitartez; hiriaren forma kultural berria.

Benetako historia (Guggenheim-1997) eta posible izan zen beste baten (Alhondiga-1988) pitzaduran une batez utopiaren ondoan dagoenari begiratuko diogu, hau da, ukronia terminoari ("inoiz ez dagoena"). Ukronia, ez gertatua posible litekeen espekulazioan oinarritzen da, eta, egungo errealitatearen indarraldia gainjarriaz, iraganaren aldaketa hipotetiko batek izan zitzakeen ondorioak. Beraz, ukronia orainarekiko ariketa kritiko bat da. Ahalezko egitateetan oinarritzen den baina benetan gertatu ez diren, orainaldiari iraganetik begiratzen diona. Ukroniak ez du etsipenez oroitzen, ezta ere oraina faktikoaren menpe jartzen.

Bainan ukroniak oinarri ideologikoak ditu. Batzuetan agerian uzten du gaur egungo historia baliozkoa "berretsi" nahi duela. Beste batzuetan berriz, inoiz gertatu behar ez zuen historia "ezeztatzeko" nahia erakutsiz.

Agian 89ko Alhondiga proiektuaren kasuarekin gehiago egin liteke kontrafaktu historia bat ukronia bat baino, sinesgarria (eszenatokia benetakoa zen) bezain onargarria izan zitekeelako (logika sozial eta historikoaren ikuspegien barruan baliozkoa zen). Halere zalantza izango dugu beti Bilboren patu kulturala aldatzea lortu ote lukeen, baina jakin badakigu ez zela proiektu gertagaitza, ezta formulatzeko unean ezinezkoa izango zenik ere.

Afera guzti hau komeni da azaleratzea, ez nahi delako, baizik eta egin behar delako, beste Bilbao posible batzuk ez zuelako bideragarriak egin.

> "Guggenheimek duen arazo handienetako bat hiritarraren autokonplazentzia da, bere hirian mirari bat izateaz hain pozik sentitzen baita. Ondorio negatiboa da, baina boterearen ikuspegitik lorpen handia da: kritika asko isilaraztea. Guggenheimek adostasun faltsua sortzen du, politikoa ez den hiri-espazio bat sortzen du, gatazkarik sortzen ez duena, kontenplaziorako hiri-espazio bat delako" (Miren Eraso, 2009).

Irudikapenak irabazi zuen bataila eta benetako errealitatea ikuskizunarekin baliozkotu zen: herritar-ikuslea. Isiltasunak legitimatu egin zuen status quo-a, baina isila ez zena ere eragozpen txiki bat baino ez zen izan. Fatalismo demokratikoko garaiak, krisiaren eta posiblearen diskurtsoan paratutako formula salbatzaileek eragindakoak (diskurtso hori aldaezina balitz bezala) eta kudeaketa teknokratiko eraginkor uniformizatzaile baten baitan sortuak.

Hortik errekuperatzeko, jarreren eta pertzepzioen aldaketak eskatzen ditu. Hau ez da eskuinean ala ezkerrean egotea, alde ala kontra egotea, ukatu ala sinestea, aurretik egotea baino. Sentsibilitate eta horri lotutako jarrera kontua da. Ezin da inozoa izan eta pentsatu atzera egitea posible denik. Orain gertatu zaiguna bezain garrantzitsua da gertatu zaigunarekin egiten duguna. Ez dira ohiko iraultza garaiak, ezta onarpen pasiboarenak ere, erantzukizun garaiak baizik.

Beharbada, benetako XXI. mendea hasiko da beste monumentalitate berri bat asmatzeko gai garenean: haren kontzeptu berritu bat, eta beste era batera, formalaz haratago jarrerazko aldean murgildu beharko gaituena (gogoan Felix Guattariren lana, *Las tres ecologías*, 1989). Berriro galdetu beharko diogu geure buruari ez hainbeste zer egin artearekin, baizik eta nola egin artearekin gaur egun, eta agian paisaia-naturak bideratuko gaitu monumentalitate berri horretara.

Egun, berriro, artearen balioa berrasmatzeko premiaren aurrean gaude, artea testuinguru eta problematika berrietara egokitzeko derrigortasunean: artistikoki berritzailea eta kulturalki eraldatzailea. Funtsezko da arteak gaur egun duen funtzioaren eta bere inbrifikazio aukeren aurrean kokatzea, giza harremanetako esparruak berrasmatzeko eta gizarteratzeko, bereziki paisaiekin. Arteak zerbait esan nahi edo sinbolizatuko du, hau da, eraginkorra izango da, bere garaian lurralde horietan bizi direnak elkar identifikatzea lortzen badu.

Louis I. Kahn arkitektoak soluzio teknologikoei buruz ohartarazten gaitu "Monumentalitatea enigmatikoa da. Ezin da nahita sortu. Ez materialik onena ez teknologiarik aurreratuena ez dira beharrezkoak izaera monumentaleko lan baterako" (1944). Egunera ekarriz, teknologia berriekin esperimentatzeak arte-forma berriak, kalitate plastiko berriak, harreman berriak, abiadura berriak ekar ditzake, baina ez nahitaez kontaketa berri bat. Egungo sormen-inflazioak lotura zuzena du fikzio teknologikoekin, eta, horren ondorioz, artea orientaziorik gabeko teknologien erakustoki bihurtzen ari da, ikuskizun. Ikusizko estimuluen gainjartzea tranpa hedonista bat da, entretenimendurako amua, zeinaren funtzioa herritarra ikusle hutsa bihurtzea baita, artearen ahalmen eraldatzailea eragotziz.

Horrela ba, XX. mendean hiriko fenomenoa sormen-diziplina askoren laborategi esperimentala izan bazen, XXI. mendean paisaia aintzat hartzeko eta berriz definitzeko premia funtsezko laborategietako bat izan daiteke. Hori dela eta, jada ez da beharrezkoa soilik hirian fokalizatzea, baizik eta paisaietan, gizarteak bertan grabatuta duen istorioa, bizi-espazio eta barru-barruko harremanak. Dagoeneko hiria lurralde osoan zehar hedatu da, paisaiak bere parkeak bihurtuz. "Hiri hedatu" hori jabetu beharko da bere ondorioak gero eta gehiago eragiten duela lurraldean, baina oraingoz ez zaio asko axola. Hiria ez da jada arlo sozialaz eta publikoaz hornitzen gaituen bakarra. Unamunok erantzun ohi zien naturara gizartetik ihesi joaten zirela esaten zutenei, natura ere gizartea dela.

Bainan naturaren, edo naturen, kontsumo masiboaren aurrean gaude, edo zuzenean harekin bitartekotzarik gabe bat egiteko modu berrien promesen kontsumoaren aurrean. Natura zorion ihesgarriko fikzio produktu bat bihurtu da, erakusketa-sindromearen mende dagoen "herritar-turista-kultural" batentzako aproposa. Kasuetan paisaia eta arte "erakargarriak", merkataritza eta politika eredu baten bideragarritasunerako ezinbesteko tandem bihurtu dira. Artea eta natura beste narrazio eta asmo batzuk artikulatzen dituzten amarru bihurtu diren eredu horretan, hemen dugu atarian "Guggenheim-Urdaibai" egitasmoa.

Hori aitortzeak zenbat denbora daraman alde batera utzita, natura ez da soilik gure existentziaren sostengu, baita ere gure egoera existentziala, gure lotura komunitarioa, gure agindu estetiko eta morala. Benetako arte obra osoa. Behin pasata garaia non aldi modernoak behar zuen bere gizatiar izaera nabarmen bereiztu naturaren aurrean, berriro aurkitu dugu natura dela gidatzen gaituen eta osatzen gaituen benetako sistema, beti gure lekuan jarriko gaituena. Naturak ez du ez planik ezta presarik,

eta gertatzen dena gertatzen dela, gertatzen zaiona gertatu, beti izango da bera. Ez daki ezer guk paisaia gisa ulertzen dugunaz, berez gertatzen baita eta ez kanpoko entitate baten aginduz. Guk behar dugu bera, gure paisaia existentzialak eraikitzen jarraitzeko.

Baina…

> "Joan egin dira, bai! Eta ondo dago horrela. Ez da haien falta sumatuko. Gizaki horiek uste zuten eguzkiak zalantza egingo zuela irten eta sartzeko haiek lurrundu, xaxatu edo ikaztu zirenean, espezie gaiztotu hori lehertu zutenean, gizadiak mutu egin zuenean. Horrek guztiak ez zion axola izan ilargiari, inongo planetari. Itsasgorek eta itsasbeherek ere ez zioten arnasari eutsi, nahiz eta han eta hemen itsasoak irakin edo itsasertz berriak bilatu. Harrezkero isilik. Haiekin joan zen zalaparta. Eta denborak jarraitzen du inoiz neurtu eta egutegietan sartu ez balitz bezala" (Günter Grass, 1986).

Hala balitz, gure zibilizazio-hondarrak, nekez ezagutuko genituzkeenak, ordura arte izan ziren giza-ondare lez, beste itsasadar berri baten areatzetan sakabanatuta eta beste materiekin nahasita geratuko lirateke.

SARRERA GISA, AITZIN-SOLASA

SARRERA GISA, AITZIN-SOLASA

GIZATIARRA (edo humanoa) den unibertsoaren adierazgarririk bikainenetakoa, mendeen joan etorrian eta urteen iraganaren poderioz euskarritua, habitatzearen ekintza eta ondorioa dira. Habitatzeak subjektuaren (norbanakoaren zein gainontzeko kolektiboaren) eta testuinguruaren arteko erlazio aktiboa desestaltzen baitu. Gizakia, bere komunitatezentzuaren orokortasunean espazio-denboraren konplexutasunaz presente dagoen gorputza da, egoera determinatuez hezurmamitua. Beraz, elkarrekiko hartu-emanean sostengatzen den ingurugiroa eraikitzeko ez ezik berau eraldatzeko gaitasuna du. Konformazio objektuzkoen, formazkoen zein espazialen eremuan giza beharrizanak eragiten duenean habitatzearen akzioa produzitzen da, berebiziko eginahala den neurrian.

Hortaz, beste gizaki-taldeekin harremanak bultzatzeaz gain, eguneroko bizimoduan inguruarekiko jarrera multzoaren ezarpena inplikatzen du habitatzeak; nolakotasunak, prozedurak, egikerak… kultura bera modelatuko eta antolatuko duten ohiturak abiaraztea exijitzen duen bitartean[1]. Aspaldi, Bilboko bailaran Ibaizabal-Nerbioiko behe-arana zeharkatzen duen bezalako ibai eta itsasadarrek (Bilbo hiria sortu aitzin) itsasoratze-bidean ibilbide zinez uhintsuak zituzten, paduraz estalitako lurraldeetan. Horietan estuarioetan, erdi-aroko garaietatik XIX. mendearen akaburaino eta kasik XX. mende hastapenera arte, itsas uren goraldiek eta mendi makartsuetatik zetozenek eraturiko padura bustiak *polder* bilakatuz joan ziren pixkanaka, ehunka urte luzez buruturiko giza eskuhartzearen eraginez. Hau da, padurak sikatu ahala bestelako erabileretarako prestuak ziren lur emankorrak, nekazaritza-ustiapenerako besteak beste. Horrela gertatu baitzen, batik bat, Euskal Herriko Gipuzkoan eta Bizkaian; Bidasoa, Urola, Oria edota Urdaibaiko aran zein arroetan ere.

Transformazio horren jazarpenak ekonomian eta lurralde-antolaketan sekulako astinaldiak sortu baitzituen[2], eta horietako antzekoak Ibaizabal-Nerbioi ibai elkartuaren aipatu behe bailaretan ere bazeuden. Aitzitik, XIX. mendea heldu ahala *polder* gisako lur-irabaziek eta

[1] Aipaturikoaren arian, ikus: Andrea SALTZMANN, *El cuerpo diseñado: sobre la forma en el proyecto de la vestimenta,* Paidós, Madril, 2004.

[2] Ikus: Josu NABARTE, "La transformación de las marismas en pólderes incidió directamente en la economía y la sociedad de la costa vasca", *Campusa,* 2021/06/17, www.ehu.eus/campusa/contenido/-/asset_publisher/… (2021eko ekainaren 17an eginiko kontsulta).

bestelako ingeniaritza hidraulikoaren baitako obrek, harrobietatik zetorren mineral-jarioaz aritzeko gune mardulak prestatu beharko zituzten, metal-fundizioaren eta siderurgia modernoaren hasiera hodeiertzean baitzen. Bilbon, Somorostroko eta Trianoko Mendien onurak Pliniok kantatu zituen, ondoren Jovellanos bidaiarik gogoratuz eta Elhuyar anaiek ikertuak izanik. Zonaldeok, halaber, izaera estrategikoa edukitzera laster helduko ziren bilakaera historikotik at, ustiapen modernoan.

Galeako forte militarraren ingurunea eta dorrea, Abrako portuaren zaindari

Ohituraz eta izatezko puntu estrategikoez gain zinez emankorrak ziren lurralde eta eskualdeok, ezein lehengairen lorpen, ekoizpen zein garraiorako altxor preziatuak bilakatu ziren eta hauen zaintza beharbeharrezkoa zen bai itsasotik zetozen arriskuen aitzinean zein gibeletik, lur-barnetik erasotzen zutenen aurka ere. Gudarosteak eta biolentziazko pasarteak eguneroko ogia zirenean hiribilduek ingurune aberatsen eta portuen zaintza ongi errotu behar izaten zuten. Litoraleko sarguneak, talaiak (itsasoa begiratzeko antzinatetik erabiliak) eta mendi-magalak

defentsak erraztuko zituzten, horietan kokatu beharreko egiturekin. Gerora, denbora iragan ahala eta estatu nahiz erreinu eta administrazio politikoen aferak medio, gerla eta jazarpen garrantzitsuagoen gotorleku funtzioa ere bereganatuko zuten seguruenik, adibide gisa Bilboko Abraren eskuinean daukagun Galeako forte militarraren aurria edota Pasaiako portutik Jaizkibelen maldetan ikus daitezkeen dorretxoen ilarak.

Garai bateko litoralaren defentsako dorretxoen argazkiak

Burdinaren mugimendu itzelak Bilboko ibarraren lehenbiziko mendi-hazkundeak, horrela kontsideratu badaitezke, bultzatuko zituen harrobietatik gertu, beste latitude batzuetan *company towns*, *coke towns* eta halako izendapenez gorpuztu ziren ikatz-hiriak, bizitza bortitz industrialaren testigu, harrobiak lurraldea jan ahala lekuz aldatuak izaten zirenak. Hala izanik, XX. mendearen azken laurdeneraino heldu gabe, oraindik, Bilboko 'mirakuluaz' jarduten zuten baina logikoki, burdinari, urari, portuari eta garraioei begira oraindik ere (itsasontzia, trena, errepidea, aireportua). Baina garai horretan, udalerriaren limiteak gainditzeko tres-

nak martxan zeuden "Bilbo Handia"[3] deituko zen eskualde metropolitarraren bilaketan, eginahal horretan udalerri askoren atxikipena behartuz.

Bilbo Handiaren Korporazio Administratiboak 1946an sortu bezain laster, eskualdeko ordenazio plangintza urbanistikoa abian jartzea zuen helburu, inplikatzen zituen udaletxe guztiek estrategia bateratua onartuz. Udal munizipalak izango ziren plangintza nagusitik zetozen plan partzialak aurrera eramateko deituak, baina lur-jabego pribatuarekin modu intrintsekoan bat eginda. Korporazio honek bere legedi eta arauak zeuzkan, 1956ko Lurzoruaren Legeak, eta 1961eko errebisioak ere errespetatzen zituztenak. Egitasmoak aldiz, bere potolotasunean, kudeaketarako eta finantzarako bitarteko eskasak, urriak eta pobreak izan zituen, etorkizunerako hiriaren profila irudikatuz baina lurraldean gertatzen ziren gorabehera errealak guztiz ezagutu gabe. Hauek plangintzok, zonaldeak baino ez zituzten erakusten helburu finkoak eta funtzio konkretuak egotziz baina eskala txikiagoetako eginbeharrak maiz ekidinez.

Ondorioz, hazkunde esponentzialak baldintzaturiko konkrezio faltak, mailaz maila garaturiko antolaketaren gabeziak eta udalerrien arteko koordinazio ezak askotan kritikatu izan den hazkunde anabasatsua ekarri zuen, urte luzez emana eta hain eragin kaskarrak izan zituena, batik bat itsasadarraren ezkerraldeko lurraldeetan eta erresidentzia nukleoetan. Garraiobide kolektibo amestuek ere, ez zuten promesa bete. Hauetariko lurralde-promesa batzuk harrigarriak ziren, gainera; adibidez Bizkaia eta Gipuzkoako probintzien artean orotan elkarlotua egongo zen aglomerazio industrial globala atontzea, Bilboko portuaren *hinterland* handia eta nazioarteko aireportua sortzea, Sondikaz beste Punta Galea, Barrika, Urduliz, Mungia edota Otxandio ere pentsatu zituztelarik. Horretarako, *Harris Bosh Aymerich, Dixon Speas Associates Inc., Airways Engineering Corporation, James C. Buckley Inc.* edota *Arthur D. Little Inc.*[4] bezalako konpainiekin kontaktuak egin zituzten, hori dena 1990. urterako miloi eta erditik gora biztanleria izatera iritziko zen Bilbo aintzat hartuz (eta amestuz). Beraientzat horiek ideiak ez ziren utopikoak, Bilboren hazkundebektoreetatik ondorioztatzen baitziren; aspaldian Durango, Laudio eta Urduñako aldirietarantz hedatuko zen hiria imajinatuz, bere hedapen-

[3] Ikus: Autore anitz. *INDUBAN en Vizcaya,* Banco de Financiación Industrial, Bilbo, 1972. Bilbo Handia korporazioaren afera dela eta, entitateak biziraun zuen urtemugaren baitan, ikus baita ere: Luis BILBAO LARRONDO, *Urbanismo en torno a la Ría del Nervión. El Gran Bilbao 1945-1975,* Itsasmuseum, Bilbo, 2021.

[4] Jesús DORADO LANZAGORTA, "La infraestructura de Vizcaya", in: Autore anitz. *INDUBAN en Vizcaya,* Banco de Financiación Industria, Bilbo, 1972, 142-157. or.

zona 'naturalak' beteak zeudenerako: hau da, Txorierri arana eta Mungiako ibarrak, Abratik Plentziako hiribildura doan kosta-lerroaz gain.

Bilboko itsasadarraren meandroetan, alabaina, badakigu portufinkapenak hiria sortu baino lehenagokoak zirena. Izan ere, hiribilduaren sorrerako gutuna eman zeneko kokapen honen kontzientziarik bazegoen; Brujasek Szwin kanalaren barnean zeukan antzeko egitura edota Anbereseko itsastar estrukturak bikain ezagutzen baitzituzten. Erdi aro hartatik gerora, beste bost mendetan Portugaleteko hiribilduaren aurreko barrarekin borroka izugarriak izan ziren, XIX. mende amaieran berau menperatu arte, itsasontzi handiagoentzat Bilboranzko sarrera samurtuz. Zirelako hareatzak, Getxoko paduretaraino ailegatzen ziren, itsasgoran.

Itsasmuseumeko jabegoan dagoen Bilboko maketa (norberaren argazkia). Zubi bakarraren bi alderdietan bina ermita zeuden; bata Pietateko Ama Birjinari dedikatua, Urazurrutiako partean eta bestea Ibeni zeritzon ibaiertzean

Itsasadarraren ibilbidea leuntzeak, dena dela, hiribilduaren bizitzako menderik gehien okupatuko zuen, XVI. mendearen hasieran Kontsulatuaren fundazioarekin areagotuz. Ibaiko moilak ezartzea eta kurbarik na-

barienak ekiditea izan zen erronka, bai Abra aldean eta ibaian gora ere. Hurrengo etapa baten Lan Publikoen Zuzendaritza Orokorrak lekukoa hartuko zuen eta Bilbo hiribilduan bertan zenbait lan garrantzitsu burutuko ziren; Elorrietako kurba, Atxuri eta Sendeja, Uribitarteko irlako nasak, moilen luzapena San Mamés edo Olabeagara heldu arteraino, Bilbotik hasi eta itsasadarrean behera zegoen zonaldearen dragagarbiketa. Industriaren ezarpenarekin beharrizanak ugaldu ziren eta orduko garatua zegoen Portuko Autoritateak ontziak atrakatzeko eta ainguratzeko egiturak baimendu beharko zituen, batez ere karga eta deskarga lanak erraztuz, industriari eta merkatalgoari zuzenduak. Arenalak berak, ontzientzako parada izaten jarraituko zuen hamarraldi batzuetan eta horrekin batera Uribitarte zein Zorrotza. XX. mendearen erditik gerora, nahiko berandu, Abrako kanpo-portuarekin batera, Deustuko kanala irekiko zuten, erriberan Zorrotzaurreko penintsula eraikiz, gaur egun Bilbok ezbaian duen berrikuntza erronkarik nagusienetakoa izaki.

Bilboko jardun komertzialaren gune zentraletako baten zaharberritzea eta ibaiaren ertzean duen kokapen ezin hobea, fundazio-hiribilduak zuen plazan

XX. mendeko hirugarren herenean kanpo-portuko edo Abrako handipen lanek izango zuten nagusitasuna, itsas trafikoak planteatzen zituen beharrizanak itsaso zabalera terminal berriak eraikitzea eragin baitzuen. Oro har, bitarteko bereziak beharko ziren, gorakada izugarria zela me-

dio, kasik garai bertsuan mineral-jarioa urritzen hasi zen arte. Santurtziko portu handiak azpiegitura berriak behar izan zituen merkantzien, industriaren eta zerbitzu komertzialen arrera egiteko, gas eta petrolioontziak ere, besteak beste, edota geroago HTM kontainerren terminala.

1. HIRIAZ GAINDI: EZKERRALDEKO TRENAREN BURDINBIDETIK, ERRIBERAKO LURRALDE ILUNETAN BARNA

1988ko ekainaren 23an (San Juan bezperan, izan ere), Euskalduna ontzigintzako enpresa historikoaren langile batzordeak Astilleros Españoles, S.A. (AESA) Konpainiarekin hitzarturiko akordioa erreferendum baten onartu zuela oroitarazi digu Pilar Luengok[5]. Lau urtez luzatu ziren istilu haiek. Maiz biolentziaz estaliak poliziaren eta langileen artean, Abandoibarrako erriberan eta Deustuko zubian gertatzen ziren eguneroko manifestaldi eta burdinbide zein errepide-mozteez, matxinada urbanoak, erasoak, zaurituak eta hildakoak ere eraginez, betiko itzali eta zokoratuko baitziren, kasik hamar urte geroago. Guggenheim Fundazio ipar-amerikarraren museoa kokatuko zen lekutik metro oso gutxitara.

Handik bizpahiru urtera, itsasadarraren ezkerraldeko industria potoloenak gainbeheran zeuden, Altos Hornos de Vizcaya erraldoia barne. Ehun urteko goraldian, XIX. mendearen erdialdetik XX. mendeko ekuatoreraino doan ehun-urtekoan 'erriberako lurralde ilunak' bilakatu ziren Bilbotik Abrarainoko ibaiertzok, fabrikatzarrak eta bizitokiak elkarrekin konpartitzen zituzten lur eskasetan eta kutsatuetan. *Mordor* erako eskenatoki arkeologiko-fantastiko beltzak (batez ere, burdin harrobietako ustiapen demasiaren eraginez ahituak) *Blade Runner* tankerako zientziafikzioaren paisaia teknologiko berantiarrekin (batik bat, siderometalurgiaren gailuek eta egiturek modelatua) topo egiten baitzuten uneoro. Lehenengoak mendi-magaletan gora, bigarrenak itsasadarrean behera. Horiexek baitziren, ezkerraldeko tren-leihotik ikusten genituen irudiak.

Altzairuaren distirak horizonte gorrietan itzaliak eta, mineral onak bukatuak eta teknologiak ustez zaharkituak zeudenean, Iñaki Uriarte arkitektoak dioskun bezala "hutsaren oparotasunaz beteriko paisaia zabal baztertuak"[6] gelditu zaizkigu; lantegi-estrukturen errautsekin (baten batzuk

[5] Pilar LUENGO, "Los trabajadores de Euskalduna aprueban en referéndum los acuerdos del naval", *El País*. 1988ko ekainak 24 (kontsulta: 2020ko apirilaren 10ean egina). Ikus sarean: https://elpais.com/diario/1988/06/24/economia/583106406_850215.html

[6] Iñaki URIARTE, "Huts*urbi"*, 2020ko martxoaren 20a (dakigunez, argitaratu gabeko dokumentua).

ondare gisa kontserbatu arren) eta lan-munduko artefaktu, makina zein altzariekin (beste batzuk, erritu anekdotiko legez paraje eraberrituetako testuinguru erabat ezberdinetan eta transformatuetan iraun duten arren). Baten batzuk, Bilboko udalerrian identifikatu ditugu orri hauetara ekarriz. Hilotsen hutsuneekin, urbanizazio berriekin eta ibaiertzeko pasealekuekin batera, portuko ingurumariko esku-hartzeekin dike handien eta industria gaurkotuen artean udalerri txikiak eta tradiziozko portuak gelditzen dira, hauei atxikiriko ondare-egiturekin. Aitzitik, zentral nuklearren antzerako esklusio-guneetan baleude lez tratatuak, hormigoizko hondartzak ere badituzte, itsasoa zailtasunez ikusten usten duten murruez 'zainduak', palmeratxo argalen ilarak irudi utopikoren bat pizteko ezinean landatuak.

Porlanezko hondartza bezalako egitasmoetan, antzinatik datorkigun distopikoaren tankerako eguneratze postmodernoa topa dezakegu; hau da, Robinson Crusoe mito modernotik eratorritako mundu utopikoetan gizakiak natura modelatzen du, berau samurragoa eta habitagarriagoa izan dadin. Aitzitik, zementuzko itsaso-mugako eraikinetan horiek utopiak aldrebestuz, eta guri espresuki dagokigunera erakarriz, industriak irentsitako badiaren aurrean natura-kontzientziarik pizteko izan dezakegun ahal-ezintasunaren aurrean minez kokatzen gaitu. Hala, Leonardo Lippolis[7] autoreak apatzen duen "zementuzko irlaren" beste metafora gisakoa eta literala litzateke; gailentasun industrial produktiboak bere azpiegitura sano eraginkor eta aldakorrekin dakarren aurpegi ezkutuagoa; gizarte garapenaren aldetik zentzurik eza, bazterketa eta alienazioak dakarren komunitate-urraketa. Hauek irakurketa berezi eta bitxiak, transmodernitate edo modernitate iragankorra kontzeptua lekuko, Juan Antonio Rubio-Ardanaz antropologoak ere, gure esparru gertukoan, zenbaitetan ekarri dizkigu gogora, Bilboko Abra inguraldeko aldiri-paisaia itsastarretan dautzan kontraesanezko pasadizoez ohartzerakoan[8].

---

[7] Leonardo LIPPOLIS, *Viaje al final de la ciudad. La metrópolis y las artes en el otoño posmoderno (1972/2011)*, Enclave de Libros, Madril, 2025, 54. or.

[8] Juan Antonio RUBIO-ARDANAZ, "Cultura marítima y expresión gráfica pública. Simbología mural en Santurtzi (Bizkaia)", *Kobie, Antropología Cultural,* 15, 2011, 37-50. or. Juan Antonio RUBIO-ARDANAZ, *Antropología Marítima. Entramados y constructos patrimoniales en el Abra y Ría de Bilbao*, Maritimotasunak (Itsas Gaien Ikerketako Bilduma Espezializatua), 1, Bilboko Itsasadarra Itsas Museoa, 2014. Juan Antonio RUBIO-ARDANAZ, "Fiestas populares en la ciudad de Bilbao. Translatividad y confluencias sociales en un marco cultural transmoderno", *Kobie, Antropología Cultural,* 20, 2016-2017, 5-22. or. Ikus baita ere: Isusko VIVAS ZIARRUSTA, Amaia LEKERIKABEASKOA GAZTAÑAGA, Juan Antonio RUBIO-ARDANAZ, "Desde la percepción de un espacio sociocultural marítimo. Paisajes mutados, imaginarios y memoria de lugar en la Ría de Bilbao", *Kobie, Antropología Cultural*, 23, 2021, 121-134. or.

Zierbenako portuko hareatza artifiziala. Goian J. A. Rubio-Ardanazen irudia

Izan ere, antropologo honek ohar arazten digu bai kolektibitatearen eta baita norbanakoaren memoria historikoan ere errepresentaziozantzuak joan diren heinean, itsaso-paisaia deritzon kategoriaz galdegin diezaiokegula gura buruari, interes zenbaiten artean josia izan dena: portuko aktibitateak alde batetik, industriaren eta komertzioaren eragina bestetik; goiko paragrafoan azaleratu ditugun ingurugiroaren birmoldaketa eta egikerarekin kontraesan estetikoak hor inplizituki bilduak daude.

Maiz, arkitekturaren eta azpiegituren egonkortzearen gehiegitasunak halako estropezuak baimentzen ditu; industriaz sano kutsaturiko badian hormigoizko hondartza inozoaren antzekoak (Bilboko Abran, Zierbena herriko portu-espazioan aurki dezakeguna). Ustez inozoa baina bestalde, zailtasunez justifikagarriak liratekeen onurak iragarriz, metropoli siderurgikoaren gainbehera etengabekoaren sinboloak lirateke. Hala nola, hiriaren nazioarteko proiekzioaren aurriak, ogi-puskak, espektakulu handiak eta erakusketa-museo oparoak modu eszenografikoan kanpoaldera proiektatzeaz arro gauden garaietan, guk geuk eta beste askoak kontsumi ditzagun han-hemenka salmentan jarriak direnak. Honek guztiak, halaber, 'arkitekturaren turismoa' ez eze 'hirigintzaren turismoa' eta 'paisaiarena' erakartzen ditu 'oparotasunaren parajeetara'[9].

Oparotasunaren paisaiok, industriak lagatako hutsuneetako beste egitura batzuekin ere erlazionatu ditzakegu, eten-bagako kontsumorako prestuak. Halakoak dira horietako espazio zenbait okupatu dituzten merkatal azalerak. Sorkin-ek bere idazkietan ohartzen digun bezala:

> "Visto desde arriba el centro comercial parece un descuidado montón de cajas enormes arrojadas en medio de un enorme mar de asfalto". La tendencia de los más grandes (galerías comerciales de más de 79.999 metros cuadrados) es que se encuentren alejados de los centros urbanos, bien a las afueras o incluso alejados de la ciudad, creando un recinto lleno de potenciales compradores. Estos lugares de confinamiento tienen una gran connotación sociológica. Sus estructuras favorecen la circulación y alternan amplios vestíbulos destinados a la contemplación, "cuanto más grande es el centro comercial, más sofisticadas son las simulaciones de despliegue"[10] [esaten digu Sorkin-ek]. "Sin embargo, cada vez se frecuen-

[9] Ikus: Juan Antonio RUBIO-ARDANAZ, "Regeneración del paisaje portuario y marítimo de Bilbao: los recovecos de la abundancia arquitectónica transmoderna", in: José Ignacio Lorente Bilbao, Luis Bilbao Larrondo, *Ciudades-(post)-utópicas. Paisajes de interacciones estético-artísticas en proyección de futuro,* Abada Editores, Madril, 2023, 63-87. or.

[10] Michael SORKIN, *Variaciones sobre un parque temático, la nueva ciudad americana y el fin del espacio público,* Gustavo Gili, Bartzelona, 2004, 15. or.

> tan menos estas grandes superficies convirtiéndolas en desiertos, o como lo llama Alfredo Aranda, monumentos al consumismo convertidos en centros *zombie*[11].

Noizbait J. G. Ballard idazleak adierazi duenez, komertzio-gune handiei, autobideei, aireportuei, tren-geltokiei, portuei; 1990eko hamarkadaren hasieran M. Augé antropologoak 'ez-lekuak' deitu zituen garraio eta komunikazioen sareetako trantsizio-puntuetan sortzen diren paisaiei eta horiei atxikiriko behin behineko 'kulturei' (hala badagokio, behintzat), infernu berri baten antza nabaritzen die. 'Infernu' zaharra, aldiz, industriaren garaian ezagutu genuena eta orain sano eraldaturik, modernotasun iragankorren uretan igerian atzematen ditugunak lirateke.

2. ESKUINALDEKO ESPAZIOAK: FABRIKAK ETA LUXUZKO ARKITEKTURA TXUKUNAK

Bilboko itsasadarraren eskuineko bazterra, ostera, Abrarainoko kilometroetan modu oso desberdinean (partzialki) konfiguratu izan da goian aipatu dugun XIX. mendetik XX.aren erdialderainoko ehunurtekoan. Getxo eta Algortako lur pribilegiatuetan batez ere burdingintzaz, siderometalurgiaz eta garraioaz aberasturiko industria-burgesiaren elementuek eraiki zituzten berain bizitoki ponposoak, lehendabizi udara iragateko eta geroago urte osotako (Neguri: Azkuek 'negurako hiria' deitua dugu horren adibideetako esanguratsuenetarikoa). Aristokraziaren familia bakunak eta aspalditik eratorririko sendi boteretsuak kenduta, era eta molde hauetatik jaiotako burgesia industrialak itsasadarraren aurreaurreko (ezkerraldeko) fabrikak kontrolatzen zituen eta portu-garapena ere hurbil zeukaten, bertatik lorturiko onurak ongi aprobetxatzeko. Luxuzko arkitekturak familia bakarreko etxeak eta arkitektura xelebreak zeuzkan lehengai, ohi denez, arkitektura eklektikoak, modernistak eta batez ere antzinatasunaren berreskurapenekoak barra-barra eraikitzen ziren bitartean, hian zuzen ere Portugalete hiribilduko barraren aitzinean.

Dena dela, Portugalete inguruko ezkerraldean garai baten bainuetxeak eta udarako azpiegiturak egon bazeuden bezalaxe (barraren arazoa ekidin baino lehen), eskuinaldeko espazioetan fabrikak ere baziren zenbait udalerritan. Hala bada, Erandio, Astrabudua, Lamiako (Leioa) eta

[11] Alfredo ARANDA, *Los centros comerciales de Estados Unidos se vacían* (bertsio digitala), Forbes, 2017, 31. or.

abarretan ere 'altzairuzko bisonteen hileta meza' edo agurraren ostean industriaren amaierak jotako paisaiak badaude, eta horrez gain Abrako eskuin-kosta horretan beherantz eroritako burgesiaren paisaia gaurkotuak. Seguruenik Europako badiarik aberatsenetakoa izandakoaren gainbehera nozitu dute lurraldeok, populazio dentsitatea gehitu ahala eta esklusiboak ziren ingurumariak klase ertain edo ertain erosoak bete ahala. Antzinako jauregitxo asko, ondo mantendu eta kontserbatu ezinik, eraitsi eta pisu-blokeak eraiki zituzten batik bat 1970eko hamarralditik gaurdaino hedatu den debora-tartean. Arkitekturak aldatuz hiri-inguruneak aldatzen baitira eta hauekin batera aspektu soziokulturalak eta nola ez, giro sozioekonomiko eta soziopolitikoak ere.

Itsasadarraren eskuinalde honek ere trenbidea batzuen baina bagoietako leihatiletatik ez ziren *Mordor* edo *Blade Runner* bezalako paisaia ustel beltzaranetako kiratsak usaintzen, kostalderantz urreratu ahalako kresala baino. Trenak jarraitzen du existitzen baina Metro Bilbao bilakatua, ibilbidearen zenbait zati eta estazio lurperatuak izanik, sator-zuloetatik egun-argitaratzeetan atzeman dezakegularik 'Bilbo handia' delakoaren toponimia eta espazio-metatzea. Hauek sareok adierazten digute bigarren mailako nukleo edo erdiguneen garrantzia eta aipatu bezala, populazioaren kondentsazioa bai ezkerraldean eta baita, eskuinaldeko kokagune jakin batzuetan, José Ignacio Homobono sozio-antropologoak ezkerraldean azpimarratzen duen moduan: "barriadas que han crecido 'al impulso' del 'doble proceso' de industrialización y urbanización; los cuales con sus 'corolarios ideativos', surten efecto en transformar la sociedad"[12]. Eraldaketa irmoa, zeinu-ikurrak goretsita posible egiten dena.

Horien zeinu-ikurren artean nagusienak, ez dira izango merkatal zonen 'kutxa itsuak', hermetikoak, lurraldean pausatuak; ezta etxebizitza dotoreak edo industria-arkitektura berrerabiliak baizik izar-eraikinak. Horietan ahaltsuena, zerbait esatekotan, Guggenheim Museo-ikonoa. Asko hitz egin da bere funtzio, eredu, irudi eta sinboloez baina Jaime Cuenca ikerlari eta irakaslearen perspektibatik, horietatik klabeetatik Guggenheim Bilbao Museora hurbiltzean, deigarria da museoaren sorrerari buruzko ohiko kontakizunaren egitura mitikoa. Memoria kolektiboan finkatuta eta agintariek zigortuta geratu den bezala, kontakizunak hiri ilun, dekadente bati buruz hitz egiten du, terrorismoak eta krisi industrialak setiatua eta 1983ko uholdeek bizirautearen mugara eramana.

[12] José Ignacio HOMOBONO MARTÍNEZ, "Coros de Santa Águeda. Barakaldo y su entorno, un caso representativo", *Kobie. Antropología Cultural,* 23, 2021, 37-64. or.

Funtsezko ur horien anabasatik, Guggenheimen egitura liluragarria azaleratzen da, erakundeen apustu ameslari gisa, hein handi batean herritarrek ulertu gabea; hala ere onartua, baina laster baretzen da aurretiko gatazka, eta onura ekonomiko, sozial zein kulturalak ekartzen hasten omen da komunitate osora. Ezinezkoa da gidoi honen egitura mitikoa alde batera uztea; izan ere, kulturaren garaipena naturaren gainetik, bakearen garaipena indarkeriaren gainetik, argiaren garaipena iluntasunaren gainetik, ordenaren garaipena kaosaren gainetik. Guggenheim Museoaren sorreraren kontakizun ofizial guztiek jarraitzen diote, baina, adibide bat jartzearren, Bilboko Udalak Shanghaiko 2010eko Erakusketa Unibertsalean hiriaren pabilioirako egindako bideoan (Bilbo, eraldaketa liluragarria) modu bereziki garbian azaltzen zen[13].

Itsasmuseum erakundean gorderiko ikus-entzunezkoa (pantailetan proiektatua) eta maketa eskultoriko argiztatua, bideoarekin koordinaturiko mugimenduaz (norberaren argazkia)

[13] Jaime CUENCA AMIGO, "Improfanable Guggenheim Bilbao. Museo y rito en la ciudad-evento", in: Luis Bilbao Larrondo, Juan Calatrava, *Fenómenos-(in)-urbanos. Abordajes y contribuciones interdisciplinares hacia los encuentros estéticos en la ciudad expandida*, Abada Editores, Madril, 2021, 417-441. or.

Maketa handiaren ikuspegi partzial-argiztatuak
(norberak eginiko argazkiak)

Hala eta guztiz ere, duela gutxi Guggenheim inguruan ikusi ditugu kapitalismo berantiarraren ezaugarri guztiak (izaera global ibiltaria, kontsumo handiko marka baten babesa, kirol-eduki ikusgarria, hedapen mediatikoa...) batzen zituen antzinako erritu baten sentsazio ikaragarriarekin. Red Bull Cliff Diving World Series lau aldiz gelditu da Bilbon: 2014, 2015, 2018 eta 2019an. Guggenheim Museoa aukeratu zen kasu guztietan: klabadistak itsasadarrera egiten zuten salto Salbeko zubitik. Atleta horien jauzi bakoitza ordalia bat da, non norbaitek bere bizitza hutsaren aurka egiten duen. Horrek konnotazio erritual zorrotzak dakarzkio espektakulu mediatiko eta jai-giroko bati. Izan ere, erritu iniziatikoak agertzen dira, hutsera jauzi eginez. Horretaz guztiaz gain, Bilbon ezin da saihestu erritualki museoaren sorrera-mitoaren hutsunerako jauzia bera gogorarazten duen sentsazioa: ederra, arriskutsua, liluragarria, globala[14]. Autoreari jarraituz gero, hau azpimarratuko dugu:

> "Un salto al vacío atravesado de deseo y colmado de glamour cosmopolita, que se ejecuta ante una audiencia global y que a la postre resulta muy lucrativo: esta es la forma-evento que concita el Guggenheim desde sus mismos inicios y a través de la cual reproduce ritualmente su mito fundacional. Esta es su forma peculiar de estetizar la ciudad y de urdir comunidad a su alrededor. […] ¿Hay aquí también una violencia real que quede oculta por el relato mítico de la fundación del Guggenheim? […] No; si hay algo que el Guggenheim contribuye decisivamente a ocultar al mismo tiempo que lo sublima y estiliza es el pasado industrial y portuario de los terrenos sobre los que se asienta. […] El mito del Guggenheim ocultaba también la violencia específica que caracterizaba aquel pasado, el conflicto de clase, y contribuía a producir la ensoñación de una nueva economía de servicios en perpetua paz social"[15].

Baina testuinguru honetan, kontu egin beharko genuke hurrengoaz ere: "defender la memoria del lugar adquiere un significado bien diferente: amparar la memoria es salvaguardar nuestra historia"[16]. Izan ere, jauziak batzuetan memoria-saltoak bihurtzen dira, ahanzturak, elipsiak.

---

[14] *Idem*, ikus bigarren atala: "Rito y violencia, un salto al vacío", 426-430. or.
[15] *Idem*, 429. or.
[16] Natalia TIELVE GARCÍA, "La industria toma el mando: patrimonio y paisaje portuario de Avilés. Los conjuntos de Endasa, Asturiana de Zinc y Cristalería Española", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021, 126. or.

3. BILBO HIRIKO ONDARE-IBILBIDEAK: LIBURU HONEN GAKOA ETA ZERGATIA

Hemendik aurrerako orrialdeetan aurkituko ditugun ondare-ibilbideen muga ezarriak denboraltasun eta espazialtasun konkretuen limiteak ditu. Bilbok Hiri Antolamenduko Plan Orokor (HAPO) berria 2022an onartu zuen eta horren ildoan, itsasadarreko eta ibaitik gertuko hiritar-espazioko zenbait toki esanguratsuetan mantentzen diren ondare-elementuak (atzokoak eta gaurkoa, antzinako Bilbokoak, zabalgunekoak, industrializazio-prozesukoak eta garaikideak) berrikusteko bermea izan zen. Berrikusketa horrek, baina, hausnarketa sendoaren eta zentzuzkoaren nahia erakusten bazuen ere, lehendik katalogatuak zeuden elementuetan aldaketa batzuk eragin ditu, kasu batzuetan indartu baina beste batzuetan galerak ere izan direlarik babes eta zaintza araudietan. Panorama horretan plangintzak Bilboko udalerria barnebiltzen du eta espazio horretan antolatu ditugu gure ondare-ibilbideok, ibai-ardatza ahantzi gabe.

Osteratxo hautatu horietan begirada etnografikoa saiatu izan dugu, kultura-materialaren behaketa eta erregistroari atxikirikoa batez ere:

> "La etnografía es un método científico, es decir, un procedimiento que es sistemático y ordenado, con sus reglas y principios de observación. Es el corazón de la disciplina antropológica y hunde sus raíces, consecuentemente, en el colonialismo. Me interesa la etnografía en el sentido de que, como se sabe, ha sido una de las herramientas más útiles para conocer, entender y mirar desde el punto de vista de aquellos a quienes era imprescindible dominar. […] Desarrollar investigaciones etnográficas exige, en consecuencia, una serie de precauciones metodológicas y políticas a la hora de observar el mundo"[17].

Liburu honetan ez dugu kulturaren definizio orokor eta erabakigarririk plazaratuko, horrek luze joko luke antropologiaren, filosofiaren zein historiaren erroetan murgilduz eta gainera, ausardia metodologiko galanta litzateke. Pasadizoz, Aritz Tutor geografo ikertzailearekin aipatuko dugu Freud berak zioela gizakiak elkarrenganako lotura oro erregulatzeko asmatu ohi zuela kultura, eta Lévi-Strauss antropologoak ildo

[17] Mª Fernanda MOSCOSO, "El gato, la hormiga y el caballo: sensibilidad etnográfica & atención plena", in: Rita Sixto, Usoa Fullaondo, *Piscina. Investigación y práctica artística. Maneras y ejercicios*, laSia Ikerketa Taldea, Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU, Bilbo, 2019, 133. or.

horretan baina guregandik hurbilago defendatuko du, alegia, gizakiek inguratzen dien mundu (arrotzarekin) erlazionatzeko formak direla kultura-adierazpenak. Harik eta gehiago hurreratuz, Henri Lefebvre soziologoarekin hiria kontzeptua finduz, berau hiritarrengana erakartzea, 'hiriaren eskubideez' kontu egitea legoke, "kultura-emari emankor eta sormen-adierazpen askeak eratzeko. Hiri-museoetako pareta eta erakusmahaietatik at dagoen mundu zabala jasotzen duen kultura […]. Izan ere, kultura etenik ez duen sormen-prozesu buru gabea eta jarraitua baita"[18]. Are eta gertuago, Charles Landry bezalako autoreek[19] badigute hirien garapenean eraikin erakusgarriak sortu izan direla, itxuraz oso bereziak eta ustez funtzio espezifikodunak, baina benetako gizarte-sare, kultural edota ekonomikoetan (hiriko geruzetan nonbait; fisikoak, birtualak, sinbolikoak eta memoriarenak izan litezkeenak) eraginik apenas dutenak.

Ari bertsuari tiraka, Markel Ormazabal soziologoak argi utziko du:

> "Lehen, hirietan, eraikin ikusgarri bat izatea zen 'arrakasta'ren gakoa. Orain, hiri osoa bihurtzen da museo. Jarduera posmoderno nagusia den turismoak espazio oro bilakatzen baitu ikusgarri, eta, ondorioz, kontsumorako gai. Gaur egungo sozietateetan kontsumo zuzen nahiz zeharkakoa sortzeko duen gaitasunaren ondorioz bilakatu da kultura gentrifikazio-prozesuaren berezko elementu. Zerbitzu eta ekoizkinei […] balio erantsia atxikitzen die. Eta aipatu balioek emozioekin talka egiten dute […]. Horrela, erreferentziazko ondarea edo kontsumoa sustatzen duen jarduera kulturaleko espazio batean bizitzea sozietatean nor izateko eta kapital kulturala metatzeko ezinbesteko baldintza bilakatu dela dirudi. […] Bere txikian, baina, hiria normalizatu asmo duen kulturaren diskurtsoan arrakala sortu zuen"[20].

Ondasun kultural esanguratsuenekin batera (hau da, normalean higiezinak eta higigarriak deitu direnak), ondasun materialik bagakoen artean memoria/oroimena eta identitate kolektibo sozial edota kulturala aurkitu genitzakeela kontu egin behar dugu. Hauek, tokian tokiko identitatea eraikitzeko eta adierazteko baliagarriak dira eta aldi berean eraikuntza horren legitimatzaile ere; non nortasunaren (identitatearen) eta kultura-ondarearen arteko erlazio zuzena zein zeharkakoa hauteman

[18] Aritz TUTOR ANTON, "Hiria eta Kultura: kultu(r)aren hiria(k): kulturaren balio kapitalaren bila, *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Donostia, kulturaren hiria?),* 25, UEU, 2016, 10, 12. or.

[19] Charles LANDY, *Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*, Routledge, 2008.

[20] Joan Markel ORMAZABAL GAZTAÑAGA, "Atzo paretak pixa egiteko ziren", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Donostia, kulturaren hiria?),* 25, UEU, 2016, 23, 24. or.

daitekeen. Kultura-ondarean ingurune soziokultural batean gizakiak garaturiko prozesu baten emaitza da, eta denboraren eraginaz eraldatuz joan izan da.

> "Gizatalde horrek adierazpen anitz gauzatu zituen: ekonomikoak, teknologikoak, artistikoak, intelektualak, soziopolitikoak, paisaiarekin loturikoak… Guztiak ere herri baten sormenaren adierazpen eta balioak, zeinak denboraren poderioz herriaren kultura-adierazpen bihurtu baitziren, gizabanakoen nahiz kolektibitate baten identitatearen parte bilakatzeraino; alegia, herriaren kultura-ondasun material nahiz inmaterialak osatzeraino: hizkuntza, usadio-ohiturak, sinesmenak, toki eta monumentu historikoak, artelanak, artxiboak, paisaia…"[21].

2019ko maiatzaren 9an Eusko Legebiltzarrak 6/2019 delako Euskal Kulturaren Ondarearen Legea onartu zuen. Kultura-ondarea definitzeko pasartean, konkretuki, honako hau diosku:

> "Zentzurik zabalenean, kultura-ondarea da iraganetik gizarteak jaso dituen ondasunen multzoa, zeinean gizarte horrek kontserbatzea eta transmititzea merezi duten balioak aitortzen dituen. Kultura-balioak aldakorrak direnez, ondarearen kontzeptua bera etengabe eraikiz doa, eta hura osatzen duten elementuak ere mudakorrak dira eta ekarpen berriak hartzeko irekita daude"[22].

Bestalde, era konkretuagoan industriaren ondorengo egoerari (orokorrean) dagokionez, Espainiako estatuko Ondare Industrialaren Nazio Planak (PNPI) hauxe dio, kategoria horretan klasifikatu ditzakegun ondasun material eta materiagabekoez:

> "Conjunto de bienes muebles, inmuebles y sistemas de sociabilidad relacionados con la cultura del trabajo que han sido generados por las actividades de extracción, de transformación, de transporte, de distribución y gestión generados por el sistema económico surgido de la revolución industrial. […] El paisaje ene l ques e insertan las relaciones industriales en que se estructuran, las arquitecturas que los caracteriza, las técnicas utilizadas en sus procedimientos, los archivos generados durante su actividad y sus prácticas de carácter simbólico"[23].

---

[21] Iñigo RAMÍREZ DE OKARIZ TELLERIA, "Tokiko kultura-ondarea aztertzeko proposamen didaktikoa. Lehen Hezkuntza", *Uztaro. Giza eta Gizarte Zientzien Aldizkaria,* 115, UEU, 2021, 21. or.

[22] *Ibíd.*

[23] Ikus: Plan Nacional de Patrimonio Industrial PNPI (PDF dokumentua). https://oibc.oei.es/uploads/attachments/172/patrimonio_industrial.pdf (2023ko urtarrilaren 8an eginiko kontsulta).

Argiro esaten da, hortaz, sistema ekonomiko batek laga dituen tekniken, prozeduren eta lan-prozesuen ondorio direla horiek ondareok, eraikinak eta elementu fisikoak garrantzitsuak izanik baina beroriek barne-hartzen dituzten paisaia bilakaturiko lurraldeak ere, alderdi sinbolikoak ere murgilduz. Guri zuzenago dagokigunaren aldetik, Miguel Ángel Álvarez INCUNAko presidentearen ustez, begirada diakroniko eta sinkronikoek diziplina artekotasunarekin burutu daitekeen ikerketa baliatuko digute:

> "La conservación de la arquitectura industrial y las máquinas tiene la problemática específica de los objetos de grandes dimensiones en contextos territoriales complejos. El paisaje portuario, es decir, la proyección visible de un territorio que ha sido marcado por el obrar de hombres y mujeres, presenta aspectos polisémicos en lo relativo a su conservación […] ya que concita una implicación afectiva y participativa de los agentes sociales sobre la reutilización y la recuperación de la memoria del lugar. […] El paisaje portuario forma parte de una construcción social y cultural que varía a lo largo del tiempo, con hechos y realizaciones paa una nueva transformación urbana. […] Aunar sensibilidad y conocimiento histórico de lo que representn artilugios, elementos hsitóricos navales, molinos, azudes, grúas, vapores, carpinterías de ribera, patrimonio documental y fotográfico, junto a otros muchos elementos supone un extraordinario testimonio patrimonial del desarrollo amterial de la humanidad"[24].

Horietakoak izango dira liburu honen kapitulu nahiz ataletara ekarriko ditugunak. Berauen artean, monumentuen edo monumentu bilakatu diren elementu-oroigarrien afera erabakigarria da. Paolo Portoghesi adituaren iritziz:

> "El papel del monumento vuelve a ser estratégico y a jugar el mismo que siempre tubo de organizador simbólico del territorio en que se erige y marca, al mismo tiempo que de mecanismo destinado a imponer una determinada relación con un pasado que se supone común. Levantando o indicando […] determinados elementos ensalzables del ayer, se promociona y se pone en circulación el capital emotivo que representan –o se entiende que debería representar– ciertos puntos para los vecinos y los transeúntes. La misión de esta señalización sería la de institucionalizar ciertos aspectos del pasado urbano y procurar la conversión de lugares identificables en lugares identificadores"[25].

---

[24] Miguel Ángel ÁLVAREZ ARECES, "Presentación", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021, 13-15. or.

[25] Paolo PORTOGHESI, *Después de la arquitectura moderna,* Gustavo Gili, Bartzelona, 1984, 192. or.

Aipaturikoari, Manuel Delgado antropologoak hau gehituko lioke:

> "[…] Podríamos decir que el monumento permite no tanto recordar el pasado como anularlo, negarlo, aniquilarlo a través de un tratamiento que, como ocurre con los mitos de origen, hace pensable lo diacrónico como hallándose presente en lo sincrónico, y viceversa. O más bien podríamos decir también que el monumento no es ni sincrónico ni diacrónico, sino puramente anacrónico, en tanto que representa pura ahistoridad"[26].

Thierry Paquot soziologoak, bere aldetik, monumentu-izaera nolatan une baten hiri-altzari funtzional baina apaingarrietara transmititu daitekeen azalduko du, aspaldiko hiri nagusietan arreta jarriz baina izandako eragin historikoengatik, gure eremuan ere nabari daitekeena:

> «La Renaissance introduit le principe de composition urbaine, de perspective, […] depuis une rue on entrevoit la place, car on n´y accéde plus par un coin, et celle-ci est ornée d´une statue posée en son centre. La période 'classique' adopte l´alignement des façades et la place royale […] et se dote des premiers règlements d´urbanisme. […] Les Lumières et sa préoccupation des flux (l´air et l´eau), le second Empire et ses deux obsessions, 'le circulatoire et le respiratoire', et la III[e] République, qui voit l´espace urbain se réorganiser à partir de symboles de la vie communale que sont l´école et la mairie, auxquels viendront bientôt s´adjoindre d´autres services publics. […] La lumière artificielle (gaz et électricité) contribue aussi à valoriser l´architecture des monuments en les éclairant durant la nuit. Les enseignes lumineusses concourent également à la féerie de la nuit. Les ornements que l´Art Nouveau conçoit enrichissent l´architecture vernaculaire et Font de la rue l´annexe d´un musée d´art contemporain»[27].

Monumentuez landa, kale-eskulturek hiri-paisaiaren zirrikituetan presentzia boteretsua eskuratzen dute, M. Andradek adierazten digunez:

> "A pesar de que las esculturas representan parte importante del arte público, no responden ni al espacio ni a la escala del lugar que ocupan […]. Se trata de monumentos de formas y ubicaciones aleatorias, que tampoco cumplen con el objetivo de colocar un monumento: perdurar en el tiempo para recordar la historia. Son piezas cuyas partes y materiales no soportan la intemperie, ni se considera su permanencia, pues muchas veces son trasladados a otros lugares"[28].

---

[26] Manuel DELGADO, *La ciudad mentirosa. Fraude y miseria del 'modelo Barcelona',* Catarata, Madril, 2010, 92-94. or.

[27] Thierry PAQUOT, *L´espace public*, La Découverte, Paris, 2015, 77, 82, 90. or.

[28] Miguel ANDRADE VALDEZ, "Monumentos en Lima".https://andradevaldez.com/monumentolima/, 2020-2021, 1 paragrafoa (z/g.).

Bilboko Zazpi kaleetatik gertu topatu daitekeen Algortako trenbidearen murala (Eva Mena artistarena) eta burdinbidea igarotzen zen zonalde horretantxe dauden pareta arkitektoniko zein industriaren ondare-elementuak. Izenburua: "Geltokia/Estación Calzadas de Mallona 1895-1996"

Luis Azurmendik, ostera, horien elementuon kokapen-garrantzia erreklamatuko du, hiri-ingurumarietako paisaietan duten bizikidetzaz:

> "Una obra de arte, hoy, no debe ser ajena al carácter de un paisaje cultural. […]. Debería integrarse como un elemento más del conjunto que define el lugar. No debería ser la protagonista cuyo lenguaje subordine al del resto de elementos. Y hay otros efectos negativos como es la vocación de permanencia. Sería otra de las exigencias, además de la modestia y el respeto, el lograr un carácter efímero para su permanencia"[29].

Hiritarrentzat, herritarrentzat, kaletarrentzat edota, oro har, ezein publikorentzat artea egiten duena eraikinetatik at espaloietarako lan egitera deitua legoke, Vito Acconci artistaren esanetan[30]. Espaloia dioenean kalea adierazten duelakoan gaude; kaleko altzariak, eserkeluak… 'hiritik' 'hirira' doazen 'zubiak', komunitate-egoera jakin batetik beste baterako pasabideak, barrukoaren eta kanpoan dagoenaren artekoak: erdiguneak eta aldiriak, periferiak. Arte publikoak margenean jarritako oharraren gisara funtzionatzen omen du: kultura garatuaren gorputz printzipalari kontraesana jartzea baino gehiagorik, ezin izango bailuke asmatu. Halako antzekoak suertatzen dira espaloi horizontaletan daudenez gain, murru eta pareta bertikaletan dauden pintura-mural esanguratsuekin ere.

Dagoeneko goian iragarri dugunez, Bilbok Hiri Antolamenduko Plan Orokor (HAPO) berria du, modu definitiboan 2022ko martxoan onartua izan zena. Plangintzak planteatzen dituen helburu urbanistikoak, oraingo honetan beste helburu batzuekin erlazioan daude; jasangarritasuna, klimaren aldaketei aurre egitea edota hiritarren eskakizunei eta beharrei bidea ematea. Datozen hamabost urterako udalerriaren aurreikuspenak egiten ditu eta nolabait ere, dagoeneko abian dauden prozesu urbanistiko eta berreskurapenei jarraipena segurtatzen die, 1995eko planak ezarri zituen gidalerroak eutsiz. Hori bai, jadanik urbanizatua dagoena baino gehiago ez urbanizatzea gakoa bada, zaila izango da hori horrela izatea martxan dauden egitasmoei erreparatzen bazaie: Zorrotzaurreko irla, Olabeaga, Elorrieta, Zorrotzako Punta edota Abandoko geltokia bezalakoak, hiri-erdigunearen inguruko auzoetan egiten diren esku-hartze txikiagoak gehituz. Edonola ere, ibaia integra-

[29] Luis AZURMENDI, "Arte y Paisaje. El faro del cabo de Ajo en Cantabria", (sarean, 2020ko ekainaren 10ean eginiko kontsulta), http://itecturalibros.blogspot.com

[30] Vito ACCONCI, *Intervento al III Convegno* "La generazione delle immagini", in www.undo.net/cgibin/openfrance.pl?x=lfacts/italiani.htm (1996-1997).

tzen jarraitzearen ideia hiriaren ardatz gisa berresten da, ezker-eskuin alderdietatik gune berdeak, pasealekuak eta bidegorriak gailenduz, ingurugiroa bilduko duen 'ekosistema berdearen' bilaketan.

Murala Bilboko La Peña auzoan.
Fundizio-fabrika zaharra, irla eta zubiak

Oraintsu Zorrotzaurre bezalako eremu konkretu batean gauzatzen ari denaren ildoan, erabilera desberdinen arteko nahasketa hobesten da, batez ere zentraltasun handiko barrutietan, 'auzuneetako bihotzak' deritzonak potentziatzeko asmoarekin. Mugikortasun, garraio eta komunikazio jasangarriei ongietorria emateko, Abiadura Handiko Trenaren etorrera aipatzen da baina baita RENFE eta FEVE trenbideak toki batzuetan estaltzea edota barrera kentzea (Olabeagan, Zorrotzako Puntan). Era berean, ibai-gainetik iragateko zubi eta pasabideen kopurua handitzeko nahiak hastapeneko emaitzak izan ditu jada, baina horrez gain Sarriko-Zorrotzaurre, Olabeaga-Zorrotzaurre zein Atxuri-Zamakola bezalako zubitxoak zein Kadagua ibaiko beste zubia irudikatzen dira, Zorrotzako

Punta eta Barakaldoko Burtzeña elkartuko dituena. Atariko-fasetik kasik honaino, hau da, 2006tik 2022ra planaren garapenak bide luzea jorratu du, diagnostikoa, aurrerapena, hasierako onarpena, informazio publikoa, planaren behin-behineko onarpena tartean, betiere, Bilboko Udaletik egiaztatzen den moduan, hiritarren parte-hartzea baimenduz, erraztuz eta bultzatuz; gero ikusi beharko delako parte-hartzea noraino atzemangarria den edota informazio-itxuretan soilik gelditu izan den. Mikel Ocio, 1995eko eta 2022ko plangintzetan bietan parte hartu duen hirigintzako adituak azpimarratu du fase horietan guztietan hiritarren parte-hartzea bermatu izanak, planak 'autore' konkretuenak ez izatea eragiten duela, baizik eta teknikoen, auzokideen eta gizarte-taldeen arteko kolaborazioaren fruitua[31]. Hala ere, auzoetako ordezkariak kontentu ez daudela onartzen du, bere ustez aurreiritzien ehuneko-ehuna bete ez delako. Hemendik eta etorkizun hurbilera, transformaziorako gune handiak gelditzen ez direla baieztatzen du, orain jada lanean daudenez gain, eraikinen berrerabilpena ez baldin bada, behintzat. Denetara, Foru Aldundia idazten dabilen Lurraldearen plan partzial berriak Bilboren metropolizaera areagotu beharko du, horretarako Zorrotzaurre, Olabeaga edo Zorrotzatik haratagoko egitasmoak ere hiri osoarenak bailiran tratatuz.

Guri modu zuzenean dagokigunaren aldetik, kultura-ondarea kontserbatzea eta katalogo berria sortzeko nahirik adierazi izan da, horretarako irizpide batzuk zaintzarako elementuen kopurua handitzea eta eraikin industrialak babesteko kategoria eta figura espezifikoa sortzea izanik.

Eginkizun honetan, eta datozen lerroetan zehatzago ikusiko dugunez, batik bat materialak diren ondare-aztarnetan jarriko dugu arretarik nagusiena. Horien objektuon ondare-balioak argitan jartzea, desagertu ez direnak, desagertzear daudenak edota berreskuratuak, hirian bertan burutu beharreko lana suposatzen baitu; dokumentazioa, erreferentzia historikoak, objektuon agerpen-garaiari dagozkionak, zein produkzio modu edota adierazpen sinbolikoen eraginez erabiliak izan ziren eta abar. Tokian bertako irudien lorpena eta miaketa ere funtsezkoak baitira. Hauek elementuek, normalean, atxikiak egon ziren esparru eta fenomenoekin oihartzunak dituzte; hala nola, hiri-portuetako arkitekturekin, nasa, moila eta kaien sorrerarekin, paduren sikatze eta ibaien kanalizazioekin goian genion bezala, ainguralekuen ezarrerarekin, karga-deskargako mugimenduekin eta horiek gertakizunak ematen ziren zonaldeekin:

[31] Alberto G. ALONSO, "Hemos agotado el cupo de rascacielos en Bilbao" (elkarrizketa, Mikel Ocio), *Deia (Kalea)*, 2022ko maiatzaren 29a, 10. or.

> "Bienes patrimoniales como diques, escolleras, muelles, rampas, grúas y bolardos han compartido espacio y contribuido a diseñar el paisaje portuario junto a las edificaciones de los tinglados, almacenes, lonjas, casetas de prácticos, edificios administrativos o aduanas, que según su carácter más o menos industrial o evocador de una arquitectura culta se han recuperado o incorporado en las intervenciones urbanísticas que fueron ocupando los terrenos del viejo puerto"[32].

Hauek iragan-lekukotasun anitzok iragan-bizitza, lanbide eta ekoizpenaren ondare aberatsak eguneratzen dizkigute, portuetako arkitekturez gain; berauek estilistikoki eremu urbanoari atxikiak izanik eta jaioak izan ziren denboraltasuneko garaikide, portu handietako zuzendaritza eta kudeaketa administrazioek hobesten zuten bezala, hirian eragingo zuten azpiegitura eta ekipamenduak kokatzeko orduan, ohi zenez profil urbanoak nahiagoz, portua sortuz batera nortasunak ere sustatzeko. Haueta-ko batzuk, XXI. mendean berreskuratzen dauden ur-fronte, itsasbazter eta ibaiertzeko eredu aipagarriak lirateke, aipatu ditugun autoreen iritziz, Bilboko kasuan portuaren eta XIX. mende-amaierako zabalgunearen programazioaren arteko erlazio nabariak aurkitzen baitituzte eta are gehiago, itsasadarra aldi berean portuaren eta hiriaren parte kontsideratuz.

Logikoa den bezala Bilbon, industriaren bultzadak uraren beharrizanak, trenbide-sareen ezarrerak eta portua hirigunetik Abraraino luzatzeak espazioaren metropoli konfigurazioa baimenduko zuen. Egiteko horretan, dakigunez, mendez mendeko Kontsulatuaren obrak garrantzitsuak izango ziren portuko autoritatea eta obren bilkura agertu ziren arte, jadanik XIX. mendearen azken heren edo laurdenean. Kuriosoa izanik ere, portu-hiriaren loturaren adierazgarri, portuko autoritatearen egoitzak hiriko bizitoki txukunenetan zeuden, Olabarri familiaren Campo de Volantín pasealekuko jauregi-hotela adibidez, azkenean portuan bertan edota portu-instalazioetatik hurbilago zeuden kokaguneak aurkitu eta erabili arte. Edificios que salen del entramado urbano para ocupar el espacio portuario [y] para convertirse en referencia urbana representativa de la moderna convivencia entre puerto y ciudad"[33]. Bilbon, bereziki:

---

[32] Mª Soledad ÁLVAREZ MARTÍNEZ, Carmen BERMEJO LORENZO, "Equipamientos e infraestructuras en los puertos del Cantábrico. Bilbao y Avilés", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021, 17. or.

[33] *Idem*, 41. or.

> "Se concibió como un referente en el recinto portuario, de ahí, su desarrollo vertical frente al carácter horizontal del cuerpo bajo y de las dimensiones d ela parcela. Las dos partes que lo conforman, una adaptada a la topografía y la otra destacada en vertical, contraponen dos planos. […] La primera está realizada con osas de hormigón como si se plegasen y entre ellas se dispersase el edificio, de apenas tres plantas, que se desparrama entre las placas con cerramientos vidriados, todo ello de proporciones humanas. Y en ese espacio natural, se alza vertical lo que denominan monolito, encarado al mar, en cuyo interior se conjugan llenos y vacíos, lo mismo que en su fachada, que se presenta camaleónica por la diversidad de verdes empleados en los vidrios y variaciones tonales que varían según las condiciones meterológicas"[34].

Bestalde, Aduana bezalako portu-funtzioetarako eraikinak, abiapuntua XIX. mendean izan zuen (karlistadak iraganda, liberalen gailentzearekin). Bilbon, mende-aldaketako testuinguru partikularrean kokatu dezakegularik. Kokagunerik egokiena Uribitarteko antzinako irlan topatu zuten, merkatal generoak pilatzeko, zaintzeko eta itsasoratzeko kondiziorik behinenak baitzeuden. Udaletxea ere gertu zeukan, eta horrez gain eraikinaren aurreko enparantzaren dimentsioak merkantzien mugimendua errazten zuen. Duela gutxi arkitektura-ondarearen bitxi legez berreskuratua izan baita, mende-akabuko egikera eta itxura eklektikoa dituen eraikina. "La arquitectura dependiente del puerto se va trasladando y, en este caso, […] construye ciudad, al ubicarse en las nuevas zonas de crecimiento e intervención urbanas"[35]. Garaiko premisa higienikoek osasuna eta segurtasuna agintzen zuten merkantzien tratamenduan eta manipulazioan. Ezen, lege eta araudien arabera, Aduana gobernu zentralaren errepresentazio baitzen, kanpora zihoan portu-mugimendu ororen kontrol-funtzioaz. Merkantziak zaintzeko eta babesteko, aitzitik, ekipamendu bereziak zeuden portuetan, hau ere euren kezka nabarienetakoa izanik. Bilboren adibidean, garraiatu beharreko produktu asko sano pisutsuak ziren. Bilbok biltegi frankoa eraikitzeko baimena lortu zuen XX. mende hasieran, portuko almazen orokorra izatera deitua.

Nolanahi ere, 1917tik aurrera Merkatal Ganberak eginiko gestioen emaitza legez Gregorio Ibarretxe arkitektoari eskatu zioten behesolairua eta lau altuera gehi terraza izango zituen eraikina, bolumen

[34] *Ibíd.*
[35] *Idem*, 67. or.

zein pisu nabariko merkantziak gordetzeko. Bere izaera industrialaz aparte, honek ere Bilboko hiri-zabalgunea eratu zuen arkitektura-estetikarekin erlazio estuagoa zuen, frantses barrokoaren berrirakurketa eta sezesionismoaren arteko eklektikotasunaren adierazle. Ikusiko dugunez, eraikin honetaz mintzatuko gara liburuaren hurrengo ataletako ondare-ibilbideetan. Dena dela, Abrako portuan beste almazen batzuk eraikiak izan ziren eta baita Deustuko kanalaren ezkerraldean ere (2002raino iraun arte). Uribitartekoak 1974raino erabilerak izan zituen, gero abandonatua geldituz.

Aduana zenaren eraikin zaharberritua Bilbon. Julio Saracibar eta Eladio Iturria arkitektoek parte hartu zuten. Bolueta, La Vizcaya eta Talleres de Zorroza enpresek eginiko burdin kolomak zituen, Mutrikuko kareharri urdinaz eta Frantziako hegoaldeko harri zuriaz batera

Bilboko Uribitarteko biltegi frankoaren eraispen prozesua, eta aldi berekotasunez, tokian bertan eraikitze-fasean ziharduten dorre bikiak

Bilboko udalerriko ondare-ibilbideotan, beraz, XVIII. mendetik datozen elementuak aurkituko ditugu (ez asko, egia esateko), gehientxoenak XIX. mende erdialdetik XXI.eraino doazenak baitira, gelditu zaizkigunen artean hiribilduko joan-etorrian errotuenetakoak. Objektu urbanoak batik bat, hiri-altzari esanguratsuak, tradiziozko monumentuak edota galzorian dauden leku-espazio funtzional nahiz sinbolikoetatik berreskuraturiko ikur-oroigarriak, aterpe eta arkitekturatxoak. Arkitekturaren atala, bereziki, bete-betean, gure esparrutik at geldituko litzateke eta tokian tokiko ezaugarriekin lotura askaezina duten kasu oso konkretu batzuk aipatuko ditugu. Industria-arotik helduta, ibaiertzeko eraikin garrantzizko ugari, adibidez, tentuz ikertuak baitaude lan honen aurretik.

1 **2**

1. XV. mendeko harlanduzko arku aurre-gotikoa, errotonda baten finkatua
2. Autoritate-jesarlekua harrizko heraldikaz, Juan de Urigüeni egotzia (1742)

Gutxienez, XIX. mendetik gaurdaino heldu zaizkigun antzinako portuko aterpeak, Bilboko Arenaletik Udaletxeko zubira doan tartean zaharberrituak. Egur-kutxen pilaketak, antza denez, portuko merkantziak irudikatzen ditu

Aspaldiko portuko aterpeen oinarrizko egitura, burdin eta egurrezkoa (Bilboko Udal Artxiboan gordetzen diren argazkiak)

Abandoko geltokiko beirate-muralak (Irungo Artisten Elkartea, 1948)

1 **2**

1. Alexander Fleming doktorearen eskultura, Joaquín Lucarini, 1962
2. A. Fleming doktoreari omenez, Donostiako badian, Eduardo Chillida

Miquel Navarro eskulturgailearen obra, Bilboko industriari alegoria egiten dion pieza bertikala, Ametzolako enparantza-parkean (2000)

. . .

Eskerronezko oharra: ikerlan honen argitalpena, alde batetik Juan Antonio Rubio-Ardanazen eta bestetik *Itsasmuseum* erakundeko zuzendari den Jon Ruigomezen bultzadari esker posible izan da.

IBAIERTZEKO ELEMENTUEN GALZORIAN, BERRESKURAPEN FISIKO ETA IKONOGRAFIKOA

1

HASIERA LEGEZ: PARAJEAK, ERAIKIN ETA OBJEKTUAK, BALIZKO ONDAREAK

BILBO HIRIA zeharkatu duen zain ureztatu apartaren inguraldeetan aspaldiko eta oraingo elementuak pilatuz eta metatuz joan zaizkigu garai askotariko geruza arkeologikoak bailitzan. Antzinatasunaren arabera, batzuk galdu eta beste batzuk erabat transformatu diren arren, egitura horien islak ez dira guztiz sakabanatu ezta ezabatu metalezko ibai pisutsuaren uhinetatik.

Aitzitik, ibaiertzeko mundu anitz baizen aldakorrean mila eta bat izan dira produkzio sistemen oinordekoak, itsasoratzeko guneak, makinak eta fabrikak, moilak eta ditxoak, karga eta deskargarako tokiak, garabiak eta ontziolak… hauen guztien aurriak, arrastoak, maiz kontserbatuak izan dira beraien funtzioagatik edota ikusgarritasun sinbolikoagatik; beste hainbatetan galduak.

Bestalde, aparailu hauek portuetako espazio bitxiaren berri eman diguten bitartean hiriko arkitekturak ere itsasadarraren bazterretara heldu izan dira historiako momentu desberdinetan, une eta gizaldi horien ohituren lekuko. Industriaren arkitekturak bezalaxe barne-portuetakoak eta hiriaren zabalguneetakoak dauzkagu, lehen eta bigarren mailako zentroetakoak, alegia.

Mendeak iragan ostean, eraikin batzuk bilakatu dira monumentu eta bestelako tresna zein lanabesak ere sarritan monumentu itxura bereganatzen dute, galzoritik atera eta berreskuratuak direnean. Eragiketa hauetan oroigarriak diren gertaera eta pertsonen omenezko eskultura-monumentuak ere baditugu, itsasadarraren bi inguraldeetan erruz kokatuak eta pilatuak.

Kultura-material horren artean gaurdaino datozkigunak babesarauen esparruan gordeak izan dira baten batzuk, begiramena merezi duten artefaktuak izaki. Euren berezko balio edota balio itsatsien arabera bilduma zein ondare-zerrendetan aurkitu daitezke klasifikaziorako bal-

dintzak aplikatuz, baina beti ere eskala eta gradu ezberdinetan eragiten dutela presente edukiz.

Hauetariko hiri-altzariak, artelanak eta egitura erabilgarriak ibaiko alderdi bietan topatuko ditugu eta horietariko zenbaiten aipuak eta analisiak bideratuko ditugu adibideak emanez, hemendik aurrera egingo ditugun idatzizko iruzkinetan. Direlako baliozkotzeek azterketa material eta kulturalak aurreikusiko dituzte, baldintza historiko, tipologiko, urbano eta paisaiari dagozkionak kontuan hartuz.

Esandakoaren eredugarri dira ibaian gora eta beherako lur bustietan ditugunak, denboraren joan etorrian sano eraldatuak eta gaur egun hamaikagarren transformazioak jasan dituztenak. Inguruotan, portuetako jardueraren eremuak industria handiaren lurzoruekin konbinatu izan dira, eta beroriek komunikazio nahiz garraioen estruktura horizontalekin. Hauen guztien parean bizitokiak jaio eta garatu izan dira, olio-orbanaren gisako pusketaz.

Hiri-espaziook, batik bat XIX. gizalditik XX. gizaldirako bihurguneetan ezarriak, industriaren ondorengo aroan birgaitze urbanistikoaren aukera-lekuak bilakatu dira, hirigintza kontrolatuago eta jasangarriago batez irudikatuak eta sarritan inguralde postindustrial horietan lorategi eta parke urbanoak egituratuz. Horiek lurraldeok baliagarriak izaten dira arestian izendatu ditugun elementu-sortak zaharberritzeko eta lehendik existitzen ez zirenak ere horietara bertaratzeko.

Hemen hasten dugun ondare-ibilbide edo ibilaldia, hortaz, oparoa izango delakoan jartzen dugu abian, apurka bada ere aztarna horien erraiak ikuskortzen eta gaurkotzen joango garelarik datozen orrialdeetan, ez soilik beraien presentzia fisikoak baizik eta inguruan duten paisaia-panoramak ere. Kasu batzuetan zein besteetan, jada oraintsu ere agerian ditugunak are eta gehiago argitzea izango dugu helburu. Hauexek baitira, hiriaren lehenaldiaren, gaur egunerokoaren eta etorkizunaren berri emango diguten testigantza bereziak.

1. IBAITIK GERTU, LORATEGI-ESPAZIOETAKO AZTARNAK

Ondare-ibilaldien edo osteratxoen tarteari, bidenabar, Bilboko itsasadarraren eskuin bazterrari hurreratzen zion hiri-barneko parke baten emango diogu hasiera. Agirre Lehendakariaren etorbidetik espazio mugatu horretara sarrerarik ezagunenetarikoa aurkitzen dugu, Deustuko barrutiaren lurretan bertan.

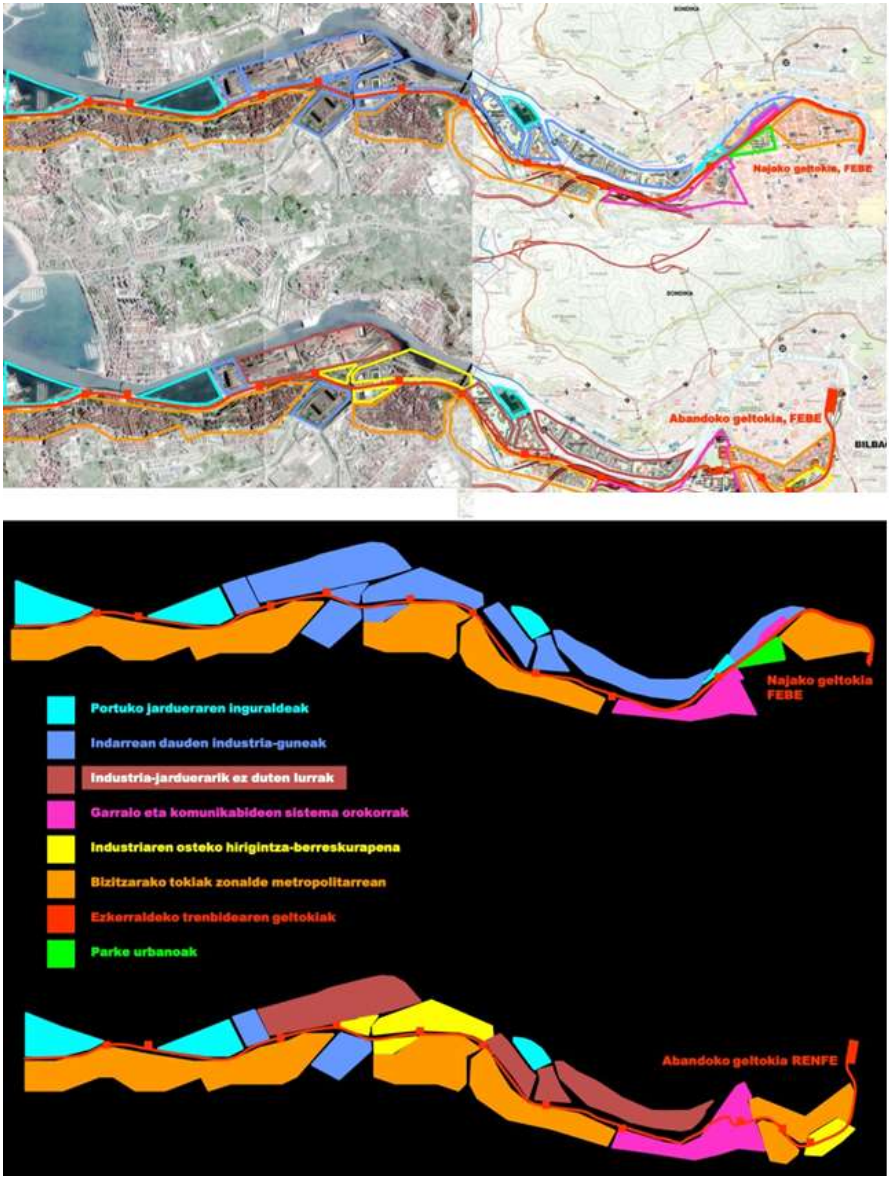

Bilboko metropoliaren ezkerraldeko trenbide-lerroa eta haren inguruetan XX. mendearen erdialdetik XXI. mendera bitartean izan diren orubeen aldaketak eta sorturiko hirigune berriak (planoen gainean norberak egindako eskemak, 2020)

1.1. Sarriko deritzon parkean atzematen ditugun elementu bitxiak

Goiko lerroetan aipatu bezala, Sarriko Bilbon aurkitzen den eraiki gabeko espazio handienetakoa da, Deustuko San Pedro eta San Inazio auzoen tarteko muino leun baten kokatua. Agirre Lehendakariaren hiribarneko kale-errepideak zeharkatua, Madariaga etorbidearekin ere topo egiten du, eta Etxenagusia Pintorea kalearekin, Deustuko kanalaren aldameneraino iritzi arte, ibai ondoan.

Azalera mardula, alabaina, ez dago egitura eraikiez hutsa, alajaina! Barnean Euskal Herriko Unibertsitatearen (UPV/EHU) Ekonomia Zientzien Fakultateko egoitzak ditu (lehenago Arte Ederretako Goi Eskola izan zena, alegia). Horrez gain, Aita Salesianoen ikastetxe profesionala eta atxikitako kirol-gune zein kantxak, Larrako dorrea eta beste arkitektura batzuk ere topatuko ditugu.

Gure eztabaidagaiari hurbilago dagokionaren harian, aitzin garaietako zubitxoak larrez erdi-estaliak eta zuzenago eragiten digutenen artean, garai desberdinetako arrasto arkitektonikoak eta hiri-altzariak ere ikus ditzakegu, ustez bada ere euren hastapeneko kokaguneetan geldituak. Alde batetik, harlandu txikiaz eraikitako ateak erdi-puntuko arkua du horma zuzen baten beheko aldean eta armarri heraldikoa goian, izkina bietan zirrikitu-leihodun dorre zilindriko bikiek jagoten dutela, gaztelu-etxeetan ohi ziren tankerakoak. Horiek dorretxook, arkutxo askozaz estuagoak dauzkate sarbide gisa.

Autorea eta data ezezagunak izanagatik ere, iragandako mendeetara begira dugun aurri honek hiriko gaztelutxoen, jauregitxoan edota bestelako sarrera-ateen lekukotasuna eskaintzen digu. Bestetik, antzekoa gerta daiteke, beste modu batean bada ere, zuhaitzez libraturiko zelai baten erdigunean dagoen iturriarekin. Ur-jauziaren funtzioa aspaldi galduta, harrizko zirkunferentziaren eta bere zentroko gorputz bertikalaren artean belarra jaio da alboko zelaiarekin bat eginez, baina zutabeko kapitel antzekoaren bolutak eta ur-emaria beraien ahoetatik izurtzen zuten animalia-aurpegiak bertan diraute, gaineko lorontziarekin batera. XIX. mende amaierako edota XX. mende hasiera estetika eklektiko zein modernistaren oroigarri, abandonatua egonda ere Bilboko Udal-ondarearen katalogoko berrikusketan babestua izan zedila eskatu zen, arestian deskribatu dugun atearekin batera, biak ere A babes-maila gorenekoarekin.

Sarrikon asma ditzakegun harri-aurri iraunkorrak; batzuk izendun eta ezagunak, arkitektonikoki esanguratsuak, besteak izengabeak eta noizbaitekoak; funtzio erabilgarria galdu duten iturriak

1.2. Bidarteko aurri historiko aipagarriak

Bestalde, esandako espaziotik gertu eta hiriko barruti bertsuan, Agirre Lehendakariaren eta Enekuriko errepideek mugatua, Bidarteko lorategian besteak beste identifikatu dezakegun arkitekturarik historikoena 1897an Severino Achucarro arkitektoak altxaturiko txaleta litzateke. Gerora begirako obrek, gaizoak sendatzeko azpiegitura bilakatu zuten lehendabizi eta ondoren gaurkotua, Bilboko Udalak auzo-egoitza du pareta horien barnealdean jarria. Halaber, testigantza original legez, finkaren sarguneko habe zuta pareak harriz landutako pilareen itxuraz heldu zaizkigu.

Bidarteko maldetan, ataria babesteko gelditu zaizkigun sarrerako zutabeak

Aipatu elementuok erabilgarritasun era finkoak eta jakinak izan dituzte, duda baga, lehenaldian. Gure egunotan, ostera, harri isilak bailitzan dakusagu, berain presentzia sinbolikoa markatuz, estiloz eta koherentziaz datagarriak; bolumen, estruktura, eskala eta erritmo bitxiekin josita dauden espazio berdeetan, nolabait esatearren, ondare-balioez aparte berezko balio intrintsekoak islatzen dituzten hiri-garapenaren errepresentazio bakunak izanik ere, balio historikoez landa paisaia-balioak, ordenazio espazial tipiko bezala transmititzen dizkigute.

Gabiltzan ingurunearekin tipologia-balio singularrak artikulatuz eta konposizioari lokarriturikoak ahantzi gabe. Estilo propioen eredugarri, izaera berezidun ezaugarri kulturalen izpiak tente mantentzen dituzte, hirian gertaturiko iragan-pasadizoei loturik dauden neurrian eta paisaiari begira ere, aurretik gogoratu dugun heinean, memoria-balio itsaskorrak baizen ez-ikuskor ezta ukigarriak gureganatzeko ahalmena nabari zaiela argiro defendatu daiteke. Zeresanik ez, funtzioa itzali arren ere, hiriko identitate-nortasunak dezente aktibatzen dituzte.

2. Deustutik Begoñarako bidean. Hiri-bilbean barneratu zitzaizkigun hilerriak

Ondare-sama iragartzen duten aipatu elementuen ibilian, parada honen beta aprobetxatuko dugu ez bi hil-herri konkretu horietaz beren beregi jarduteko, baizik eta trazaturiko ibilbide hauexetan irudikatzen dituzten espazio-lokarriak plazaratzeko. Biak hala biak, Bilboko ingurumarietatik erdira etorri baitziren.

2.1. Hildakoentzako herriak: hiribilduaren inguruetatik erdiguneetan txertatuak

Hildakoak ehorzteko Begoñako hilerria, eta Deustukoa bera ere, garai baten hiriko periferia legez uler zitekeen landa-eremuko aldirietan sortu ziren. Bilboko hirigunetik kanpo, Udaletxe propiodun elizateak baitziren bai Begoña eta Deustu ere. Urteak zein hamarkadak iraganda, ostera, eta XX. mendean batik bat Bilbon sumatu zen gizentze urbanoarekin batera, hiri-barnean gelditu zitzaizkigun espaziok. Bietatik Deustukoa izango da, seguruenik, ibaiadarretik gertuen dagoena. Hain justu ere, aurreko iruzkinean aipatu genuen Sarrikoko parke-lorategitik asko aldendu gabe, Enekuriko errepideak eta Arangoiti auzo garaira heltzeko zehar-bideak inguratzen dute.

Izaeraz eta estetikaz XIX. gizaldi azkeneko eta XX.eneko hasierako tankerakoa da, aurkitzen den malda oparoan mailaketaz eraikia, hilobiak eskailera erako lursail lausotu horietan kokatzen direlarik. Barruan kapera eta zerbitzuetarako gunea bezalako eraikinak kontserbatzen zituen arren, elementurik aipagarrienetakoa portada neogotiko eta modernista izango litzateke. Izan ere, berau baita bertako eskultura-monumentu zenbaitekin batera, ondare-baliorik esanguratsuenetarikoa erakusten duena eta gainera, ibaiari begiratzen diona.

Deustuko hilerriaren portada neo-gotikoa

2.2. MALDAN GORA AURKITU DITZAKEGUN HARRIZKO KULTURA-MATERIALAREN TESTIGANTZAK

Aurreko lerroetara ekarri duguna baino zaharragoa, Begoñako kanposantuaren artxibo-arrasto goiztiarrek XIX. mende hastapeneko urteetara garamatzate (1811-1813). Haatik, Bilboko Udal-kontseilua zelakoak Begoñako Elizateari, errenta edota zerga-erako diru-kopuru jakinak or-

dainduko zizkion, Udalerrian zendu ziren pertsonak Begoñako mendixka-magalean lurperatzeagatik. Lur-saindurako sarrera, hortaz, Begoñako Amabirjina kaleko maldetan ezarri zuten, eta denborarekin kapera neogotiko handiago bat eraiki zen barnean, sute baten ondorioz suntsitua izanda ere, zementuzko blokez josia eta landare-sastraka nahiz zuhaitzen sustrai, enbor eta abarrez ere gaurdaino zutik iraun duena. Aspaldi hilak bertan lur-hartzeari utzita, duela gutxi Aranzadi Elkarteak Bilboko Udalarekin batera gorpuen ateratze lanak abian jarri dituzte. 2023an, paisaia biziberritzeko lehiaketan "Oroimenen lorategia" proiektu aukeratua ageri zen prentsan. Esku-hartze integral, arkitektoniko eta historiko gisa defendatuz, erdiko lorategi babestuaz gain eraztun botanikoa sortzeko grina zuen IWA Studio, Lola Landscape-Architects eta Estibaliz Álvarez-Trejo talde irabazleak, hilerri-itsura guztiz galdu gabe.

Begoñako hilerriko portada.
Barneko panteoietan obrak atzeman daitezke

Alabaina, kokagune horretatik hurbil eta Bilboko Zazpi Kaleetara zein ibaiertzera nabariago hurreratuz, Mallonako hilerria ere garai bertsukoa da, Juan Bautista Belaunzaranek aurkeztu zituen bi proiektuen arabera, azkenean 1828-1830 urte-bitartekoa aurrera aterata. Mallonako galtzadetan lurzoruaren topografia kontuan izanik, klaustro eta guzti egokitu zen espazio neoklasiko berantiarra txiki geratuta, handitu egin behar izan zuten 1867. urte-aldera, gorago eta gaur egunera ailegatu zaigun portada eraikita, neoklasikoa hau ere. Orain, futbolean aritzeko zelaiek eta atxikitako azpiegiturek bereganatu dute.

Mallonako hilerriaren portada, barnetik kanporantz duen ikuspuntuaz

Begoñako Elizateko hilerriaren kapera neo-gotikoa, kanpotik eta barnetik

Aranzadi Zientzia Elkartearen "Begoñako Argia" proiektua

Hilobiak altxatzeko prozesuan jarritako kartelak

Arestian komentatzen genuen moduan, hauek harrizko testiguek balio intrintsekoak bezalaxe, ondare-balio erantsiak gehitzen dizkiete inguruko espazioei. Berorien funtzioak kasik galduta –maiz osotasunean desagertuta– lehenagoko hiriaren oihartzunak entzunarazten dizkigute toki-lekuetan bertan errotzen duten presentziaz eta hiriarekiko espazio-antolaketa finkatuaz. Alegia, balio iraunkorrak konposaketarenak, egiturarenak, historiarenak eta estiloarenak ere badiren heinean, kasu honetan hiri-paisaietan igartzen diren adierazgarritasun kultural sinbolikoak, ikuskor eta ukigarriak atzematen zaizkie.

Aurri zein aztarna bihurtu diren/ziren arren ere, izandakoaren lekukotza arkitektonikoak bertan dirau eta urteen poderioz aldatua nahiz zeharo aztoratua izan daitekeen era berean, hiritarron arreta eta jakinnahia iratzarriko dute. Horien parean eta hizpide darabilgun paraje berberean, panteoi kolektibo baten marmol-arrosazko eskultura-monumentuak gaineko estatua galdu zuen unea gogorarazten digu, José Bellver y Collazos eskulturagileak hiribilduaren "El Sitio" delakoaren defentsa egin zutenen omenez 1870an jasotakoa. Bien bitartean, hilerriaren goi-ateko iskin-harriari itsatsia, "Bilbao" baxuerliebean inskribaturik duen mojoi edo mugarria; antzinako hiri-zeinuen oroigarri bakuna, hiri-

altzari sinboliko bilakatu den prisma-gorputz bertikalen segidaz landuriko euskarria, Etxebarria parkeko larretxo baten angelu-erpinean.

Marmol gordin gorrixkadun monumentu-base geometrikoa eta hirira sartu-irtenen harria, Santiagorako Bidearen plaka-ondoan

3. HIRI-SAREKO LOTURA ETA ELKARGUNE IRAUNKORRAK. IBAIERTZA ABERASTEN DUTEN ESKAILERAK

Bilboko Udal-ondarearen katalogoaren berrikuspenak babes-maila altua edota ertaina eskaintzen dieten arkitektura-elementu txit bereziak eta adierazgarriak, itsasadarra ia-ia ukitzen duten oinezkoentzako igo eta jaisteko pasabideak dira. Hauetako bizpahiru gelditzen zaizkigu hirian, portu-ondarearen lekukotasun lez.

3.1. MUNDU GALDU BATEKO PORTU-ARKITEKTURARI OMEN EGINEZ

Hiribilduko zabalgunearen ertz edota erpin batetik Uribitarteko portu-espazio historikorantz abiatzen den maldan, balio aparta erakusten duen pieza urbanoa dakusagu, topografiaren kota desberdintasun nabariak ekiditeko asmoz, hiriko eta konkretuki portuko mugikortasunari eta sarrerei antzinatik kateatua. Kasu honetan, eskailera-plataformaz hornituriko pareta honen ingurumarian "Depósito Franco" deituriko portu-

biltegia aurkitzen zen, orain jada desagertua, izandako eraikinaren aurrealde txiki bat soilik atzematen dugun parajean.

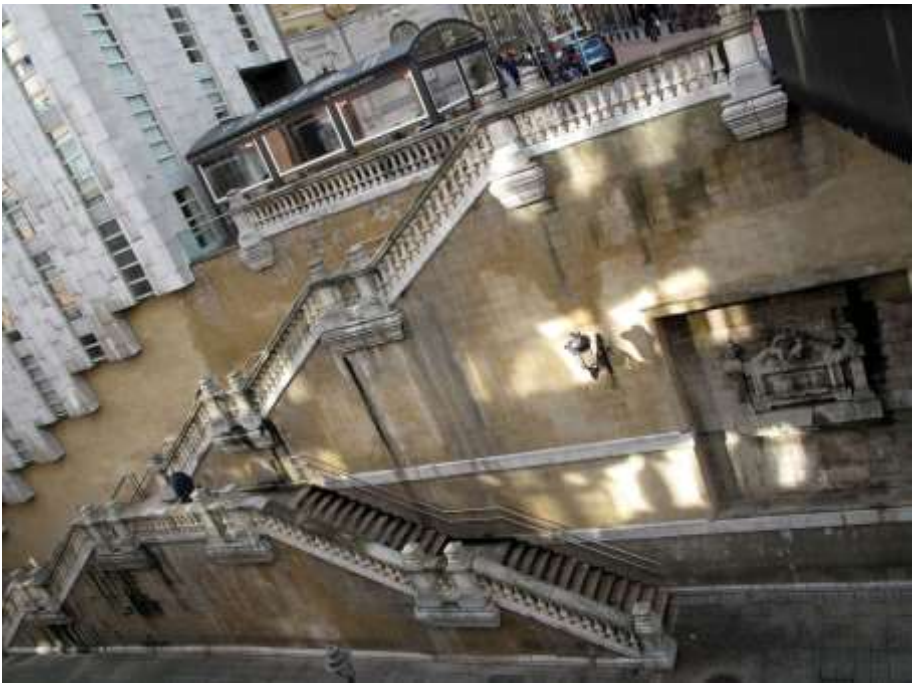

San Vicente deritzen eskailerak, historia-une bateko hiri-erlaitzetan jaio eta ugaldutako eraikuntza-mota

Hiri-paisaia esanguratsu honek, Bizente deunaren kalea eta Uribitarteko bazter bustia mugatu baino elkar lotzen ditu, harlanduzko horma sendoari atxikitzen zaion eskailera galantaz. Horiei eta ingurukoari gorputz bateratua emateko, balaustrada ikusgarri eta pertxentak izaera aberasgarri bezain bereizgarria gaineratzen dio, maisuki trataturiko harriparetan karratu erako erliebea irekitzen delarik barrurantz. Leiho itxi horretan gainjartzen den dekorazio-armarri batek "Escalinatas de San Vicente" adierazten du, data eta autorea ezezagun bazaizkigu ere; ziurrenik XIX. mende amaierako obra publiko bitxia.

Aipaturiko gunean bertan eta erabilgarritasun berberarekin, Uribitarteko aldats eta eskailerekin egingo dugu topo. Simetrikotasun izugarriz eta oraingoan burdinazko kiribildun barandaz, Mazarredo zumardiaren eta moilaren arteko altuera ezberdintasunak leuntzeko eraikia izan

zen 1892. urtean, Pablo Zubia y Leceta kontratistak bultzaturik, harri poligonal eta adreilu gorri laukizuzenezko lerroen konbinazioz. Gaur egun, Arata Isozaki arkitektoaren dorre bikiak direla eta Santiago Calatravaren Zubi-zurirekin garatu beharreko elkarketak bitarteko, zeharo ezkutuan eta galduta geratu direla zeresanik ez.

Paretak duen erliebea eta erliebe barneko elementu apaingarri-izendagarriak

3.2. ITSASADARREKO PASAGUNEETAKO EGITURA FINKO XELEBREAK

Arkitekturatxo edota lotze-muga hauek hiri-gunearen zein luzapenen errematekin ez ezik, espazio ureztatuarekin dute harreman sakon eta bizia. Alde horretatik, urbazter horietan gertatzen diren aktibitate, itsas jarduera, garraiobide nahiz komertzio eta tankera guztietako merkatalgoari hirira heltzeko erraztasunak baimentzen zizkioten eta kontrako norabidean ere, portura lehenago eta azkarrago ailegatzeko, bai oinez eta bai karga-animaliekin. Ekarpen tipologikoak kontuan hartzen dituzten ondare-balioez gain eboluzio urbanoaren eredugarri dira, tokiarekin erlazio indibidualak bezainbat kolektiboak ere irudikatuz eta denboran

gaurdaino mantenduz. Zabalgunearen erremateetan eszenak sortarazten dituztela presente edukiz, homogeneoki integratuak agertzen zaizkigu, beraien balio funtzional eta sinbolikoek oroimen zein nortasunekin bat egiten dutela jakinik, paisaiaren artikulazio singularra eta espazio-ordenu erabakigarriak etorkizunerako ezarriz.

Agerikoa denez, bi adibide hauek leku bertsuan daude eta portuak zabalgunearekin nahiz aldrebes edo alderantziz, elkarri opatu behar zizkieten betebeharrei aurpegia jartzen zieten. Halaber, hiri-muinoaren erditik at Olabeagako ibai-bazterreko auzoan ere, garaian garaiko intentzioen eta estrukturen seinale diren beste eskailera batzuk ikusi ahal ditugu. Hauetan ere, Basurtuko barruti horretatik simetriaz beteriko sargunea erdiesten zaie Olabeagako San Nikolasi eta Alfonso Churrucaren kaiari, ibaiaren erribera horretako topografia-kotak fintzeko gurariaz.

Hemen ere, harrizko lokarri gisara altxaturiko horma-aurrealdea eta balaustrada nabarmentzen dira, zuzenean behealdeko pasa-lekura erakarriz, Bariko Nikolas sainduaren parrokiaren (aspaldi izen bereko baseliza izandakoa) eta auzo-eskola zaharren aldamenean (kultur etxea bilakatua gure egunotan). Balio historikoek estilo, eskala, erritmo eta koherentzia edifikagarriari men egiten diote, ur-ondoko hiri-egituratze duin baizen iraungarri eta euskor hauetan. Ezen, nola edo ahala, gure ustetan bederen atzoko eta heren-eguneko distirek dir-dir diraute gaur ere, egungo hiri-bilbearen bizkarrezurreko ur-geruza irristakorretan.

Olabeagako kaian, kota ezberdinen egituraz lortu den ur bazterreko espazioa

2

ZABALGUNEKO HIRI-TRAZAREN IGAROBIDEAK: ZUBITIK ZUBIRA

BILBON legez, itsasadar gorabeheratsu baten ibaiertzetan antzinatik antolatuak eta egokituak iraun zuten hiri eta, oro har, espazio urbanoetan, betidanik izan dira erabat garrantzitsuak bezain ikuskor eta ikonografikoak ibaien alderdietako margenak elkarlotzeko zain iragazkorrak. Berorietatik pasa den zirkulazioak; bai jende-aldrak, karga-animaliak zein automobil, kamioi, tranbia eta bestelako garraiobide mekanikoek hamaika eta bat bidaia nahiz maniobra burutu dituzte.

Horiek hiri-espazioak eta pasabideok, mendeetan urriak ez ezik bakunak izan dira Bilbon bezala, itsasadarrean gora edota behera kilometroak egin behar zirelarik, hurrengo zubia aurkitu arteraino, existitzen baldin bazen, behintzat. Alabaina, hiri-zabalguneak garatu ahala, elkarlotze sistemarako erabakigarriak ziren zain-kale higierazleetan; etorbideak, zumardiak eta abar, ibaien beste aldeetara modu erosoagoan heltzeko iragapideak beharrezkoak zirela oharturik, orduz geroztik hirigune eta metropolien gako izango ziren zubien eraikuntza areagotzen hasiko zen, zabalgune prozesuaren baitako hirigintza-lanen ildoan eta gizarte modernoaren eguneroko bizi-baldintza sorberriak asebetetzeko.

1. ABIAN JARRITAKO HIRIGINTZA-MODELOAREN EMARI TEKNIKO BAIZEN ESTETIKOAK

Adibide horietako bina, Bilbon bertan zentratzearren, oraindino Deustuko zubia deritzoguna eta Udaletxe aldameneko zubia lirateke, ibaiaren ertzeko paisaia orokortu baten partaide. Batik bat ibairatzemoilekin eta bertako azpiegiturekin kontaktuan, baina baita zabalguneaz bestaldeko hiri-egiturarekin erlazionatzeko ere. Hemeretzigarren gizaldiaren akabuan eta XX. mende berriaren baitan zabalgunea eraikiz eta egonkortuz joan ahala, garai baten berritzaileak izango ziren zubiak finkatu ziren puntu estrategikoetan. Horietako bat edo beste gerora desager-

tu bada ere, gorakadan zebilen Deustuko auzunearekin bezainbat, Udaletxearen aitzineko kai eta kale-sareekin luzapena zuten ekipamenduok XX. mendeko lehen herenaren bueltan, oinarriak jadanik erroturik zeuzkaten.

Udaletxearen aurreko zubiaren eta Deustukoaren arteko antzekotasun eta diferentzia nabarmenak

Guda zibileko jazarpen eta jazoera okerrago batzuen ostean ere, gaur egungo Bilboren estanpan ikusgarriak izan arteraino iraun dute ibaigainean eta hiritarron gogoetan, alegia, Deustutik Arte Ederren Museoko enparantzaraino ailegatzeko bata; eta Ernesto Erkoreka plazan aurkitzen den Bilboko Udalaren eraikinetik, ezkerraldean dagoen Uribitarteko kaialdearen gure egunetako pasealekura heltzeko, bestea. Bigarrengo kasu honetan, halaber, Udaletxeaz landa eskuin ertz ureztatuan hedatzen den Campo de Volantín ibilbide ospetsu eta longitudinalari arrera txit duina egiten dio, era berean ibiltariarentzat osteratxoak edota korrika-saioak hasteko abiapuntu paregabea izaki.

Bastida, Ortiz de Artiñano eta Rotaetxek zutik jarri zituzten gainazal-plano horizontalek ur-azalaren eremuekin kidetza zintzoan dihardute, hiriari paisaia-konposaketa eraberritua emanez. Bazterrak lotuz, era berean, hiri-ehunari espazialtasun nabariaz erantzuten diote eta oso esanguratsuak dira garaiko estilo, tipologia eta aurrerapen teknologikoei dagokienez. Paisaiaren luzapenarekin elkarrekintzak pizten dituzte bai objektu material gisa eta baita sinbolikoki ere, kultura-esangurak, nortasun intentsitate sakonak eta oroimen kolektiboak ere inplikatzen dituzten heinean; balio historikoak, kokaguneari zegozkionak eta hiri-eszenari intrintsekoak zaizkion pasarteak irudikatzen dituzten bitartean. Balio material eta ez-materialak, azken finean, sentsuen bidez ikusgarriak, ukigarriak eta sentigarriak baina bestelako 'zentzu' espazial gogaikarriaren besoetan ere badirautenak. Hiri-molde konkretuen eusgarri nahiz adierazle, bilbean homogeneoki integratuak daudela dudarik ez.

1.1. Zubi-makina biki-bitxi trinko eta tinkoak

Biak hala biak, kasik bikiak izanagatik ere xehetasunezko desberdintasun-aldarrikapenak badituzte; bai euskarrietan, bai izkinetako elementu nahiz dorretxoetan edota ornamentuzko bitxitasun apaingarrietan. Hori bai, hegal bananduen erdi-banako altxatze funtzionala duela zenbait hamarkada galdu bazuten ere, horietako batek delako ahalmen mekanikoa mantendu izan du, berariazko erabilgarritasun beharrizanari baino ikuskizunari beta eskainiz.

Herdoilari aurre eginez, modu batean ala bestean, burdinadun arku altxakorrak posizio horizontalean baina irmo mantentzen dira, industriaren eta itsas garraio zein itsas bizimoduaren seinale izanik ere, Bilbo eraberrituaren erraietan. Hala, ondareak bere ibilbideak hedatzen ditu

ur-magalean, metalezko arku zabalek parajearen izaerari, oroimenari, singulartasunaren bermeaz eta gurariaz eutsiz.

Deustuko zubiaren ondoan jarri izan dituzten ibairatzeko egitura gaurkotuak

2. HIRIKO ESPAZIO HISTORIKOEN ELKARGUNEAK

Bilboko hiribildua sortu aitzin lehendabiziko barruti eraikiak, ustez behintzat itsasadar gordinaren alderdi bietan garatuz zihoazenak, bata bestearekin harremanean jartzeko lotura zain bakarra San Anton deritzon zubia izango zitekeen seguruenik, ibaian gorako eta beherako parajeetan. Hortaz eta batzuetan, zubia hiri-ezarpenaren aurrekariak baino kasik lehenagoko zeharbideen ildoan aldarrikatzen da, alegia, itsasaldetik barnealderantz abiatzen zen kamino-sare primitiboaren puntu estrategiko gisa.

Nolanahi ere, urteen eta mendeen poderioz batik bat erdi-aroko hiri-egituraketa premuen baitan, garrantzia nabaria ez ezik erabilgarritasun erabakigarria izango zuen denboran aldaketa mordoa jasan dituen pasabide-egiturak. Izan ere, hemeretzigarren mendearen hirugarren herenean Bilboko hiri-zabalguneez modu serioan jardun arteraino, apenas izan da

ur-korrontea iragateko aukera askoz gehiagorik, garai bateko hiribildumuina zenaren esparruan bederen.

Bilbo zaharrak eta Zazpi kaleek zeukaten lotura merkantzien lurgarraiorako ezinbestekoa izateaz gain Bilboko merkatal pribilegioen gerizpean gordea geldituko zen aipatu erdi-aroko gizaldietan, eta horrelaxe iraungo zuen antzinako erregimen politiko-administratiboaren legepean modernitatearen santsuak hodeiertzetik ikuskatu arte. Zubiak hiri-sistemaren artefaktu urbanoak baizen juridiko preziatuak izatera ere helduko ziren. Pasa-beharrizanak gizartearen eguneroko lanetan eta eginkizunetan zinez eragiten baitzuen; orduko agintea zuten botereek diruekimenez, kontrol zorrotzez nahiz metodo oldarkorrez gogor babesten baitzituzten, lurralde bakoitzaren jabego izateraino.

2.1. Hiri-espazio esanguratsuenen bihotzak konektatzeko xedeaz

Alabaina, gerora helduko ziren gizarte-eraldaketa eta nolabaiteko iraultza bortitz edota apalagoek premia berriak errotuko zituzten hiri-espazio eraberrituetan; hortxe agertuko baitzen, era berean, aduanaren kontzeptua, muga fisiko sinbolikoa eta arkitektura eraikina ere. Zubien eragina diruz hornitua baino hiri-zabalguneen txertatzean topatuko genuke eta hauen lotura-zainen ekidin ezinezko beharrezkotasunean, eraikitze prozesuak nola edo hala areagotuz.

Bilboko kasuan, dakigunez, XVIII. mende amaiera eta XIX. mende hasierako zabalgune-ideia handi samar eta sasi utopikoek helmuga zalapartatsuak baizen fruitugabeak izan bazituzten, diogun XIX. mende gogaikarriaren ia akabura itxaron beharko zen, azkeneko hiri-zabalgune definitiboaren arora bitartean; karlistadak bukatu bitartean, gerraosteko giro liberal-garailearen ilusioetara ailegatu berritan. Abandoko lurzoruetara egokiturik irudikatu zuten planoak beste elkargune batzuk ere halabeharrezkoak zituen, nukleo modernoak betiko hirigunearekin erlazio zuzenak izan ditzan. Horrela bada, Isabel II erreginaren zubiak zeregin oparoa izateaz aparte eraikitze teknologia eta itxura estetiko aldakorrak erakutsiko zituen unean-uneko teknika eta gustuen lekukoa hartuz.

Gaur egunera etorri zaigunak eta orain dakusagunak, beraz, Arenaletik Najara bitartean Zazpi kaleak eta Albiako zabalgunea konektatzeko bermea eskaintzen du hiru arkudun estrukturan euskarrituz ezein ibilgailu pribaturi, hiriko autobusei, tranbiari eta aldi berean oinez doazenei ibaia iragateko

beta emanez. Petir eta Entrecanales-ek guda zibilaren ondoren, 1940an berreraikitako zubiaren tipologia bereziak nahiz estilo zein funtzioek, balio historiko urbanoak eta paisaiari dagozkionak baimentzen dizkio, ez bakarrik pieza solte bezala baizik eta hiri-ehundurari itsatsiriko ondare-elementu saihestezina, ingurumariaren konposaketa arkitektonikoan singulartasunez eragiten duena, hiriko eskala zein estilo eta erritmo konkretuei eutsiz.

Arenaleko zubiaren perspektibak inguruneko hiri-paisaiaren eraikinekin

Baranda-lerroak bezainbat ertzetako argiztapen zutabe-farolak adibidez, hiriaren sinboloei eta ikur adierazkor zenbaitzuei estuki atxikiko lirateke, nortasun kolektiboen oroigarri lez ulertuak izan daitezkeenak.

Zubi honek Areatza eta Arriaga enparantzatik hasita egungo plaza Biribilera garamatza (hemen, arestian aurkezturiko Udaletxe aurreko zubira Buenos Aires kaletik irteera legoke) eta handik abiatuta bide nagusian gora, Moyuako bihotzeraino. Lehenagotan adierazi legez, Bilbok bazituen beste zubi xelebre batzuk, baten bat higikorra eta besteak beste, erabiliak izateko eskubidea ordainsariak finkatzen zuenik ere bazegoen. Oraingoan komentatu ditugunen tartean, Erriberako oinezkoen pasabidetik eta La Merced delakotik, San Frantzisko auzoari arrera eginez, handik Zabalburuko 'bigarren bihotzera' goaz.

3. ERAIKITZEN IKUSI GENITUEN ZUBIAK

Oraintsu XXI. mendearen lehendabiziko laurdenari oratzen ari gatzaizkiola, gutxi gora behera 1970eko hamarkadatik hona zubi berri-sorta altxatu izan da Bilboko Udalerrian edota haren inguru hurbilean. Berriro ere itsasadarra hiri-espazioaren lehen mailako ardatz egitura-emaile izanik, zabalgunearen bihotza Moyua enparantzatik Maurice Ravel etorbidean gora Matiko, Lorategi-hiri, Uribarri, Zurbaran auzuneetara eta, segituan, Begoñako parajera urreratzeko lotura erabakigarria, 1972. urtean Juan Batanero ingeniariak eraikitako La Salve deituriko zubia litzateke. Hiriaren erdigunetik lurzoru altuagoetara irizteko, ohiko pasabideen horizontaltasunetik kanpo zeihartasuna atzematen zaion planoa begi-bistan jartzen digu, ingeniaritzaren egikeratik eratorririko estetika nabariaz.

3.1. HOGEIGARREN MENDEAREN AZKEN-LAURDENEKO JOERAK

Esan bezala, 1960-1970 hamarraldi horietan, munduan osoro hedaturik zebiltzan eraikuntza-estilo eta molde-estetiko konkretuekin kidetza erakusten du, nolabaiteko aplikagarritasun tekniko soilaren sotiltasunak ezaugarritzen duen izaerara egokituz. Tokian tokiko kokaguneari gehitzen dion presentzia sendoa hiriko gune desberdin eta anizkoitzekin duen lotura-balioaz osatzen da. Eraikia izan zenetik gaur eguneraino eraldaketa txikiak izan ditu, batik bat aspaldiko kolore gorriaren galera eta

agian esanguratsuena, Daniel Buren artistak habe bertikaletako bat goitik behera janzteko proposatu eta egin zuen arku apaingarria. Azkeneko hau, dena dela, hurrengo baterako utziko dugu.

La Salve-ko zubiaren gaur eguneko ikuskizuna, arte-elementu gainjarriekin

Bestalde, Juan José Arenas de Pablo eta Marcos Pantaleón-ek proiektatu eta 1995ean irekitako Miraflores-eko zubiak, ibaiaren eskuinaldeko alderdi horren ezkerretara, La Peña auzoarekin elkartzen du ehunka metro batzuetako garaierarekin, lurrazalarekiko kota diferentzia nabarmenaz. Horren erruz, La Peña-ko eraikin historiko batzuen altuerari gaindi egiten dio, nola edo hala zerura begira atzematen den hegala itxuratuz, behe-aldeko plaza eta kaleetan haren itzala suma dezakegula, batez ere egurats eguzkitsuarekin.

Egitura honetan altzairua, zutabe bertikalak eta kable tentsoreak beharrekoan goiko errepide-plano horizontalaren azpian ibaiertz batetik bestera hedatzen den zementu edo hormigoizko xafla okerra ikus daiteke, bertara heltzen diren zilindro estuek sostengatzen dutela. Egikera horrek suposatzen du erdibideko espazioa libre ustea, aire-korronteari bitarteak eskainiz eta ustez bada ere, paisaian izan dezakeen eta daukan eragin sano bortitza apurren bat leuntzea.

Orotara, honako zubi hau eta arestian komentatu duguna ere ibilgailuentzako pentsaturikoak eta funtzio hori ahalik eta hoberen asetzeko estruktura peto-petoak lirateke, hiri-ehunaren sareetako giza eskalan integratuak inolaz ere ez leudekeenak baizik eta hiriaren zein ibaiaren kota topografikoetatik at, geruza gainjarriak baldintzatzen dituztenak nahiz eta horietako batek, hiri-zabalgunera heldu ahala altuera askozaz baxuagoa izan.

Biak ala biak, edonola ere, oinezko ibiltarientzat bigarren gradu apalagoko pasabideak izan badituzte eta La Salve-ko zubiari dagokionez, ibaiaren aldameneko Volantín pasealekuraino ailegatzen diren igogailu zein eskailerak egokitu zituen. Miraflores-eko zubiak hiriarekin harreman eskasagoa duen arren, ibiliz bertaratzeko aukerarik posible egiten duten bidezidor bakunak aurkitu daitezke, La Peña auzotik Miraflores-era bidean.

Miraflores-eko zubi garaia,
ibilgailuentzako errepideak baimentzen dituena

3.2. HOGEITA BATGARREN MENDE-HASTAPENAREN AITZINEAN

Nazioarteko arkitektura funtzionalaren modernotasun berantiarretik agertoki postmodernoagoetara iragapidean, eta eraikitze-teknologiek baimentzen ez eze orokortzen dituzten heinean, Bilboko hiri-bilbean samurrago txertatua antzeman daitekeen azkenengoetariko zubia Euskalduna-koa litzateke, berau hizpide laga barik, noski. Francisco Javier Manterolak Jesusen Bihotz Sakratutik Deustuko Erriberara joateko kurbadun zubi liraina diseinatu zuen 1997an. Aipatu ditugunen antzean honek ere, zabalguneko trafikoa bideratzea badu helburu, aurrekoek ez beste oinezkoentzako pasabide zabal, eroso eta estalpeduna ezarri du alboetariko batean, autoen galtzadatik banandua eta desberdindua.

Tipologiaren ikuspegitik eredugarria eta hiri-garapenaren etorkizunari aurre egiteko baliagarria, toki-lekuarekiko koherentziaz agertzen da, bai hiriko traza historikoari bai berreskuraturiko parteei ordenazio espazial errepresentaziozkoa gauzatzeko konposaketa neurtua bezainbat singulartasuna ere emanez. Bidenabar, hiriko egite urbanoaren topologia, hondo eta perspektiba anitzekin artikulazioak ahaztu gabe, aldameneko zedarri edo nortasun-mugarri batzuekin ere tupust egiten du, hirurak argazki-marko berdintsuan jasoak; hala nola Bihotz Sakratuaren eskultura-monumentua eta industria-aurri den Carola garabiarekin.

Euskaldunako zubiaren ikuspegia, Abandoibarratik Deusturantz

4. GARAIAN GARAIKO PASABIDE ZAHAR BERRIAK

Bilboko itsasadarraren aldamenetik irudikatzen ari garen ibilbideetan zubiena izan daiteke, alegia, ibaiarekin modu intrintsekoan harreman estuena duena; ezen, ur-korrontearen perpendikularrean eta berau gainetik iragan ahal izateko, gizakiak aspaldi aspalditik asmaturiko artefaktuak baitira, eraikitzeak duen erabilgarritasun ikusgarrienetakoaren seinale txit adierazkor bezain boteretsu.

Ibai edo erreka baten uren goitik eta hura pasatzeko egitura eraikia aurkitzea, betidanik izan da premiazko errepide egokian goazenaren argigarri edota herri, hiribildu nahiz hiriaren gertutasunaren aurrekari. Antzinatean ere, galtzadek zubi-sistemak zituzten; nola ez erdi-aroan eta askozaz gehiago ondorengo aroetan. Maiz, zubietan arkitekturak berak presentzia sinboliko oparoa lortu du, giza baldintzek naturarekiko izan duten menpekotasun-katearen hausketan edo behintzat, gaindipenean artifiziozko euskarria txertatuz, sorkuntza gauzatu ahal izateko arteteknika binomioak izan duen uztarketaz baliatuz. Une batzuez, zubiegileek katedral-altxatzaileek adina ospe izango zutela dudarik ez, nahiz eta batzuk horizontalean ideiatu, besteek aldiz, bertikalean pentsatzen zuten bitartean.

Zubiak, pertsonak 'airean' iragateko ez ezik, animaliak eta ibilgailuak bertatik ur mugikorraren oztopoa ekiditeko erabili izan dira beti, denbora iragan ahala eta gu geu bizi garen mendeetara helduta, funtzioak bikoiztu eta hirukoiztu direlarik.

4.1. BEHARRIZANA ETA ITXURA... ALA FUNTZIOA-ESTETIKA ÑABARDURAREN HORNIDURA?

Honaino diogunari eutsiz, garraiobideek eta bestelako halabeharrezkotasunek gorakada itzelak pairatzearekin batera, behinik behin industri iraultzaren betaz eta gerora erdietsi ziren gizarte aurreratuen baitan, zubi-egiturak ere, kakotx artean, espezializatu zirenean, hasierako egitasmoetatik erabilpen batzuk eta beste batzuk aurreikusten zitzaizkien. Hala, ibilgailuentzako zirenak sendotasun eta euskarri abantaila zenbait izango zituzten, oinezkoentzat ezarritakoekin alboratuz, edo zeresanik ez, trenbide-zubi izan ziren adibide bitxi eta lirainak.

Bilboko ibaiertzaren ondare-ibilbideetan izan ditugu halakoak, oraindik ere bakarren batez ohartu gaitezke eta. Oraingoan, itsasadarraren paraleloan eta Kadagoa ibaiaren bokalean, hemeretzigarren mende

amaierako Bilbon entzutea lortu zuen Pablo Alzola ingeniari eta udalpolitikagileak burdinazko zubia eraiki zuen 1885ean, orduko industria-arkitekturaren eta aurrerakuntza teknologikoen zurrunbiloan.

Izatez, trenak ezkerraldean zeuzkan pasadizoetako bat industria-ondarearen inportantziazko elementu bilakatu da. Metal usaia eta herdoila izkina nahiz zirrikitu orotatik dariola, Bilboko metropoliko industria-paisaiaren altxorretariko bat bihurtu zaigu denbora-pasaren erraietan. Balio historikoak, konposaketa-balioak, tipologiakoak eta akaso urbanoak ere erraz atzematen zaizkiona, izenburuan diogun bezala garaian garaiko funtzioak asebetetzeko sorturiko arkitektura, bere estetika erabilgarritasunari atxikia duena eta urteen iraganean, jadanik ez dagokion paisaia galduaren bazter ezkutuetan gordea.

Aipatu dugun burdinazko trenbide-zubiaren ikuspuntua, Kadagoa ibaiko uren ertzean ahitua sumatu dezakegun industriaren osteko panoraman

Nahieraz haziak izan diren landare sastrakek jandako makina, burdinbide zein irentsitako parajeotan, han-hemenka oraindino zut dirauen industria-estruktura baten batzuk ikuskatu ahal ditugu, beraien izate propio, ahazturiko eginkizun, inguruarekiko integrazio, eskala eta kultura-esanahietan singularrak zirenak.

4.2. IBAI-PASA, TOKI-PASA… AGIAN DEUS EZ PASA?

Tertzioz guztiz aldatu barik, antzina sano produktiboak izan ziren espazio horiek hiriak berreskuratzen dituenean eta puztu ahala, erdiguneetan bertan gelditu ahal zaizkigunean, espazio-erabilera eraberrituak aldarrikatzen dituzten bizi-baldintzen esparruan egituraketa gaurkotuak nagusitzen dira. Bilboko Abandoibarran gertatu den gisan, ibai-pasaren funtsa nola edo ahala eskala-humanora gehiago hurbil daiteke eta hor ditugu, hain zuzen, bina eredu aipagarri. Alde batetik Santiago Calatrava-ren zubi-zuri izendaturikoa, 1998an kasik Guggenheim museoarekin batera ibai-gainean jarria eta bestetik, José A. Fernández-Ordoñez-ek 2003. urtean buruturiko Aita Arrupe-ren zubi-pasabidea.

Tailu-estetiko eta seguruenik tekniko arraz desberdinak badituzte ere, biak ala biak ildo berberekoak dira hiriko gune eguneratu batek hiriehunean eta bilbean arrera izan dezan posible egin nahian. Sarritan, ordea, profesional izendunen erakarpenaz, batez ere arkitekturak artelan legez duen sama eta xarma bilatu gura izaten da, egunean eguneko beharrak ahantzita ez bada ere, estrategia politiko-administratibo orokorragoaren menpean eta industriaren osteko hiriak nazioarteko panoraman lehian kokatzearen ildoan inskribatuak. Gurariok asetze aldera, eraikuntza-ikuskizunak hiria orbantzen du mila intuizioz blai. Aipatu bi zubiok dagoeneko hiria ondare-balioz zipriztindu dute konposizio, estilo eta abarrengatik xelebreak izateraino, pasabide-funtzioari gaindi eginez.

Aita Arrupe-ren omenezko zubia, Abandoibarratik Deustuko Unibertsitatera

Zubi-zuri pasabidea Bilboko erdi-erdian, Volantín aldeko kaitik Uribitartera

Zubi-zuri pasabidea eraikitze-prozesuan [1.2.3.4.5.6.7.8]
(Bilboko Udal Artxiboko irudiak)

1

2

3

4

5

6

7

8

3

ASPALDIKO PORTU-BIZITZAREN IRUDI GAURKOTUAK

HIZPIDE darabilzkigun ondare-ibilbide hauetan barrena, gehienbat Bilboko ibaiaren bi ertzetatik doazenak kontutan izanda, gure arbaso urrun nahiz hurbilagoan testigantza material bezain materiagabeak oroimenean ez eze, oraindik ere itsasadarreko inguralde horretako bazterretan ondo miatu ezean, hainbeste gelditzen zaizkigula agian ez ginateke maiz konturatu ere egingo.

Aurri industrialak askotan arkitekturatxoekin eta eraikin-estruktura handiagoekin ere tartekatzen diren paisaia zinez eraldatuetan, kultura-ondare ukigarria eta ukigaitza elkarren eskutik hartuta edota korapilo estuz kateaturik agertzen zaigu zenbaitetan, osotasun bakar baten atal intrintsekoak bailiran korapilatuak.

1. IBAIERTZEKO OROIGARRI, HIZKI-IKUR ETA MURALAK

Goian esandakoen arteko adierazgarrienetako batzuk hizkidun ikurrak izan daitezke, dauden tokietan iragandako lekukotzak eskaintzen dituztenak toponimiaren aldetik edo idatzizko bestelako zeinuekin hiri-espazioan aditzen ziren oharrak; nonbaitera sartzea galarazteko, pasatzeko ezintasunak, arriskuak eta kontuz ibiltzea.

Horien arteko ezagun eta errepikatuenak, alegia, hiri-auzo, udalerri edo tren geltokien sareak izendatzen zituztenak ziratekeen, baita fabrikatzar eta enpresen izenak aditzera ematen zituzten logotipo eta identitate kolektiboaren ekarpenak ere. Lehendabizikoen artean, Bilboko itsasadarreko ondare-ibilbideetan azpimarra dezakeguna "Olaveaga" izendun plaka zeramikoa izan daiteke, ziurrenik. Baldosaz buruturiko kartel xumea, tipografia bereziaren errotulazioz seinale funtzioa betetzen baitu, ezker-margeneko izen berbereko burdinbidearen estazioko eraikinaren fatxadari estrategikoki itsatsia.

Era honetako aztarnak, lekuan lekuko izendegi eta nortasunaren oroigarriak izatetik haratago, aurretiaz baliza-argiekin hausnartzen genuen moduan, hiri-esparru zabal eta anizkoitzen identitateei zentzuzko taldekatzeak baimentzen diete. Hala bada, auzune, barruti zein bestelako lurraldeak letra-nomenklaturazko ikur jakinez elkarlotuak suma ditzakegu orainaldian ere, lehengo usadioen ildoan.

"Olaveaga" izena duen zeramika-pusketez eraturiko plaka, tren-geltokian

Bestalde, ordea, behin eta berriro errepikatzen ez diren tankera honetako adibideak ere baditugu. Olabeagan bertan erdi-ezkutuan aurkitzen den tunel beltz eta ilun baten sarrerako ahoan zeramikazkoa baldosadun kartel gorria ikusi daiteke, partzialki ezabatua eta kontserbazio egoera nahiko tamalgarrian egonik ere *"¡precaución! paso peligroso"* hizki larriz adierazten duena.

Olabeagako tunelaren sarreran aurkitzen den material zeramikodun kartela

Itsasadarraren kontrako partera salto eginda Deustuko erriberan, desagerturiko Toldos Goyoaga ehunen lantegiak aurrealdean zeukan frontoi-erako moldura apaingarriaren barnean karratu zeramikotan margoturiko paisaia erakusten du. Dekorazio piktoriko hau eraitsia izan zen nabe historiko originalari erantzitako pieza arkitektonikoa baita, data zehatza ez badakigu ere, XX. mendearen hasierakoa (1912. urtearen inguruan eraiki baitziren azkeneko pabiloiak). Industriaren arrasto gisa testuingurutik kanpo aterata, lorez eta landarez hornituriko errotonda baten erdigunean kokatu dute berriki. Arte Ederretako ikasle taldearen laguntzaz zaharberritua izan zen panelak, itsastar imajinak eta portu-giroko objektuak aurkezten ditu eszenaren motibo bezala.

Paragrafo honetan aipatu ditugun zeinu-ikurrok bakarrak izateagatik, ez dira hirian zehar erritmikoki barreiatzen eta beraien txikitasunean, ez lukete gainontzeko mugarri batzuen adinako historia-karga ez sama pisutsurik jasango baina esanahia kultural eta sinbolikoetan aldiz, aberatsak izanik, beraien ekarria txit miretsia izatekoa da, agertzen diren espazioen eta parajeen adiera galduak ulertzeko.

"Toldos Goyoaga" fabrikaren atarian zegoen ikur-zeinua, zeramikaz egina

1.1. HIRI-PARETAK ORBAINTZEN DITUZTEN ADIERAZPEN GRAFIKOAK

Era berean, estiloaren zein tipologiaren ikuspuntuetatik eduki ditzaketen ondare-balioak garrantzizkoak eta singularrak dira, hirian gaur egun identifikatu ditzakegun bestelako konposizio batzuen alboan ere. Horien artean kaleko muralak bizpahiru moldetakoak izan daitezke. Badaude enkargu edo lehiaketa bidez hautatuak izan direnak; etxeetako atzealdeei irudi-sortak proposatzen dizkietenak. Prozedura anitzez sorturiko hauek, figuratibo edo abstraktuagoak izan daitezkeen neurrian, edozein gai darabilte eta autoreak nortzuk diren normalean ezagutu dezakegu. Hauetaz aparte, egile anonimoen horma-irudiak pertsonalak izan daitezke baina sarritan mota askotariko aldarrikapenak kaleratzeko iturri izaten dira, batzuetan tokian bertako arazo eta aferen lekuko.

Oraingoan, Artasamina, Tiboli kalea, La Salve eta Moraza plazaren bitartean dagoenak piztu digu arretarik nabariena. Artxandarako funikularraren gainean eta lore-uri delako zonaldearen oinetan, Matikoko metro geltokiak baimendu duen murru itsu luzangan Durero eta Paradox estudioek[36] Portuko Agintearen artxibo-fondoetatik 2016an lorturiko argazkiak jarri dituzte; digitalizatu, koloretu eta berariazko teknikez eguratsaren baldintzei aurre egiteko nahiz mantenu luzerako balio duen euskarrian inprimatuak. Hainbat pasadizotan, XX. gizaldiko lehen hereneko portu-aktibitate itsastarrak berreskuratu ditu: aparailu eta tramankuluak, garabiak, trenbideak, garraio-ibilgailuak, zubiak zein ontzi porturatuak.

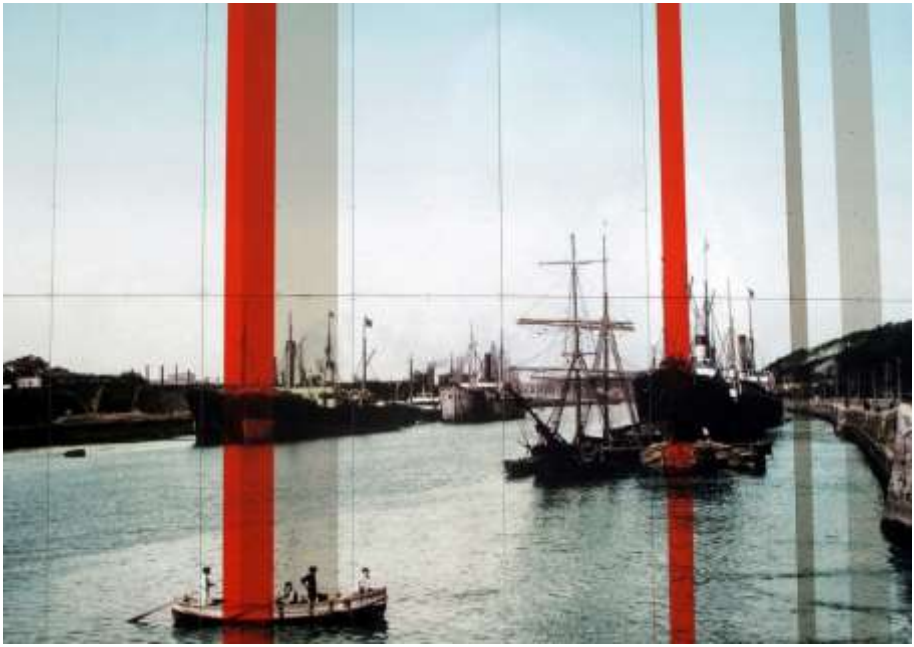

Orain dela ehun urte baino gehiagoko itsas bizimodua eta portuko aktibitateak agertzen dituzten argazki-muralak

[36] Ikus: Jon MUJIKA, "El Bilbao que se fue y vuelve", *Deia,* 2021eko maiatzaren 16a, 72-73. or.

JOP Nº 1

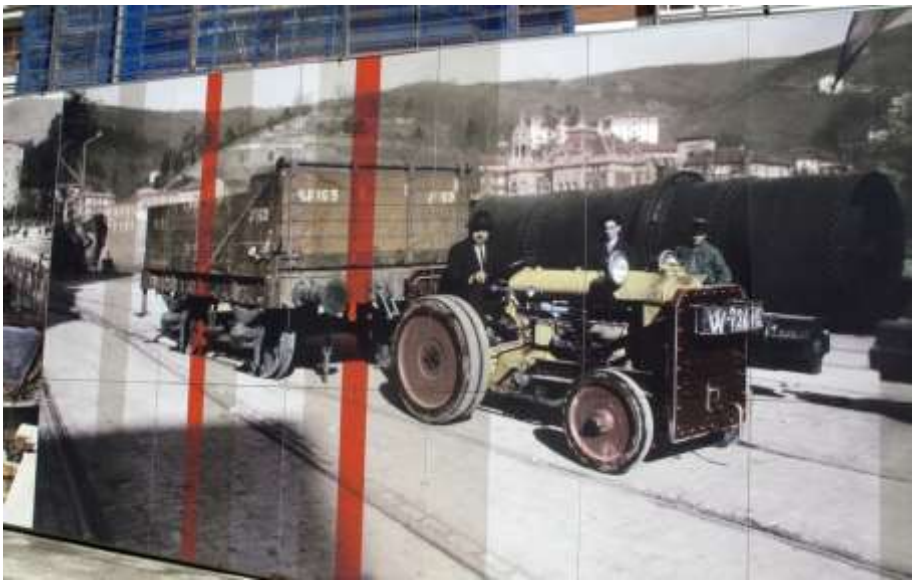

Orain dela ehun urte baino gehiagoko itsas bizimodua eta portuko aktibitateak agertzen dituzten argazki-muralak. Bilbo hiriko zubien pareko moiletan zeuden garabi txikiak eta material-garraioa

Berriki argia ikusi duten argazki zaharrez konposaturiko horma-irudiak

Orain dela ehun urte baino gehiagoko itsas bizimodua eta portuko aktibitateak agertzen dituzten argazki-muralak

2. KARGA-DESKARGARAKO MAKINAK: ITSAS JARDUERAREN AURRI BEREZIAK

Itsas garraioaren fase eta momentu garrantzizkoa ez ezik, ikusgarri eta klabeenetako bat portura zetozen ontzien karga eta deskargarako lanak izaten ziren. Helburu horretara bidean, itsasontziek urrerapen maniobrak zailtasun edo erraztasun nabarmenagoz, anitz burutu behar izaten zituzten bai itsas portuetan, baita Bilboko meandroetan legez, ibaian behera zeudenetan ere.

Gizaldien barrenetik denbora historikoetan eta aurrekoetan ere, seguruenik orotariko merkantzien etorrera nolabaiteko ohikotasunez egin izango zuten parajeotan. Alabaina, itsas merkataritzaren aurrerakadak, hain zuzen, gertuko nahiz itsasoez bestaldeko lehengaiak mundu ezagunera erruz zabaldu zituenean, era horretako komertzioa zinez ugaldu zela aitortu behar litzateke.

Lehen-lehenik, kostaldeak begiz ikusteari utzi gabeko kabotaiazko nabigazioak, denboraren iraganaren poderioz ozeanoen burmuin uhintsuetan murgildurik, ludi aurkiberriaren ezein puntu estrategikoak loturik utziko zituzten teknika eta tresneria desberdinek ordutik honako arauak eta baldintzak zeharo aldaraziko zituzten. Horretan zeutzan, izan ere, mendebaldeko gizartearen erronkak.

2.1. ONDARE-BALIOAK DARIZKIEN ARRASTO ESANGURATSUAK

Esana eta jakina da Bilbok itsasotik zetozkigun bizpahiru produktu porturatzen zituela, horietako batzuk gerora, hiribildutik errepidez lurbarneko sareetan jarri asmoz. Aitzitik, hemeretzigarren mendearen lehen herenetik hasita inguruko mendien erraietako mineralaren produkzioa egonkortzearekin batera, burdin karga izango zen ontziratze lekuetako eginkizunik preziatuena, Bilbotik aldendutako latitudeetan transformazio-prozesuek 'beruna' 'urre' bilakatu zezaten.

Horretan, mehatzeen ustiapena sekulako aberastasun-iturri izaten hasi bezain laster, industria-egokitzapen oparoa eta berebizikoa suertatuko zen Bilbo aldean, portu-hiribildu txikia industria-metropoli izateraino, ehun bat urteko ibilbidean.

Tamainako aldaketaren muinean, adierazi bezala, itsaso-garraioak zeresan itzela izango zuen batik bat, itsasadarreko industria-gune boteretsuetan. Mendi gorrixketatik maldan behera zetozen harri-mineral pus-

kak ontzietara erortzeko asmatu ziren, hein-heinean, burdina kargatzeko aparailu-makinatzarrak.

2.2. Aparailu mekaniko berriak ibaiertzeko industriaren prozesuetan

Mineral-ekoizpenaz gain labe-garaien ziztuak isiotzean, are eta inportanteagoa zen trukearen korronte etengabekoa mantentzea. Harathonat, altzairua lortzeko sistemen orokortzearekin, horiek teknologiak Bilbon ere ezarri zituzten. Hortxe sortu zitzaigun altzairu-industria handia, modernotasun sakonaren baitako adierazle. Fabrika erraldoi horien metal-goseak burdinazko bizitza goriaren adinako egitura osagarri eta lagungarriak beharrezko zituen, egiazki.

Hortaz, XIX. mendearen azken herenetik XX. menderako bidean, Bilbotik Abrarainoko ibai-kilometroak mineral kargadorez bete zitzaizkigun, jadanik marroi bihurturiko ur-azalaren perpendikularrean, errimikoki, enpresa-korporazio nagusiek instalatu zituztenak; alegia, itsasontzien karga errazteko. Formaz eta egikeraz diferenteak baziren ere, funtzio berdinak konpartitzen zituzten. Bilboko udalerrian bertan existitzen zirenak ere, askotarikoak baitziren.

Ohikotasunez, luzeran hedatzen ziren portu-espazioetako plataforma hauek moilaren pareko estruktura sostengatzailea zuten ibairantz irtendako 'hankekin'. Bitartean, gaineko 'besoetara' burdin bagonetak heltzen diren eten baga, itsasontzien sabeletan deskargatua eta pilatua izan zedin. Urteen joan-etorrian garraio-prozedura honek aurrera egin zuen, zikloa guztiz teknifikatu arteraino.

Industriaren orroak itzalita, arkitekturatxo horietako baten bat bere oinarrizko funtziotik at kontserbatua izan bada ere, gehienak desagertuak edota aurri-moduko aurpegi goibelaz irudikatzen ditugu, ibaiko uretan kasik itoak. Izatez, tipologiaz, koherentziaz, eskalaz zein portuetako altzari-gisa aurkezten dituzten balioak bikainak lirateke. Azpimarragarriak dira, baita, hiri-garapenean pairatu dituzten erronkak eta teknologiazko ekarpenen berrikuntzak. Aspaldiko hiri-espazioak eta hirieskenatokiak okupatzen zituzten mamutzarrok, geruza beltzez ilunduriko arrastoz ailegatu zaizkigu. Oroimen eta kultura-esanahiei sendo eutsirik, paisaia historiko eta, hein baten, kulturalen adierak gureganaino erakartzen dituzten egitura bolumetriko aireztatuak diren neurrian, hutsuneen eta habeen konbinazioz sortuak, ibaiertzeko kaien lerrokadure-

tan intentsitate nabariko irudi estetikoak probokatzen dituzte. Tipo jakineko ezein estruktura, konposizio eta antolakuntzak gailenduz ingurumariaren singulartasunean.

Pikutara joandako mineral kargadoreak
Zorrotzaurre aldean

Zorrotzaurreko eta Olabeagako mineral kargadore zahar galduak

Olabeagako moiletan eta ibaiertzean, galzorian gelditzen zaizkigun aurriak; begirada finduz, hondoratuak eta erdi ustelduak antzeman ditzakegunak

IRAGAN MENDETIK GAUR EGUNERAINOKO DENBORA-TARTEAREN ABIADA

4

GORRI-ORLEGI KOLOREKO EZKER-ESKUINAK

PORTU-NORTASUNA euren izaeran sustraiturik duten hiri-espazioetako agerkari umil gisara atzeman ahal ditugun argiztapeneko dorre hauek, lehendik jada izan ditugu aipatuak, modu zeiharrean bada ere, honen aurreko lan batzuetan. Portuetako altzari apalak bezain ekidinezinak, ontziak itsasora gidatuz eta portu-espazioko zein ibai-bokaleko azken muturreraino heldu arte, itsas nabigazioaren nazioarteko zeinuei dagokien argidun distira keinulariak baina etengabeak botatzen dituzte, gabez eta egunsentiz askozaz nabariago adituak.

1. ARGI-GORRIDUN IBAIERTZEKO DORRE TXIKIAK

Itsasoratze bidetik joan ahala argi-taupada gorriak eskuinaldean eta berdeak eskerrean jaurtikiz, ingurumari ureztatu guztiari halako izaera bateratua eta identifikagarria eskaintzen diote, hain zuzen. Jakina denez, Bilboren kasu berezituan ere, itsasadarra nabigatzeko gai izan zen bazterretatik hasi eta Abrarainoko bidean halako dorretxoak aurki ditzakegu bere bi margenetatik gora, itsas zabalerantz doan estuarioko dike eta lurmuturretara ailegatu arte.

Bilboko ondare-ibilbide hauen pasadizoetan eta batik bat Deustuko Erriberan, Zorrotzaurre penintsula-irlako ertz-lerroetan edota Elorrieta aldeko kurban ikusi ditzakegunak osatzen dute, gaur egunean, ondare-baliozko arrasto hauen adibide materialik oparoena. Itsastar kultura-material erabilgarriaren ekarpen nabarmenak, bete beharreko funtziorako pentsatuak eta diseinatuak leudeke, bere garaian. Izan ere, gorputz metalikoa bizpahiru atalekin konposatzen da. Hala nola, prisma eta piramide baten elkarketaz lorturiko base edo euskarri sendoagotik, normalean hiruna burdin barra abiatzen dira gorantz, horiek elkarlotzen dituzten bospasei triangelu erako errefortzuekin. Goialdeko erremate gisako

zirkunferentziaren baitan argimutilaren mekanismoa dago, farola zilindro-erdikoan sarturik dirauen lanparak argi-deskarga gorriak emitituz.

Beheko aldea, ohi denez, bai moiletako, kaietako zein ditxoetako harrizko murru zein baranda nahiz erlaitzetan itsatsia egoten da modurik ohikoenean eta erritmikoki han-hemenka distantzia jakinak mantenduz errepikatzen dira elementu bikiak, hirukoitzak, laukoitzak edo hamaika aldiz birsortuak bailiran, itsasadarretan eta portu-sokoetan itsas maniobrak laguntzeko eta errazteko lehen mailako eginkizun halabeharrezkoaz. Sarritan, hauek objektuok zenbakituak izan badira ere, gehiengoak urrenez urreneko zenbakiak galduak dituzte, zeren eta gainera, ez dira aspalditik zeuden guztiak kontserbatzen.

1.1. ILUNABARREKO DIZ-DIZ GORRIXKAK

Adierazi bezala, ohiturazko aspektu horietan parekoak dira Bilboko metropolia irudikatzen duen bizkarrezur ureztatuan topa ditzakegunak ere. Eguzkiaren egun-akabuko zeru goria hortzi mugan ezkutatzearekin batera, ur-ardatzaren luzerako argiztapen artifiziala isiotu bezain laster, eskuin-ibaiertzeko puntu gorriok bertako atmosferan eragiten dute, uretik metro batzuetara eta gainazal uhintsuan gertatzen den islaz. Egun-argitan, aldiz, gabeko izpiok itzalita zutabe xumeez definituriko baliza direlakoen hedapen lerrokatua igarri daiteke metropoli-inguraldeko mapa edo planoa begiratuz eta horixe irakurriz gero.

Portu-funtzionamenduaren artefaktuok, nahiz eta nortzuek edo konkretuki noiz eraikiak izan diren ezagutzea kontu zinez konplexua izan daitekeen –artxibo haustu eta galduetan miatuta ere, jatorriak eta egileak arakatzea zaila izanik– egoera horrek ez die, ordea, inolaz ere garrantzia kentzen ez murrizten, hiri eta portu-antolaketaren esparruetan konstante bezala agertuz. Halaber, iragan-aroen ikur tekniko legez darien estetika soil biluziak industriaren ondorengo kokaguneetan zutik dirau. Egituratxo isilak izanik ere, koherentziaz eta estiloz bikainak, beraien eskala, erritmo eta kolorez portu-hiriko lerrokatzeak markatzeko ezinbestekoak dira. Tipologiaz ere aipagarriak, bai hiri eta baita portugarapenaren errepresentazio, indibidualtasun errepikakorrak multzo osotuagoaren nortasunaz janzten ditu toki-lekuarekin forma homogeneoan integraturik geldituz. Horrela, hiri-ehunak ibaiertzarekin eta itsasbazterrarekin sortzen duen elkarrizketan perspektibak, erremateak eta

eszena bitxiak posible egiten dituzte, inguruneko paisaiaren kapa desberdinak hondoekin artikulatuz.

Bestalde, kultur esanahiaren alorrak, ondare material lez itsastar-parajeetako memoriaren ukiezinezko munduan barneratzen gaitu. Horietako baten batzuk, haien oroimena berreskuratzeko asmoz zaharberrituak suma ditzakegu, berriz margotuak behinik behin, eta piezaren bat edo beste aldatuta. Gogora ekarri dugun San Inazio - Elorrietako daitekeen adibideak, besteak beste, linterna gordetzen duen zilindroan "BBT. Paris" irakur daitekeen tapa baxu erliebez grabatua du.

Itsasadarrean gorako urak gorriz zipriztintzen dituen itsas tradiziozko eraikintxo txiki baizen adierazgarriak

Dorretxoek goren puntan duten lanpara edo argi-mutila

2. ARGI-ORLEGIDUN EGITURA BITXIAK IBAI-NORABIDEETAN

Arestian genionari oratuz eta berorri jarraiki, itsasadarraren bi alderdietan behera aurkitu ditzakegun portu-argiztapenaren poste-zutabe errepikakorrek ezaugarri eta egikera berbera badituzte ere, koloreetan desberdintzen dira.

Honen aurreko atalean genionez, itsasoratze edota porturatze maniobrak itsasontziei errazteko kodigo internazionalen araberako argizeinuak emititzen zituzten dorretxook, modu intermitentean distira gorri-orlegiak ematen dituzte, barkuek beraiek ere erabiltzen duten zeinukode bikoitz horrekin erlazio zuzenean. Argiztapen bitxi honek, era berean, ingurugiro jakin bat sortarazten du, batez ere, nabigatzeko gai diren itsasadarretan uraren eta lurraren arteko muga-limiteak presentzia fisiko baizen sinbolikoekin identifikatuz eta markatuz.

Aipagarria da, bestalde, oro har bertikalak diren piezatxo hauek portu-espazioaren eta aldi berean hiri-espazioaren luzerak, distantziak eta norabideak azpimarratzen dituztela gehienbat, mugarri eta lerrokadura elementuen izaera duten aldetik. Berauen egitekoak, gainera, ibai-bokale, estuario nahiz delako badia horren bizitasuna eta egunerokotasunean izan dezakeen mugimendua gogora ekartzen du, baita sartu-irtenen ibilbidea eta ezein motako aktibitatearen mantenua ere; dela itsas garraioa eta merkatalgoa, dela industria berezietako lehengaien esportazioa… direla ubide eta kanal hauekiko atxikimendu duten beste zenbait jarduera gehigarri.

Bilbon legez, zain ureztatu hauen funtzio espezifikoak murriztu eta beherakadak jasan ahala, agian arkitekturatxoak bailiran kalifikatu ezin ditzakegun portu-altzariok desagertzeko arriskuan gelditzen zaizkigu, baten batzuk ondare-zentzuaz berreskuratuak izan arte.

Nolanahi ere, industria-gune berantiarretako paisaietan, hamarraldietan ez ezik ehunka urteetan tailuz itxuratuak, galzorian egon daitezkeen arrastoak dagoeneko testuinguruarekin harreman handirik gabe kontserbatuak izaten direnean, inguruko parajeekiko osotasunaren ordez aurri bakunak balira tratatzen dira; garai bateko funtzio-zentzuak zokoratu eta bazterrean utzita. Bilboren historia garaikidean, besteak beste, industriarekin eta ontzigintzarekin elkarrekintza estuan zegoen giro oparoarekin gerta daitekeen egoera, alegia.

2.1. Distira berdeak egunsentian…

Goiko paragrafoetan diogunez, urteen joan-etorrian, gainbeheran eroriak izan diren itsastar eremuetako ikuskizunaren estanpa estetiko konkretuen baitan, erdi isolatuak ageri zaizkigun era honetako eta antzerako aztarnek, euren lekutzea erabilpenean zedarritua baino irudietan berrasmatu dute. Aspaldiko gizarte eta hiri-egituraketaren memoria hauskorra metatuz, egun darabilzkigun pasealekuetatik antzinate ez urruneko lekukotza isila eskaintzen digutela.

Oraintsu Bilboko erdigunetik Zorrotzarako bidean ikusi eta ukitu ditzakegunak kolore orlegiz margotuak eta argi berdez hornituak, batik bat Olabeagako moila zaharretatik biziraun dutenak lirateke, beheko argazkietan ikusten ditugunak.

Ibaiaren ezkerreko ertzetan
Bilbotik Abraraino kokaturiko argi-dorreak

Ibaiertzean erritmikoki pausatuak, baten batzuei puntako lanpara edo argimutila falta zaie eta hortaz, oinarrizko erabileratik erabat aldenduta, hiriko ornamentazio izateaz gaindiko zereginik apenas egozten zaie. Beste batzuei jatorrizko atalen bat izorratu zaie eta ia denek estrukturari itsatsitako gorputz zilindro-erdikoa dute, bertako eskailera batetik goreneko parteraino igotzea posible egiten duena. Atxikiriko osagai hau ez da kolore jakinaz pintatzen. Zorutik zutitzeko euskarri gisa duten azpiko prisma triangeluarrean atetxoak izaten dituzte, faro txikiak bailitzan bertara sartu eta atontze-lanak burutzeko.

Berdez margoturiko zutabeak
eta argi berdea darienak; haien beheko enborra

Aipatu Olabeagako erribera ureztatuan, egile eta data zehatz ezezaguneko portu-tipologiaren adibideok, bai konposizioz eta baita errepresentazio estilo adierazgarriz ondare-balio historiko eta singularrak erakusten dituzte. Denboran eraldaturiko espazio-ordenazio eta portuantolakuntzari eutsiz, paisaia-balio esanguratsuen ekarpena egiten diote gaur eguneko panorama estetikoari ere, ingurua singular bihurtuz eta adiera kulturaletan dautzan balio historikoak goraipatuz. Nahiz eta, be-

raien lehenaldiko balio anizkoitzak orainaldian kasik apaingarri nahiz jostagarri bilakatu diren, oroimen-espazioetako dekorazio.

Bitartean, Olabeagako erlaitzetik bestaldera begira eta Zorrotzaurreko azken muturreko bihurgunean, berdea zein gorria aldi berean konbinaturik dituen baliza-argiarekin topo egingo dugu, graffiti-irudiz jositako irla berriaren akabuan.

Olabeagako ezker-erriberako moiletan dautzan portu-elementuak

5

EZAGUNA DUTEN PAISAIAN MANTENDU IZAN DEN KULTURA-MATERIALA

IBAIERTZEKO paisaia ureztatuetan iragandako denboraltasunaren adierazle eta bereizle ikonografiko batzuk, itsasoratzeko zein lurreratzeko; edota, hobeto esanda, ibairatzeko nahiz ibaitik ur-korrontearen bazterretara iragapidea egitea ahalbidetzen duten limite-elementu horietako zenbait, Bilbotik Abrako portura itsasadarrean gora gaur egun ere aurkitu ditzakegun karga-deskargarako kokaguneak dira. Ibaiaren alboan ez bada uraren gain, dozenaka ontziratzeko leku izan bazeuden, segida horietako bakunak gelditu zaizkigu hiri eraberrituan.

1. HIRI-ESPAZIOAREN MUGETAKO IBAIRATZE GUNEAK

Aipatu ditugun funtzio berezidun plataformak anitzak izan dira euren itxura eta egikeran. Sarritan ur-barnera jaitsiera zuten maldak baitziren, edo besteetan eskailera xeheak alde baten pareta eta bestean oratzeko baranda fina zutenak. Horietatik pasabideetatik pertsonak iragaten ziren baina plano zeihar zabalagoak, aldiz, material merkantziaren karga eta deskarga jardueretan ez ezik, ontzien konponketa-lanetarako ere zinez erabiliak izaten ziren. Dena dela, Bilbo hiriko kasuan gelditzen zaizkigun arrastoetatik behinenak, edo behintzat aipagarrienak, egituratxo eraikiekin gaur ere atzeman ahal ditugunak lirateke.

Askotan ibaiko nabigazio zeharkakoari ere lotura-puntuak baimentzeko, portuetako arkitekturatxoak legez izendatu daitezkeen eraikin txikiak lirateke. Eskuinaldeko zein ezkerraldeko margenetan kokatuak, izaeran eta forman antzekoak nahiz zeharo desberdinak izan daitezke. Udaletxe aldameneko Volantín pasealekuan, besteak beste, erdi-estalia

dagoen ontziralekua aurkitu dezakegu, tradizioz moilan zokoratua sarrerako atea eta leihatila parea erakusten ditu. Gain-kotatik hasten den eskailera ibaian hondoratzen da eta sekzio karratudun lau zutabe argaletan egonkortzen den sabai plano-okerra du.

Duela gutxiraino galzorian iraun zuten eraikintxo hauetako baten batzuk Bilboko Portuko Agintaritzak errekuperatu eta zaharberritu ditu, gainontzekoak urteen eta hamarraldien joan-etorriekin zaharkituak eta galduak egon daitezkeen bitartean, ibaiaren ertzetako altxor umil baizen miresgarrienen galera areagotuz. Berauen biziraupena, ibai-pasako ogibideei ere atxikia baitzegoen.

1.1. Itsasoratzeko eta lurreratzeko nasa aproposak; antzinako moila, portu eta kai-lerroetan dirautenak

Hiri-erdigunetik oso gertu, adibidez Olabeaga eta Zorrotzaurreko parajeetan, ibaiaren alde batetik bestera pasatzeko une finko hauek markatzen zituztenak ugariak izatera iritsi ziren. Itsastar-arkitekturaren adierazle, objektu orotan sinpleak ziren, goian genion moduan, lau zutabetan sostengatzen zen teilatutxo zeiharraz hornituak. Atzeko partean horma zeukaten eta normalean kaitik hasiz ibaian barneratuago zegoen eskaileretara zihoan hegalaren hastapenean euskarritzen ziren. Ontziratzeko eskailera-zatietan ohiko eskudelaz aparte, argiztapenerako farola ere izaten zuten. Aspektu berbereko ontziralekuak zenbakituak agertzen ziren, gaur egun gehientsuenetan, zenbakiak dagoeneko desagertuak dauden arren. Duela gutxi berreskuratuak izan direnak zuriz margotuak ikus daitezke; alabaina, graffitiz josiak nabaritzen dira barrualdean.

Garai bateko itsas mugimenduaren eta industriaren testigu fidagarriak, oraintsu kasik testuingurutik kanpo egonagatik ere aztarna-gisa ulertu ditzakegun estrukturak ur-ertzeko hiri-atontzearen seinale paregabeak ditugu, arestian orrialde hauetara bertara ekarri izan ditugun bestelako portu-altzarien ildoan; sartu-irtenetarako nabigazio-praktikari jarraibidea emateko baliza-argiak bezala. Funtzionaltasunaren eta konposaketaren aldetik ondare-balio nabarmenak eguneratzen dituzte, tipologiaz eta estiloz ere aipagarritasun estetikoa ohartuz.

Oraingoan ere, kostako eta litoraleko ur-paisaiekin erabat erlazionaturiko espazioaren zentzua azpimarratzen dute, portu-hiriaren luzapen, hondo eta artikulazioetan gertatzen ziren fenomenoen lekukotasunak

gureganaino dakartzaten oinarri materiala izanik, azpian dautzan ikusezinezko memoria eta oroimenen agertoki.

Tamalez, singulartasun historiko, kultural, urbano eta tipologiazko orok, egiazki garrantzitsuak izanik ere, horiek ez diete anonimotasuna murrizten; hau da, itsasadarrari irudi bateratua eskaintzen dioten halako lurraren eta uraren mugapen-limiteetako bitartekariak ez dakigu nork ezta noiz altxatuak izan diren. Deustuko erriberakoak bezalaxe, hainbat bider errepikatuak direla onartuz ere ezberdintasun anitzak erdiesten dituzten aurriok, askoz jota hemeretzigarren mendeko portu eta industria-garapenarekin elkartu ditzakegu; apenas besterik.

Hiria eta ura funtzio-harreman erabilgarriaren baitako tokiak

Ur-lerroaren ertzak fisikoki eta sinbolikoki kateatzen dituzten arkitekturatxoen eredu erabilgarriak

2. GARABIEN AROAN… LEHENGO HIRITIK ORAINGORA

Hauek ere gureak baitira, Bilbokoak. Badira edo baziren, garai industrial paregabean. Gutxiren bat bada ahanzturatik salbu biziraun duenik, emeki desmuntatuak. Orain ostera, gaur gaurkoz, garabien aroa amildua zegok, zinez eta erabat akabatua. Baten batzuk geldituko dira, agian Sestaon edo Abrako muturrean, betiko lekuan eta denbora-pausan.

2.1. ALTZAIRUZKO TXORI-BURU BERTIKAL LIRAINAK

Bilboko itsasadarreko industrializazio prozesu oparoan hasieratik akaburaino bidelagun izan ditugun egitura arinak baina aldi berean sendoak izan dira garabi-sortak. Kasu ohikoenetan moila, kai edota nasetan muga-ertzetako zangoekin, han egon dira irmo ainguratuak euren produkzio-bizitza osoan. Pare batek sikiera, zeuzkan funtzio erabilgarriak mantendu ditu gaurdaino, baina gehiengoak desagertu zaizkigu industria-metropoli ureztatuaren panorama anabasatsutik; horizontalak, bertikalak, zeiharrak, zutak, etzanak, orotariko korapilo formatsu eta arraz estetikoak, neurri batean bederen.Esan bezala, altxatuak mantentzen direnak ditugu; portuko lan-sutsuetan kolaboratzen dutenak. Bestalde, oroigarri legez gizarteratu direnak, ikur sinbolikoz estaliak. Hauen artetik ezagunenetakoa Bilboko Abanboibarra pasealekuko espazio eraberrituan kontserbatu den 'Carola' izendun garabi-gorputz historikoa, Euskalduna ontziolen testigantza piztuz, zaharberritze eta garbitze lan garesti xamarrak sarri askotan behar izaten dituena, tokian bertan. Hauek ere, fabriketako tximinien antzean, espazio urria okupatzeaz landa ez dute, egiazki, gehiegi oztopatzen. Beste garabi apalago batzuk ere XX. mende hasieratik datozkigu, ibaiaren murruetan aurkitzen direnak. Zenbait kasutan, aitzitik, kasik identifika ezinak diren aztarnetan arkitekturatxo hauen iragana intuitu dezakegu.

Industriaren hiri-altzari gisa kontsideratuak, hamaika errematxez lotuak izan ziren, burdinazko soldadura asmatu aitzin. Zeuden tokian jarraitu badute ere, bizitza-zikloak zeuzkan momentuetatik ihesi, anakronismo gisara ikus eta uki genitzake. Alabaina, gainontzeko adibideetan aipagarri izan ditugun ondare-balioen sama euren lepo gainean daramate: tipologiaz, estiloz, teknologiaz, bolumenez, eskalaz, erritmoz eta kolorez azpimarragarriak, hiriguneetako baldintzen eta historia garaikidearen lekukotasunak eguneratzen dizkigute.

Konposizioz txit singularrak izaki, espazialtasunaren ordenazio eta antolaketa-tipoetan zeresana izan dute, nola ez; etekinak produzitzeko industriaren kokaleku zabalei adiera kulturak eta paisaiari dagozkion esanahiak gaineratuz. Identitatearen toki-espazioak, norberaren memoria ez ezik talde-oroimena ere kitzikatzen dutenak, nahiz eta oraintsuko eraldaketa zein transformazioek kinka larrian usten dituzten; administrazio-erabakien haize-zurrunbiloaren kulunkan.

2.2. Haize-boladak astintzen ditueneko zarata geldoak

Zuhaitzak balira lez, altzairuzko enborrez lurrazaletik gora, batzuetan zertxobait behera sustraiturik ere, garabiok bizirik daudela dirudite, bizipoza galdua duten arren. Zarata mamua baita, baina laztana ere bada, eta makina, aurri-material sinbolikoa. Haizeak burdinazko habeetan makilaz joz, artefaktua eraberritzen du, irriz eta parrez. Haize-mamitsua, mamu-eragilea da; baina aparailua ere mamu bilakatzen da zeharo, lanbro eta laino artean nozitua, atmosfera zuriz hezurmamitua. Halako batean, badabil kate-soinuaren dasta mamu-garrasiaren adinakoa, ekaitz-haizearen eraginpean (ahantzia, abandonatua, herdoildua).

Delako egoeran trumoi-hots sorrari burdinaren txinpartak darizkio, infernuaren hotza eta beroa tartekatzean; urdina eta horia (antzinako garabiak bezala), gero gori-gordin-gorrizka, altzairu leunaren lingotebiga. Hauexek dira itsasadarreko mekano-hodi bertikal eta horizontalak; maiz zeiharrak, okerrak, txorimaloen antzeko dorre-egiturak non apika, hegazti lirainak ere usadioz pausatzen diren.

Horra hor denboraren joanaren eta egurats aldakorraren zoramenak taxuturiko modernitatearen ordain justua?, hil-taupadez eta eri-pausuz lurrinduriko hilotza; geurea, postmodernitatearen eta auskalo, transmodernitatearen osteko eszena postindustriala. Oinordeko (duinak?) dira garabi-lanparak; garbiak, gardenak, koipe-orban eta zikinkerietatik atereak (infernuetatik at), hiri-altzari eskultorikoak egunsentiaren edota ilunabarraren hodeiertza urratzen duten goizeko nahiz arratseko zelatari ponposoak. Alta, ibaiertzeko paraje deskontsolatuetan burdin koloreko tanten ferekaz, euri-putzuak diraute, non mamutzarren irudi lausoak islatzen diren zeru grisaxkaren joritasunean, zementuaren zirrikituetatik jaio diren belar-sastraka-artean nahaspilatuak, ohiko altzairuaren metal-usainaz. Kiratsa zerien ke-hodiekin batera, horiexek metalezko makil bihurriek eratzen zuten paisaia sentiberaren 'zentzua' eta 'mezua': senide maitea, geure geurea, bilbotarra.

Garabiez mintzo, handi eta txikiak, horizontal zein bertikalak; bakun, biki nahiz anitzak, zahar eta berriak ikusgai ditugu

Garabiak ordezkatu dituzten lanparak eta Zorrotzaurren dirauten aurriak

6

OINARRIZKO TESTUINGURUTIK KANPO GELDITURIKO KULTURA-MATERIALA

EURI jasa gero eta eskasagoek, zein urraturiko paraje galduen lurzoruetan gelditu diren lokatzezko nahiz ezein likido lohidun urmael ilunetan dakusagun isla belztuek, hiriko mekanismo produktiboen arima agortua irudikatzen digute, berori interpretatzen jakinez gero. Haiek mekanismoek sistema metabolikoak osatzen zituzten, burdinadun gibel-gizenak bailiran. Harria biluztu eta metala kendu, garraiatu, pilatu, erre eta eraldatu, ekoitzi, saldu eta berriro ere eraman.

Horiek prozesuok, osoro errepikakor eta egunerokoak izaki, eskualde guztian erroturiko soinu eta irudiak prestuak zituzten –nahita edo nahigabe– jardun ekonomiko konkretuaren ikuspegi eta seinale, bai kostaldeko mendi-magalei, baita itsasoari eta bereziki, itsasadarrari loturiko hiri-estanpa modernoei begira.

1. IKUR BERTIKALAK, ANTZINAKO PAISAIEN ZELATARI

Alabaina, modernotasuna iraganeko denbora-tarte ahitua ere badela ezin ukaturik, hiri-berreskurapenaren ahaleginak bitarteko izanik, zirrikituetatik so aitzin-mendeek utzitako nortasun-irudikapenak eta trazak nonahi sumatu eta identifikatu ditzakegu, ohartzea geroz eta nekezagoa den arren. Hiri-espazioen birmoldaketarako esfortzuek, hortaz, aurpegigarbiketaren itxaropenaz jokatu zuten (dute); aztoratzearen zurrunbiloan beti ezabatzen delako oroimenaren zerbait, memoriaren arrasto biziak sarritan akabatuz. Egunotan, Bilboko ibaian gora eta beherako margenak bizitasun eraberrituaz hornitzen doazela, aspaldiko jantzi zapuztuak ez dira orotan desitxuratu, abandonatze-aroaren osteko indarberritzeak bizitzan eta bizi-esparruetan sano eragin izan badu ere.

Hiria metropoli bihurtzeak baimenduta –honako hau ere modernitateak erakarri baitzuen– zabalgunetik eta ingurumarietatik Abrarako bizkarrezur ureztatuaren ertzetan hedatu zen Bilbo Handiak, delako izen hori 80. hamarkadaren hasieran jadanik baztertu laga baitzuen, ez zuen ordea, bihotz metropolitarra ezbaian jarriko itsasadarraren bi alderdietan fabrikatzarrak arrakalez josiz, pabiloiak apurtuz, industriaren egiturak kenduz eta pareta zaharrak graffiti-lerro uhintsuz zein orban adierazkorrez zirriborratzen zihoazen heinean. Gizaldi laurdenaren bueltan, hantxe baitauzkagu klase ertain profesionalen auzo txukunduak, parke-lorategiak, urbazterreko pasealeku lirainak, hirugarren sektoreari eskainitako negozio-eraikin edo lur emankorrak, hiritarrentzat ekipamendu eta azpiegiturak.

1.1. Tximiniak, burdina-labeak eta biltegi hanka-luzeak: itzalitako su-garraren zantzuak

Aitzitik, metal-mendiei, siderometalurgiari eta itsas merkataritza, ontziola nahiz bestelako testigantza-paisaiei lurrak eta toki-espazioak irabazten goazen neurrian, aurri oro zailtasunez menperatzen eta lurperatzen dela erreparatzen dugu, usainak oraindino presente diraueneanean, behinik behin. Etxebizitza, lantoki teknologikoak edota ingurugiro apartak jartzeko sastraka garbiketaren laboretik hiri-eremu baliozkoak lortzen dira baina horietan ere, lehenagoko hiriaren testigu, iragan industriaren objektu kontserbatuak ager daitezke, zorionez eta zabaleran, metro karratu gehiegirik okupatzen ez dutenean, bederen.

Hala bada, Begoñako auzune garaiaren magalean zegoen Etxebarria tailerra desagertzearekin batera, aipatu laurogeigarren hamarraldiaren bigarren erditik aurrera garatu zen lehendabiziko esku-hartze urbanoarekin, delako enpresa ezagun horren tximinia zutik mantendu zuten etorkizunean atontzeko zain zeuden berdegunetan. Imajinatu gaitezke, kasik berrogei urteren ondoren zer gertatuko litzatekeen, tximinia berriro ere ketan hasiko balitz? Horixe baita, hain zuzen ere, industriaren ondorengo paisaiaren ikerlari eta artista batek planteatu duen egitasmoa, zoritxarrez bertan behera geratu dena. Bestalde, antzeko paradigma aurkituko dugu duela ehun eta berrogeita hamar urte Bizkaiko lehen siderurgia modernoa finkatu zen ibaiertzean, Boluetako ingurune lauetan. Santa Ana lantegi historikoaren hutsune oparoan zoruak urteetan ezbaian egon eta gero, orri hauetan bertan aurretiaz komentatu

genituen etxadiak altxatu dituzte, adreilu gorrizko tximiniak kokagunean ornamentuzko oroimen-mugarria ezarriz.

Begoñako Etxebarria S.A. fabrika zaharraren tximinia kontserbatua

Boluetako Santa Ana faktoriaren azken pabiloiak (goian, 2005) eta ondorengo egoera, lurzorua eraikinez libratu ostean

Modu berean, Miribillako hiri-zabalgunearen testuinguruan txertaturik, Bilbo ondoko mehatzeetako labe koniko zaharberrituak bagoneta bat du aldamenean. Batzuetan sarrera-kargarako ate-leihatilak dituzte beheko partean eta beste kasu ugaritan zementuzko habedun oin-estrukturak, Dolaretxeko adibideak lez.

Hauek elementuok, tipologiaz, estiloz eta konposaketaz baliodunak ditugu, erabilgarritasun funtzio zehatzak gorde beharreko eskalan, finkatze-toki eta balizko eraikitze-erritmoan gogor eragiten duela aitortuz. Ehun urte baino gehiago lepo-gain duten arkitekturatxoek, bolumen eta erremate paregabeak erakusten zituzten kanpoaldeak agerian uzten dizkigute. Ordutik honako ibilian, bizitza zikloa jada agortuta, homogeneoki integratuak zeuden tokietan bertan anakronismo gisa heldu zaizkigu; gaur egunean aldiz, zinez aldaturiko zonalde arrotzetan baleude legez, kultur adiera eta esanahia orotatik at ez-lekutuak.

Industria-altzari zutak, bizpahiru zatiko gorputz geometrikoen pilaketaz sortuak eta haien lehenagoko tokian egonagatik ere, arrotzak egiten zaizkien paraje urbanizatuetan integratuak

Miribilla auzoko tximinia eta oinarritua dagoen euskarri-enparantza

Enrique Epalzaren biltegi desagertua (1913), Begoñako Dolaretxe auzunean

2. LEKUKO IRAGANAREN ADIERAZLE GOGOANGARRIAK

Edozein hiriko denbora-iraganean legez, Bilboko hiribilduko eta metropoliko ibilaldian ere, aro desberdinetako eraikin-arrastoak urteen iragate horren erraietan errotuak harritu zaizkigu. Adibide horietako gehientxoenak, nekez ekarri ditzakegu orrialde xehe hauetako idatz espaziora. Hala ere, haietako baten batzuk ibaiertzari keinu historikoz begiratzen diote eta beste batzuk, ordea, ez leudeke hiri-pasa doan bizkarrezur ureztatuaren albotik urrunduak.

Hiri-zabalgunearen unetik hona, zeinahi izan dira hedapenen segidan eraikitako arkitektura nabarmenak. Aitzitik, parada honen betaz aipatuko duguna, jadanik ezagungaitzak eta zokoratuak daudenen arteko portu-arkitekturaren aurri nabarietako bat izanik, bere arkitekturafuntzioa aspaldi lapurtua izan zaio; panel izorratuaren gisara ikus ditzakegun aurrealde-atalak soilik gelditzen zaizkiola, jaio zenean okupatzen zuen lurzoru berean baina haren testuinguru historiko eta gizarteingurugirotik erabat aldendua. Arkitektura-sena etsita, kultura-material lez ere zailtasunez sailkatu eta defenda dezakegun testigantza mutua.

2.1. BIZITZA LUZEAREN AKABERAN GALDUTAKOAK

Multzo hauetakoen artean genuke, Uribitarteko erriberan itsas arkitekturaren mugarri izan zen Gregorio Ibarretxeren portu-biltegiaren (1917-1926) aurrealde-zatia eta murru kasik eraitsiaren atalak ibaiari aurpegia emanez atzematen ditugu. Esku-hartze urbanistikoaren osteko gorputz hutsituaren aurre-atze fatxada parea bere betiko kokalekuan irauteagatik ere, ingurumariaren aldaketa bortitzak eta barneko dorre bikiek paraje bitxia eratzen dute, txit postmodernoa.

Alabaina, joan-etorrien testigantzaz, presentzia itxuroso edota gainbeherako hauek tipologia-ekarpen eta estilistikoak egin dizkiote hirigarapenari, ezarriak zeuden tokiarekin erlazio homogeneoak, hirieszenak eta perspektibak osatuz. Balio sinbolikoei zegokienez, hiribilbean eta ehunduretan puntu estrategikoak sortzen zituzten, espazioaren organizazio-tipoetan artikulazioak eraginez eta ingurukoa singular bihurtuz. Gainera, balio ukiezin paregabeak izan dituzte toki-leku konkretuen memoria eta nortasunaren oinordekotasunari atxikiak. Hiriko eskalak ongi zainduz, bere garaian bai estiloz, bai koherentziaz adierazgarriak ziren. Berauen aurrekari gisa, XV. mendeko etxe baten atari gotiko puntadun harlanduzkoa dugu, Bilbo Zaharreko errotondan testuingurutik kanpo geratua.

Leiho nahiz ate arkudunak, kolomak, pilastrak, kapitelak eta dekorazio-erliebeak halako arkitekturekin bat egiten zuten

IBILBIDE HAUTATUAK.
IKONO-HISTORIAREN IRUDI-TRAZA SINBOLIKOAK

7

ARKITEKTURATXOAK ETA HIRIKO ELEMENTUEI ATXIKIRIKO ARTELANAK

BAI AZTARNA bilakaturik edo baita beraien funtzioak oraindik ere, oztaozta mantenduz, atal honetan hizpide ditugun hauexek ez lirateke, hainbeste, hiri-garapenaren ikur ponposoenak (alegia, noizbait izan baziren ere) ezta berriki erakarri dugun berreskurapenaren euskarri ikusgarriak; euren erara, aspaldi hasia izan zen historia moderno, industrial eta burgesaren lekukotasun-erakusgarriak baino. Duela hamarkada erdi edo, hauetako eredu bakunak Hiri-antolaketako plan orokorraren berrikuspenerako eguneratzeetan interesduntzat seinalatu ziren. Azpiko lerroetan aipatuko ditugunak, eskala txikiko bizpahiru kasu besterik ez dira, hiritrazan irmo baizen ozen dirautenak. Besteak beste, hiriari barneegituraren giharra eskainiz.

1. HIRIKO TOKI ESANGURATSUETAN IRAUN DUTEN ERAIKINTXOAK

Lehenengo eta behin, hogeigarren mendearen hasierako urtemugetan baina aurreko hemeretzigarren gizaldiko hiri-moldeetara egokituriko zabalgunearen baitan, eraikitze-lanetan lurzoruaren sendotasunezagatik edota urriagoagatik nahiz antolakuntzaren beharrizan bereziei aurre egiteko zioengatik, hiri-ehuna eraberrituan parke ia triangeluarra atontzekotan zeuden. Gaur egun ere, Abandoibarratik eta ibaitik gertu berdegune-birika lez dugun zuhaizti mardulean, Casilda de Iturrizar deritzon lorategi horretako pergola ezagunak zutik dirau.

Ricardo Bastida eta Juan (de) Egiraun-en diseinuaren arabera 1912-1920ko tarteren baten agertu eta altxatua, pasealekuei aterpea eranzten dien elementu arkitektoniko azpimarragarria litzateke, modernitateak beregain zuen karga erromantikoaren gurarietara egokituriko arkitekturatxoa alegia, lasaitasunerako, osteratxo geldorako eta bertako paisaiagiroaren gozamenerako zirrikitua dena.

Casilda de Iturrizar parkeko pergolaren aurrealdea eta atzealdea

Hiri-egikeraren antzerako asmoekin, neurri batean bederen, baina funtzioa arraz bestelakoa izaki, Bilbotik Artxanda mendira ailegatzeko garraiobide mekanikoak, oro har, herritarren mesedetan eta modu partikularrean, gizarte-klase hiritar-burges erosoaren aldeko gustuen tankeran garaturiko estetika ez ezik teknologia-berrikuntzak ere erruz bereganatzen eta maneiatzen zituen. 1915ean lehen aldiz inauguratu zen funikularrak maldan gorako lerro zeiharraz gain, abiatze eta helmugako estazioak behar zituen, ahal bezain egokien integratuak.

Hiri-kotako sarrera, hortaz, Volantin Pasealekuaren atzealdeko karrika eta izen bereko plazaren harrizko pareta zaharrean zulatua dakusagu, aspektu teknikoak direla bitarteko, azpiegiturak izandako loaldiaren ondoren berriro martxan jarri zutenean jasandako zenbait birmoldaketa eta gero. Hauek dagoeneko 1980ko hamarraldian eginak, berriki ere goiko alderdirako igogailuak erantsi zaizkio nahiko ongi aprobetxaturiko bitartean. Plano horizontal biluzian aurkitu daiteken horma bertikal soilak, bi armarri eta erdi-puntuko arku zokoratua mantentzen ditu, kolorezeinu eta hizki-ikurrez osatuak.

Artxandako funikularraren enparantza eta garraio-azpiegiturak duen sarbidea

2. ZUBI-BESARKADAREN ESPAZIO EGUNERATUAN

Liburu honetako idazmen ariketetan jardun dugun aurreko hiruzpalau saiotan, Bilbon ondare-balioak erakusten dituzten zenbait zubi ekarri ditugu honako lerrootara; honetan aldiz, arestian aipaturiko horietako bat berpiztuko dugu baina ez oraingoan bere zubi izaera petoagatik, gainjarria izan zaion artelanagatik baino.

Aitatu bezala, Juan Batanero ingeniariak 1970eko hamarkadaren hasieran Bilboko auzune garaiak Matiko eta Lorategi-hiritik Abandorekin, hau da, zabalgunearen bihotzarekin eta, batik bat ibilgailuz, era errazagoan elkarlotzeko eraiki zuen La Salve edota Espainiako Printzeen zubiak, bizpahiru eragin ez ezik eragile nabari izan ditu bere ingurumarian, ordu hartatik honako ibilian.

Hogei urte iraganda, 1990eko hamarraldiaz geroztik Guggenheim Fundazio Museoa izango zenaren lehen santsuak, keinuak, hastapeneko diseinuak eta maketak miatzearekin batera Frank O. Gehry arkitekto ospetsuak zeukan intentzioaz jabetzen hasi ginen une konkretuan. Izan ere, museo-eraikinaren albo-egiturak dorre okerraren antzeko bolumena; lehenago solidoa eta gero hutsagoa erakusten baitzuen, ustez aldamenean zuen zubia azpitik besarkatuz.

Museoa Abandoibarrako panorama eraberritzeko protagonista gizenena izanik, aurreko beste presentzia boteretsu bat, zubia alegia, guztiz beregain hartzeko ez bada ere, magalera erakartzeko guraria sendoa baitzen. Arkitektoak berak adierazi bezala, ibaiaren kurba baten ertzean altxatzea, industriaren ondorengo zonalde adierazgarrian eta zubi mardularen ondoan, horixe baitzen 'zeruaren ideiarik' behinena; titanioak eta burdinak, elkarri eskua hartu zioteneko garaia.

2.1. ARKU-GORRIA ZUBI-ORLEGIAREN GAIN

Atzerriko amerikar museoaren egoitzak berak ere arte lez ulerturiko arkitekturarekin uztarketarik baldin badu –behintzat, horrela komentatua eta defendatua izan da sarri askotan– Daniel Buren nazioarteko artistaren egitez 2007an gaineratu zitzaion "Arku-gorriak" eskulturak hiri nagusietan antzinatik monumentaltasunaren adierazgarri izan diren garaipeneko arkuekin erlazio urruna planteatzen du, xafla gorridun estruktura ingeniaritzaren estetika darion zubiari itsasten zaiola, errepideak markatzen duen plano horizontalaren perpendikularrean irmo atondua. Edozelan ere, zubiaren parte garrantzitsu bat ezkutuan lagatzen duen interben-

tzioak erabat kontrajartzen diren bina erdi-zirkunferentzia deskribatzen ditu zubiaren goialdean, azpiko euskarrian antzeko pieza apalagoa gehitzen zaion bitartean, itxura eta egikera berbera erakutsiz.

Eskultura-arkitektura monumentalaren izaera atzematen zaion proposamena zubian benetan integratua baino bigarren azalezko oskola bailitzan dakusagu. Hiri-espazioari eskainitako arte publikoaren emari gisa kontsideratu izan da eta beharbada ondare-baliorik gardenena artista-egilearen bikaintasuna litzateke, autoreak duen egiteko modu, materialtze, estilo, konposaketa, espazialtasun senean eta tipologia errepikatuetan, neurri batean bakarrik ohar daitekeena.

Zubiaren ikuspegi partziala ibaiertzetik bere 'besarkadaz', emaitza artistikoa kokatu baino lehen eta instalatu ondoren

2.2. Baztertuak izan ziren proiektuak

Alabaina, eskatu zituzten egitasmoen artean delako aukeraketa hau egin aurretik, izan baziren sona handiko museoaren hamargarren urteurrena ospatzeko plazaratu ziren zentzuzko beste planteamendu zenbaitzuk. Cristina Iglesias eskulturagilea eta Olafur Eliasson artegile daniarra gonbidatzeaz gain, Liam Gillick-ek "Dosel urbanoa" zeritzon ekarpena-

rekin, argi-ilunen konbinazio eta tartekatze zuhurrez La Salve-ko zubian eragitea bilatzen zuen, baina bere eskeletoaren biluztasuna tapatzeke eta gorpuztasuna zainduz, maldaren izaeran nahiz inguruneko espazioaren moldapenean zein definizioan zeresana izango zuena. Habeetariko baten buruan, hiriek bai kliman eta baita ingurugiroan dituzten ondorioak azalerazten zituen ekuazio matematiko fisikoa iragarriko zuen txapel zirkularra gainjarriko zitzaion, zubia asko eraldatu gabe.

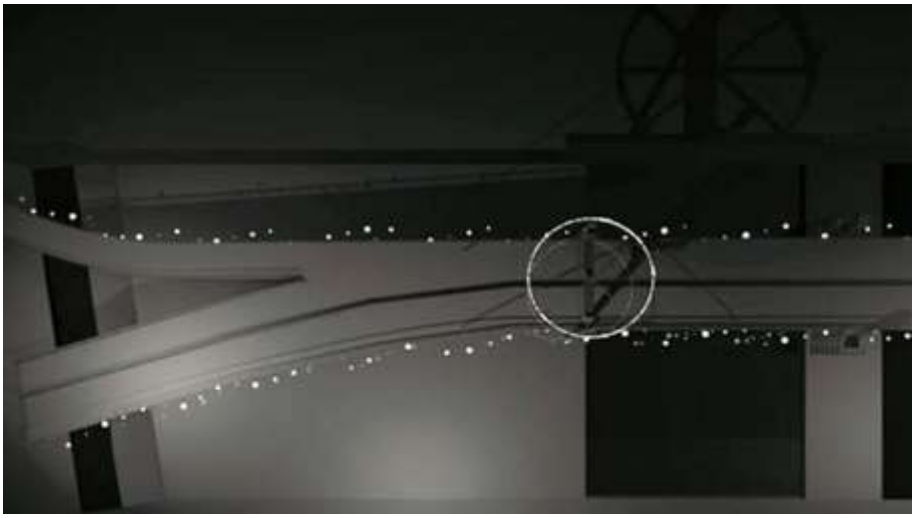

Liam Gillick artistaren "Dosel urbanoa" zeritzon proposamenaren irudia

Bestalde, baina iraganarekiko errespetuzko jokaera eskergarriaz, Jenny Holzer-ek bertako paisaiarekin, historiarekin eta tokian tokiko kulturarekin harreman sustraituak izango zituen elkarrizketa sorrarazteko ahalegina irudikatu zuen, era berean, hiriak bilatu gura zuen posizio eta leku internazionala aldarrikatuz. "Bilborentzat" obrarekin, zubipean led-argidun ilarak imajinatu zituen hizkiez eratuak, euren argi horixka mugikorra itsasadarreko uretan etengabe islaraziz. Orotara, kontu egin behar dugu artista ezagun honek baduela jada, goitik beherako letra gorridun lerroz osaturiko lana museoaren bilduman ikusgai.

Liam Gillick artistaren "Dosel urbanoa" zeritzon proposamenaren irudia

Jenny Holzer artistaren "Bilborentzat" zeritzon obraren argazki-muntaia

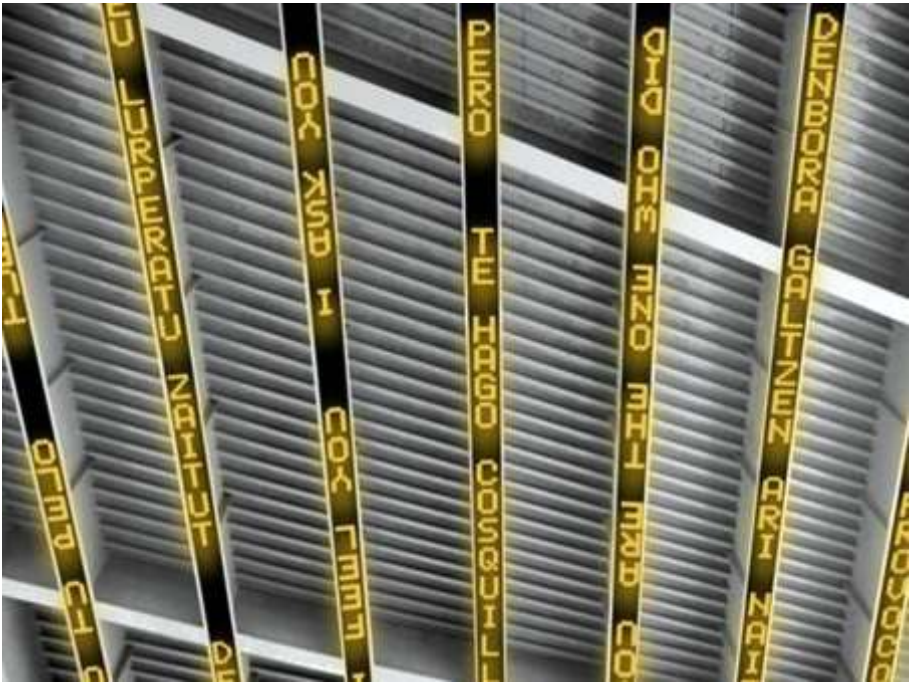

Jenny Holzer artistaren "Bilborentzat" zeritzon obraren zubi-azpiko lerroak

3. AUZOETAKO BALIABIDEA ETA BEHARRIZANA: KOTA-OZTOPOAK EKIDITEKO ZUBI-LOKARRI BERTIKALAK NAHIZ ZEIHARRAK

Goiko lerroetako adibideen ildotik, zubi konkretua berriro izan dugu hizpide. Lehenego atalaren bigarren kapituluan genionez, haietariko zenbaitek hiriko ikuspegiak finkatu ez ezik Bilboren estanparik liluragarrienak ozen erakutsi dituztela ere kontu egin dugu. Garapen sinbolikodun egitura eredugarri eta erabilgarriak, funtzio petotik ikusgarritasunaren senera bihurtuak.

Hirian barna harat honat gabiltzanok, behinola konturatu gaitezke Bilboko auzunerik populatuenetan gure kaxa mugitu ahal izateko aurkitu ditzakegun kota desberdintasunak eta maldak. Alegia, Bilbo gure hirian desplazatzeak, oinez ibiltzekotan, igo eta jaitsi beharra suposatzen du oso maiz, erdigunetik alboetarantz apurtxo bat aldentzen bagara. Izan ere, Bilboko aldiriak, hirigunearen hurbilekoak batik bat, makartsuak eta zinez okerrak baitira.

3.1. Gorantz eta beherantz, mendi-magal hiritartuetan

Aspaldi, azken bi mendeetako hiri-espazioaren handitze eta puzteak zonalde menditsuak habitatzea eragin zuen. Bien bitartean, horietara bizitokietara heltzeko existitu izan diren igogailuak urriak izan dira, batez ere XX. mendean. Zazpi kaleetatik Solokoetxera eramaten gintuena, gerora Begoñako ingurumarian ernaltze bidean zeuden korapilo urbanoetara iristeko Mallona aldeko igogailu ospetsua, monumentu-gisa kontsideratu daitekeena. Bizpahiru edota gehienez jota hiruzpalau kasuak salbu, Deustutik Arangoitira igotzen gintuena ere tarteko, apenas zegoen beste irtenbiderik, autobus-linea geldoen pentzuan ordu konkretuei itxarotea baino.

Begoña-Mallonako goragailu zaharra, gaur egun abandonatua

Begoña-Mallonako igogailu-egitura teila gainetik

Adierazi bezala, duela urte batzuetatik hona, oparoa izan da lotura-egituren beharrizanaz jabe egitea eta hiri-hausturak samurtzeko proiektu txikien jarioa. Metroak ere, nola ez, lurpetik egun-argitara irteteko dituen estazioetan ahaleginak egin ditu igogailu-parkea handitzeko asmoz. Gure egunotan, beraz, igoera-jaitsierak moldatzeko aparailuak makina bat dira; hamaika bazterretan lekutuak, ez bakarrik hiri-erdigunetik auzo-aldirietara baizik eta auzo-bihotzetan bertan dabiltzanak ere, Metroarekiko erlazioan edota hortik aparte. Horien adibideak eta izenak udaletxeko web-orrian konproba ditzakegu. Edozelan ere, ekimen goraipagarriak badu oraindik jarraibiderik non topatu, auzokideen batzar zein bilkurei erreparatzen badiegu. Bilboko sona eta dentsitate itzeldun Santutxu barruti handian, besteak beste, halako azpiegiturak agertzen hasi diren arren, egokitzeke gelditzen ziren makurtasun batzuk txukuntzeko eskariak plazaratzen aritu izan da bertako biztanleria, denda eta komer-

tzioetako erakustokietan aurre-proiektu edo ideia irudikatuak ere ikusgai izan baititugu. Udal-politikariekin franko jardun ostean, lurzoru-jabetza omen da aitzakia momentuz irtenbiderik ez lantzeko.

Santutxuko Gandasegi etxaldean proposatu den igogailuarentzako sargunea (auzokideek egindako argazki-muntaiak)

3.2. PASADIZO ZUTAK EDO INKLINATUAK

Halaber, oraindik ere ardatz uhintsua baizen nortasun-emailea den itsasadarra modu transbertsalean iragaten duten zubiok, arkitekturaren eta ingeniaritzaren emariak izaki, hiri-paisaiaren antolaketan balio estetikoz

janzten zaizkigun estruktura horizontalak direla aipatu dugu, txit erakusgarri eta irudi-sortzaileak, beste egitura bertikal hauekin alderatuz.

Aitzitik, behintzat gailu automobilen laguntzaz ez bagabiltza –bizikletaz ere komeriak, hainbat tokitan– garai baten hiriko periferiak izan ziren auzo dentso eta mamitsuetatik erraztasunez abiatzeko, igogailuen ezarpenerako egitasmoak aitzineko hamarkada parean han-hemenka ugaldu direla nozitu dugu. Kakotx arteko "zubi bertikalok", eskala txikiko eraikintxoak edo arkitekturatxoak izanagatik ere, ekipamendu txit baliagarriak izaten dira hiritarrontzat; batez ere, guneotan izan daitekeen populazio-aldra nagusiagoarentzat ezinbestekoak.

1980ko hamarkadaren hasieran "Construcciones Guerricabeitia" promotoreak etxadi berriarentzat jendaurrean aurkeztu zituen marrazkiak. Etxadiak eraiki ostean, espazioak askozaz estuagoak zirela konprobatu zen

Itxurari dagokionez, egungo igogailuek gorputz geometriko zurrunak izaten dituzte baina sarritan beiraz hornituak, kalearekiko ikus harremanak areagotuz. Segun eta lurzoruak nahiz kokaguneak nolakoak

diren, ingurunean gehiago edo gutxiago integratu daitezke, beharrezkoa denean pasabideez konektatuak izaten baitira, goi-zubitxoetatik pertsonak igogailu-kutxara ailegatu daitezen. Bestalde, kale maldatsu bertsuetan ere lurrari eutsiz doazen igogailu-kabinak funtzionatzen duten joanetorrian, plano orotan zeiharrak markatuz, modu herrikoian funikular ñimiñoak bailiran ezagutzen direnak.

Tramankulu batzuk eta beste batzuk anitz ezagunak ditugu oraintsuko Bilbon, normalean Udaleko botere publikotik eta administraziotik bultzatuak, aldiroko erabiltzaileak direnek oso eskergarriak eta erosoak aurkitzen dituztenak, eskailera mekanikoez gain. Hauxe baita, goiko lerroetan komentatu dugun kezka Karmelo esparruko Tenor Fagoaga eta Remigio Gandasegi kaleetan. Iturribidetik gora Santutxura bidean oinezkoen trafikorik azpimarragarrienetako hiri-korapiloa baita, ordu orotan asko erabilia. Eskailera automatikoak ez daude gizabanako guztientzat prestuak eta argazki-muntaietan nabari den goragailua zilegi eta posible dela aldarrikatzen dute biztanleek, bertako enparantzaren eta kotxeak aparkatzeko garajearen bitarte-espazioan, aipatu kota-oztopoak ekidetiko gurariaz.

Guda Zibilean espetxe bilakatu zuten Orue Txaletaren plaka (1937-1942), Gandasegi etxe-taldeko lorategitxoan duela gutxi inauguratua, frankismoak errepreselaiatutako emakumeen omenez (2022ko azaroan kokatua)

Solokoetxeko igogailua, 1930eko hamarraldiko arkitektura arrazionala

Abangoardia-arkitektura modernoaren eredu, gaur funtzioa guztiz galdua du

Solokoetxe auzoko igogailu berriaen ezarpena 2024ko otsaila-martxoan

Metalezko eta beirazko zutabea, Zazpi kaleen gaineko teilatuetatik gora

Egituraren bina pasabideak, airezko 'zubiak' bailiran horizontalki egokituak

4. Pausoz pauso, artea eta zoladura uztartuz: oin-azpiko ikur-karratuak

Oraingoan lerro hauetara dakargun pasarteak, mende-erdi baino lehenagotik gureganaino heldu zaigun eta oraindik erruz dakusagun hiriko kaleen espaloiak atontzeko laukidun zoladuraren alderdi ezberdinak erakusten dizkigu. Izan ere, Bilboko irudian garrantzia bereganatu duen zoladura-elementu paradigmatikoa. Tipologiaz, erritmoz eta koherentziaz integratuak, hasiera baten, karratu erako losa bakoitzak (15 x 15 zentimetrokoak) erliebe negatiboz hondoraturiko launa lobulu simetriko biribil-formakoak zeuzkan, erdiguneko zirkulutik jaioak, uraren bideratze egokia errazteko. Geroago, fabrikazio-tamaina handiagoa hobetsi zen, antza (30 x 30 zentimetrokoak), moduluak launaka bateratzeko asmoz. Aditu batzuen ustetan, Bartzelonan garatu zen beste modelo baten diseinuaren berrikuntza izan zitekeen, Puig i Cadafalch-ek diseinatu ohi zuena eta Escofet etxeak egina, Bilbokoa baino neurri zertxobait handiagoarekin.

Alabaina, kaleko ibilian zapaltzeko balio duten eta horretarako prestatuta dauden objektu hauetan arreta jarrita, besteak beste, Iñaki Ría artistak "Calcao" deitu zion interbentzio artistikoa proposatu zuen hiriko zonalde batzuetan. Itsasadarretik gertu edo behintzat, ez oso urrutiko espazioetan, hiruna fase izan zituen esku-hartzearen ideiarik behinenak, kasurako, burdinez sorturiko losa-lerrokadura batek, jarraitasuna eman zion enparantzako zola-marra zuzen bati.

4.1. Bilboko zoladura-elementu ohikoena: funtzioaren eta sinboloaren artean

Goiko paragrafoetan aipatu dugunari jarraiki, hiri-gune, pasealeku, iskina, enparantzan eta enparauetan ageri diren zoladura-plaken artean ohikoena, ezagunena eta ikusgarriena "Bilbao" zeritzona litzateke. Historia osoaren jabe ez bagara ere, Bartzelonako oihartzunaz landa, sare publikoaz arduratzen ziren Bilboko Udaleko teknikari batzuk asmatu zutela komentatu izan da, XX. mendeko 50. hamarkadako ongi definitu gabeko momenturen baten, alegia.

Orduantxe izan omen zen losa berriak, horren aurretik erabiltzen zen asfaltoa ordezkatu zueneko unea; kiribil geometrikoek ur-jauziak sikatzeko nahiarekin. Hastapenean, "Salf-ferromós" izendun konposatu kimiko berezia nahasten zioten ormigoiarekin batera, erresistentzia eta segurtasun nabariagoz gorpuzteko intentzioarekin. Gaur egun, 'burdinazko bihotza' mantentzen duten hauetako pieza batzuk ikusi ditzakegu lurrera begira, kolore marroi metalikoz identifikagarriak direnak. Gerora, formula hori desagertu zen egite-prozesutik.

Bestalde, ondo dakigu zoladura tipikoaren itxurak Bilbon gertatzen diren hainbat jarduerari irudizko aurpegia eskaini diela. Hala nola, Aste Nagusiko kartelak, aratusteetakoak zein gastronomian Bilboko pastela lez aurkeztu zen gozokia edota bitxigintzakoa miniaturetan aplikatua. Hauxe da, beraz, sinbolo apaingarri eta kasik identitate-ikur edo nortasun-seinale bilakaturiko zeinua. Hiria gora behera, espazio publikoan gertatzen den sinbolo-pilaketak beste sinbolo batzuk ditu aurrekari nahiz erreferente gisa, sinboloak handik, hortik eta hemendik metatzen diren eszenatokietan (Vicente Caballero filosofoak zihoen moduan). Dena dela zuhurtziaz esan dezakegu, bidenabar, zola-losen azpian hondartza-arerik aurkituko ez dugula, aspaldiko abestiari men egiten badiogu, bederen.

1 **2**

1. Bilboko losaren laukote-karratua

2. Kaleko zuhaitzen lur-hartze lekuak estaltzeko hiri-altzariaren irudia

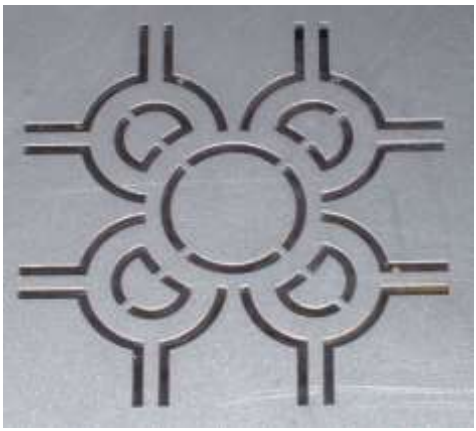

1 **2**

1. Metalezko mahai batzuen gainazalean lerro hustuez egindako irudia

2. Goxoki berezi baten gainazalak duen forma eta kolore bitxia

Bilboko denda bateko erakustokian dakusagun losa-formatu trinkoa

Barne-espazioetako argiztapenean agerturiko losa-forma grabatua

Ekuadorreko Saraguro kantoian (Loja probintzia) agerturiko zoladura-forma

4.2. ARTELANA KALEARI LOTUA ULERTZEKO SAIAKERA BITXIA: KALKOA ETA ORDEZKAPENA

Duela hogeita bost bat urte edo, originalarekin azalezko zerikusia zuen lobulu-irudidun beste zola handiago bat hirian barreiatuta aurkitu genuen. Laban egitea ekiditeko ehundura zuen zola-laukiari "Vibrazolit" zeritzon. Arestian genionez, agian Abandoko espaloirik zapalduenean zola-karratu hau imitatzen zuen burdinazko ilara bat txertatu zuten, BBVA banketxearen jabegoko zoruaren eta espazio publikoaren arteko muga zehazten zuena, hain justu ere metroko sarbide baten aldamenean gelditzen zena. Behin-behineko artelanaren kokaguneetako bati zegokiona, 2001eko "Calcao" planteamenduaren baitakoa.

Kalko hauek, baina, ez ziren gure oin-azpian gelditu. Gauza bera aldaera batzuekin aukeratu zuen artistak itsasadarraren bazterretik hurreko hiri-altzari hautatuen ordezko simulazioak jartzeko; Botica Vieja parkeko paper-ontzi bat eta Abandoibarran, Guggenheim museoaren ondoko eserlekua, lorez eraldatua. Hauek biak keinu iragankorrak izan ziren, metalezko baldosek ordea, luzaroago biziraun zutenez, herdoiljarioak zelan ingurua inprimatzen zuen ohartu ginen.

Nola edo ahala, kopiatzetik haratago zihoan eragiketa duin eta burutsuak artefaktu funtzionaletatik eratorritako simulazioaren irudia erakartzen digu begi-bistara. Hiritarron ingurumarietatik altzariok kendu eta erreplika kakotx artean "eskultorikoak" instalatzeak, toki-lekuen erabileraz gogoeta piztera garamatza, maiz metaforikoki eragiten duten sinboloz beterik daudenak. Losa-ikurraren imajina, zuhaitzen enbor-oinetan eta kale-mahaietan ere zinez irudikatzen baita

1 **2**

1. I. Ría artistaren "Calcao" kale-artelanaren losa-itxurako metalezko pieza

2. Hiriko zonalde batzuetako ohikoa baino neurri handiagoko zoladura

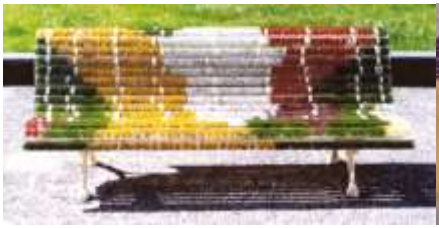

1 **2**

1. I. Ría artistaren esku-hartze urbanoan zegoen eserlekuaren argazkia

2. Duela hamar urte inguru Bilboko bazterretan jarri ziren 'lorategi ezkutuak'

1 **2**

1. I. Ría artistaren esku-hartzean zegoan metalezko zola-ilararen argazkia

2. I. Ría artistaren esku-hartze urbanoan zegoen paperontziaren argazkia

I. Ría artistaren zola-ilarak erakusten zuen espiralean idatziriko esaldia

Azken urteetako Gabonetan Udaletxe-aurrean agerturiko kale-dekorazioko elementuen artean presentzia nabaria bereganatu duen Bilboko baldosa

Bilboko losa argiztatua Udaletxeko atari aurrean, 2020-2021eko Gabonetan

8

HIRI-ALTZARIEN GARAPENA ETA ONDARE-BALIOAK

KALE, plaza, parke, ibaiertz eta gainontzako hiri-esparruak, nola ez, desorduetan argiztatu beharrak sekulako hiri-altzarien loraldia ekarri zuen, ideia garatu horri gorputz emateko baldintzen eta material hornikuntzaz. Karriketan barrena norberak argia eraman beharrak, iluntasunean gotorturiko arriskuei aurrea edo lepoa emanez, ez baitzen erosoa eta hortaz, bidegurutze estrategikoetan eta halakoetan suziriak gauez irauteko eskarmentua orokortuko zen erdi arotik ateratzen eta abiarazten zeuden hiribilduetan. Bilbon ere antzerako zerbait izan bazen, ziur nork jakin, baina dena dela, hiri-argiztapenaren ernaltze ugalkorra luzaroan iraunarazteko argi-iturriekin nagusituko zen, batik bat zerbitzu publikoak egonkortzeko ere ezinbesteko aspektua zela konturatzearekin batera.

Horretan gaudela eta asko laburbilduz, lehendabizi olio-koipea, gero gasa eta ondoren elektrizitatea bezalako aurrerapenak bitarteko zeudela, argi artifiziala sortzearen, birsortzearen, hedatze zein mantentzearen lanak, aldika lortzen zituen lagungarri tekniko eta teknologikoei esker, bere bide propioak martxan jarriko zituen hemeretzigarren mendeko erdi-amaieratik aitzinera, batez ere. Abiada horrek iraultza baimenduko zuen hirietako argiztapen osoaren aferan.

1. HIRIKO ARGIZTAPEN-PUBLIKOAREN EREDUAK: FAROLA, LANPARA ETA ENPARAUAK

1.1. BILBORI ARGIA EMAN ZIOTEN ELEMENTUAK

Alabaina, berebiziko bizikidetza-beharrizana izateaz landa, gaueko eta ilunabarreko kale-argiaren zabalkuntzak hiri-altzarien erreinua sano irekiko zuen, horiek argiztapen-sareok ezinbestekoak zituzten puntu errepikakorren atontze txukunerako hein-heinean pentsatuak zirenak; farolak eta argi-mutilak.

Argia barreiatzeko lanpara bera, lurretik metro batzuetako altuera finkoan kokatzeko habe bertikalak halabeharrezkoak zirenez, gerora sasipoliedro baten gisako beiradun leihatilez sorturiko argi-buruaren hankak tailu bereziz eta apaingarriz jositako egitura izaten zuen. Maiz burdinaz edota altzairuzko fundizioz, seriean moldarazten ziren elementuok estiloz, eskalaz eta erritmoz bitxitasun komunak izaten zituzten arren, kurioso bada ere hiriko bazter aukeratu batzuetarako beren beregizko objektu-altzariak planteatzen zituzten.

Diseinu-modu horiei jarraituz, enparantza, parke-lorategi zein hiri-espazio adierazgarrienetan tokian bertarako proposatuak zeuden altzari-aldaerak existitzen ziren. Beraz, hiri-nortasunaren baitako balio sinbolikoak eta oroigarriak irudikatzen zituzten, gure egunotara heldu zaizkigunak. Parajearen singulartasuna areagotuz eta tipologiaren antolaera espezifikoa medio, hiri-paisaiari atxikitako testigantza historikoen mamia eskaintzen digute, hein baten.

Albia inguruko fundiziodun lanparak;
oin bereziak eta gain-farola

Albiako argiztapen-euskarriaren inskribua

Bilboko lehen-zabalgunearen alderdietan, batik bat, Albiako ereduak landare-erako dekorazio organikodun lanpara-farola aurkezten digu, horietako batek, bere kideetatik ezberdintzen den oina duela, "J. ABANDO Y C…" inskribua erliebean adieraziz. Bestalde, Bilboko itsasadarren erriberei izate bateratua ematen zien zeinu ezaguna argiztapen-elementua baitzen (Bolueta Fundizioari egotzia), ertzetako eskudelarekin batera horizontal/bertikal erlazioa goraipatuz, eta argi-fokuaren poste fina barandarekin bat eginez. Izan ere, ur-bidearen alderdiei perspektiba baterakidea gaineratuz hiri-izaerarekin artikulatzen diren objektuok, Bilboko udalerrian Arenaleko, Volantin Pasealekuko, Uribitarteko, Deustuko, Zorrotzaurreko eta Olabegako moiletan ageri dira, besteak beste. Baten batzuk azpiko kutxatxoaren tapan "La Nave…" hitzak eta logotipoa dute. Gehientxoenak aldiz, ordezkatuak izan dira antzeko forma duten estrukturez.

Ibaiertzeko argiztapen lerrokatuaren adibideak eta baranda, Bilboko Uribitarteko pasealekuaren hastapenean

1.2. GAURKO ARGI-ITURRIEN ZEINU BILAKAERA

Atzo zein herenegun legez gaur ere, hiriko argiek sekulako garrantzia eskuratu dute, ibaitik hurreko Abandoibarra bezalako espazio eraberrituetan. Honaino aitaturikoak baino askozaz handiagoak eta eskalaz nabarmenagoak, López Chollet-Dalmau arkitektoen prisma luzeek (2004-2005 ingurukoak), eskultura-izaera duen segidaren aurpegia ibaiari erakusten diote. Posizio parekidea duten Federico Soriano eta Dolores Palacios-en lanpara-eskulturek ere (1998-1999), argi-isurketaz gaindi antzinako garabien itzalari monumentu-keinua gehitzen diote, Euskalduna Jauregitik ibai-aldera hurreratzen den kanpoaldeari.

Eraikin honen beste alderdiko barrutian, metalezko pilare zeiharren pilaketaz konposatu diren arbola hosto-gabekoek, adarretan gordetzen dituzten argi-hodi zilindrikoekin, metal-anabasadun oihan nahiz basoak egituratzen dituzte. Anton Amann-ek sorturik, enbor eta abarren guru-

tzapenek, hain zuzen, fatxadaren aurreko hutsunean ibiltarientzako oztopoez aparte *horror vacui* delako betetasun-zentzazioa areagotzen dute lerro mehez, lodiz eta plano-atalez korapilaturik. Arestian komentatu ditugun kasu historikoekin alderatuta, gaur eguneko hauek ere hiriko gune konkretuak eraldatzen eta seinalatzen dituzte.

Abandoibarrako argiztapen-dorretxo jarraituak eta lerrokatuak

Garabi-itxurako lanparek, paisaia-ordezkapen eta simulazio gisa, itsasadarraren aldamenean eta Euskalduna jauregiaren inguruan sortarazten duten irudia eta ur-gainazaleko isla-ispilua

2. UR-EMARIAREN MONUMENTUAK: HIRIKO ITURRIAK, ERABILGARRIAK ETA SINBOLIKOAK

Ur edangarria hirietako zerbitzu publiko lez ulertua bezainbat onartua ere izan zenetik, eguneroko bizimodurako lehengai hura herri zein hiri-eremuetara erakartzeko ahaleginak, ubideak eta kanalizazio prozesuak nonahi abiarazi zituzten. Edanaren parean, logikoa denez, garbiketa-funtsak ez ezik zeinahi produkziorako ere ezinbestekoa baitzen. Halaber, industrializazioaren lehen aurrekari nahiz gerokoek ur-iturburuak dezente aprobetxatu eta ustiatu zituzten. Etekinen etekinez, ustiapena esplotazio bilakatuta, zenbaitzuk galduak baziren.

2.1. ESPAZIO EZAGUNEN IDENTITATE-ITURRI

Ur-garden preziatua hiribilduetara eta ingurune urbanora ekartzeko horien sareen erpinetan, noski, iturriak kokatzen ziren. Haietako batzuk ur-hartzearen funtzio erabilgarri petoa betetzeko pentsatuak eta eginak, biztanleria zein populazioarentzat beren beregizko bazterretan finkatzea hoberena zitekeen. Orrialde hauetara dakarzkigun adibideen artean, Bilboko hirigunetik apur bat haratago edota aldenduago zegoen Deustuko Erriberako ibaiertzera heldu gaitezke, gerora Zorrotzaurreko penintsula legez ezagutu zenaren nukleorik historikoenean zegoen harrizko iturri eklektiko eta modernista aipatzeko.

Portu eta industria-zonaldea zenaren erdigune-antzean, etxebizitzak, eliza eta beste herri-eraikin bakan batzuk zituen bitarte txikiaren bihotzean gelditu zen iturriak, Bilbok XIX. mendean izan zuen hiri-sare direlako horien hobekuntzari atxiki diezaiokegu, alegia, *"Prazuela"* deituraz urte luzez izendatu zen tokian. Leku horixe berori, urteen joan etorrian "Plazuela Yolanda González" bihurtu zen, 2016an izen herrikoia eraldatuz, mutur-eskuindarrak an 1980Madrilen erail zuen auzoko ikaslearen omenezko eta oroimenezko keinua gogoan hartuz. Iturriak, bien bitartean, bertan zirauen bere eskala-humano urreragarri eta hiruzpalau kiribil apaingarriei men eginez, "ametsak eraikiz" zebilen auzunean.

Bestelakoa izanda ere seguruenik garai bertsuan agertua, hiriko beste alderdi baten baina hau ere ibaitik gertu, Salveko enparantzako iturri dotorea daukagu. Tamainaz handiagoa eta ur-bilketarako lau ontzi dauzkala, harriz eta marmolez taxuturiko gorputz printzipalak lorontzierako dekorazio objektu osagarria du buru-gorenean, Bolueta Fundizioen fabrikak brontzez husturikoa, barik bat, hemeretzigarren mende-

akabuko jauntxo-burgesen gustu estetikoen arabera. Izan ere, zoladurazko baldosa zabalek bereizitako zirkuluaren barnean jartzeak, nolabaiteko garrantzia gehitzen dio delako hiri-altzariaren monumentu-izaerari.

Aipatu pieza hauen inportantzian eta oparotasunean gorantz joz, gurari praktikoa ukatu gabe, XX. gizaldia hasi baino lehen Atxuriko barrutian instalatu zen balio historiko eta estetiko anitzak darizkion iturria ikusi dezakegu. Hastapenean San Anton Bilboko tenplurik zaharrenetakoaren aurrean, Plaza Zaharra deritzon azaleraren hormari itsatsia omen zegoen, Azpeitiko Jaspe-zuriz altxatua, Santiagorako bidearen parte izanez. Arte Ederren akademiako gizon ospetsua zen Luis Paret y Alcázar-en 1785eko diseinuari eutsiz (urte horretako Gabon egunean inauguratua)[37], hormara egokituriko zilindro-erdiei irudi-usain neoklasikoa darie[38]. Aurretiko perspektiba, beraz, sano goretsia atzematen zaio eta ur-biltzera hurreratzen denaren aurrez aurreko inskribuak honakoa dio: "REINANDO CARLOS III LA N. VILLA DE BILBAO POR EL BIEN PÚBLICO. AÑO DE MDCCLXXXV", simetria bortitzaren indarra azpimarratua.

Zorrotzaurreko eta Salveko enparantzako iturriak, ustez garai berekoak

[37] Jon MUJIKA, "La fuente y el mural", *Deia,* 2022ko azaroaren 6a, 46. or.

[38] Egile berberaren beste iturri bat Bilbon, Katedraleko Santiago enparantzaren muinean aurkitu dezakeguna da.

Atxuriko iturriaren koloma,
monumentu eran taxutua eta inskribua erliebez

Iturri monumentalaren kokapena, paretako geruza bertikalei atxikia

2.2. Zentzua, presentzia eta funtzioa

Lehen adierazitakotik nahiko gertu, Anton Deunaren parrokiatik Solokoetxerantz igotzen doan Zabalbide kaleak, lurzoruaren kota topografikoak eusteko antzinako pareta baten oinean buruturiko kapsula antzerako zuloan sartuta, iturritxo batekin topo egin dezakegu. Apala izanagatik ere, fundiziozko ur-hodi parea eta zeramikazko losez konposaturiko atzealdea erakusten ditu. Kanpo-arkua adreilu gorriz eraikia da eta ingurumaria gauez argiztaturik suma daiteke.

Aspaldi Bilbotik at zeuden periferia berrietan ere, Apraiz mendimagaletik hur, bide-bazterretan ohikoak ziren bezalakoak, famatua izan zen Iturrigorribide errepideko izen bereko iturria, Uretamendi-Peñascal aldean. Bilboko aldirietan, harrixka latzez eginiko mendi-itxurako iturri txikiak esparru urbanoko tankera lortu zuen geroago, aldameneko jesarlekuak, eskalinata zirkularrak, barandak eta zoladura ezarri zizkiotenean piramide baten amaituriko prisma bertikalari.

Zabalbideko iturriaren egoera gaur egungoa

Iturrigorri. Nortasun-iturri lez duen lekua eta zirkunferentzia-erdia

Hauetatik arraz desberdin, Arrikibar-eko oinarri poligonaldun urmaeletik jaiotzen den kolomak esfera armilarra du (izaki kosmikoen koordenada astronomikoak markatzeko erabili zen aparailua). Moyuako iturriarekin eta beste zenbaitekin batera, adiera guztiz monumental eta sinbolikoa dute, baina hiriko trazaren eta bilbearen artikulaziorako txit eraginkorrak izanik, berauen presentziak paisaia-balioak, kultura-adierak zein tipologia eta egiturazko agerkariak pizten ditu.

Arrikibar plazako iturriaren esfera armilarra eta koloma-zutabea

Arrikibarren mantendutako iturri xelebrea

3. ZEINU-ADIERAZKORTASUNARI KEINU EGITEN DIOTEN MONUMENTU-ITURRIAK

Lerro hauetara ekarri dugun aurreko iruzkintxoan genionez, uremariaren hiri-altzari izatetik monumentu izatera iragapidea egin izan duten iturriek ondare-ibilbideekin ez eze, maiz hiri-espazioko toki-leku seinalatuetako nortasun eta memoriekin ere tupust egiten dute, horiek esparruok izate berezikoak bihurtuz.

Halakoak izan dira arestian komentatu ditugun adibideetako batzuk, baina batik bat itsasadarretik gertuko hiri-bilakaerari so-eginez, ezin ditugu ahaztu, Bilbotar orok modu herrikoi bezain kutunez "ahateen parkea" legez ezagutu izan dugun Casilda de Iturrizar lorategietan presentzia nabaria bereganatu zuten iturriak. Ur edangarritik haratago, hiri-zabalguneko mugarri eta ezein pertsonaia historikoen oroigarri diren monumentuen kutsua darie, duda baga, bertako bizpahiru kasuri.

3.1. AHATEEN PARKEKO ITURRI MIRESGARRIAK

Hala bada, aipatu zonalde arraz bereizgarriaren gisako ingurune paregabeetan edota hiritarrek horrela kontsideratuak direnetan dauden hirielementu zein eraikintxo anitzak, gehienetan kokalekuak babesten ditu. Hau da, jarriak izan diren gune aukeratuak sarritan ohorezko estalduraz janzten ditu. Beste batzuetan, aldiz, horiek artelan, altzari nahiz objektuok leku-espazioa sonaz eta garrantziaz aberasten dute. Paragrafo hauetan batez ere idatziko dugun paraje horretantxe, bere izaera kasik lurzoruan zokoratuta funtzionatzea delarik ere, arkitekturatxo edota hirialtzari adierazgarriaren sama zailtasunez ukatu ahalko diogu bertoko pergola erdi-zirkularraren aurrean dagoen iturri zibernetikoari.

Ornamentuzko izate peto-petoaz, urarekin zirkuitu etengabean jolas egiteko sistemak hodi-sortak lur-kotaren azpitik mantentzen ditu eta gainetik begiratuz atzeman daitekeen lobulu geometrikodun ur-azalerak altuera osoro eskasa lortzen du. Egotzitako edertasuna, oraingo honetan, mekanismoa piztuta dagoenean soilik nozitzen baita, denboran aldatzen eta errepikatzen diren ur-irudikapen ludiko, kurba, parabola, zipriztin eta zuhaizti-zuriekin, uraren gardentasuna eta bitsa ingurumariarekin estanpa erromantiko deigarrian uztartuz, Gonzalo Font-en ideia eta proiektuaren arabera 1991an inauguratua.

Horizontaltasun-ezkututik bertikaltasun-euskarri sendora salto eginez, Ricardo Bastida Bilbon ospe handiko arkitektoaren iturriak (1914koa), izan ere egikera arkitektoniko eta eskultorikoa erakusten du. Lau alderdi-aurpegi eskaintzen ditu bakoitzean ur-hodia duela, hirian txit ezagunak ziren beste launa abizen famatuen gogoangarri lez eraikia: Hurtado de Amezaga, Arrikibar, Gardoki eta Markina, hain zuzen. Aitatu diren abizenak goraipagarri bilakatu zituzten pertsonen aurpegierliebeak gorputz zentralaren paretetan itsatsiak dakusagu, estetika modernista areagotzen dioten pilare greko, dekorazio-kiribil eta fundiziozko piezez gain, hemeretzigarren mende-amaierako gustuen harian.

Parke-espazioak San Mameserantz heltzeko egiten duen triangelu zuzenaren izkina biribilduan, Adolfo Guiard-en omenezko iturria instalatu zuten, dirudienez 1927. urtean. Ur-hodi bakarreko horma nahiko biluzia aurkezten du, honako esaldia inskribatua duela: *"A/ ADOLFO GUIARD/ MDCCCLX-MCMXXVII/ MCMXXVII".* Material berberaz jorraturiko albo-jesarlekuek simetria gogorra eraginez, bi mailekin lur-kotatik zertxobait goratzen duen plataformak duintasun-xarma baimentzen dio. Aldameneko beste bina eskultura-erliebeek simetrikotasuna azpimarra-

tzen lagunduko zuten; E. Barrós eskulturagileak zizelkatuak, hauek panelok askozaz beranduago ekarri baitzituzten, 1972an ezarriak izanik, jada XX. mendeko ia azken laurdenean.

Iturri zibernetikoaren ikuspegiak, parkeko pergolaren aurrealdean

Lau hodiko monumentu-iturri apaingarria

Adolfo Guiard-en omenezko iturria eta Barrós artistaren eskultura-erliebeak

3.2. UR-JAUZIA, ORNAMENTAZIO-ITURRIA

Parke-lorategiak Arte Ederren Museorantz dituen malda eta aldapan, erdian leiho-zulo laukizuzena duen murru irekiaz altxaturiko iturria dago, itxura klasikodun estatuarentzat ate-zirrikitua bailitzan. Beheko

partean, harlanduzko eskaileratxoen gainean bi aurpegi-maskara gisako irudien ahoetatik ur-isurketa abiatzen da, azpiko hondodun plano karratura bitartean, belarrez inguraturik. Hemen urak musika sortarazten baitu, belarri finez hurreratu eta adituz gero. Aurrealdean grabatu hau inskribatua dauka: *"AL MAESTRO/ D^{N} AURELIANO VALLE" // "DIRECTOR/ DE LA SOCIEDAD CORAL DE/ BILBAO".* Berau ere talde arkitektoniko eta monumentala izaki, eskulturak Quintín de Torre artistak egin zituen 1922an.

Hauek ondare-lekukook, hiriko eszenak koherentziaz argitzen dituzte eta singulartasuna erakutsiz ere, homogeneoki integratuak nahiz trama urbanoarekin artikulatuak agertzen dira normalean. Balio sinbolikoz blai, hiri-garapenaren eredugarri diren tipologia-ekarpenak, estilozkoak, antolaketa-tipoei eta paisaiei dagozkienak nabaritzen zaizkie. Konposaketaz, egituraz eta funtzioz iturriek hainbat eraikuntza-elementu tipiko agerian usten dizkigute gainera: kolomak, kapitelak, pilastrak, mentsulak, basamentuak, oinarriak, arkuak, burdinazko piezatxoak eta beste, erritmoz eta eskalaz zinez orekatuak.

Aureliano Valleri omenezko iturri-monumentua

9

OROIMEN-ERAGILEAK: IRAGANEKO ETA ORAINGO MONUMENTUEN ERREINUAN…

BILBOKO itsasadarraren ingurumarian (gutxi gora beherakoan) eta batik bat, Udalerriko parajeetatik egiten gabiltzan osteratxo hauetan, hiriak aspalditik jaso eta onetsi dituen eskultura-monumentu zenbaitzuk ekarriko ditugu lerrootara, identifikatuak izan daitezkeen hamaika mila halako adibideetatik bakan batzuk aukeratuz. Batez ere, multzo konkretuen barnean aurki ditzakegun paradigma errepikakor ugarien eskema-tipo gisakoak izan ahal direlako; kanon jakinekoak.

1. ESANGURA BEREZIZ JANTZI DIREN MONUMENTUAK

1.1. PERTSONAIA-ONGILE ETA ENTZUTETSUEN OMENEZ

Arestian ere hainbatetan aipatu dugun "ahateen" parkean, hirizabalguneak Abanboibarrarekin eta hots, ibaiko ertzekin duen mugalerroan, Bilboko historia garaikidean ezagunenetakoa izan dugun Casilda de Iturrizar hiritar gorena zenaren ohorezko monumentu modernista ikusi daiteke, aurretik azaleratutako pergolatik eta iturri zibernetikotik nahiko gertu, Agustín Querolek 1906an sortua.

Emakume ahaltsua, XIX. mende bukaeran alargunduta euren bizimodua eta aberastasunak maiz ekintza ongarri kolektiboetara bideratzen zituztenetakoa, bestelako negozio zein etekinez aparte. Bizitza sozialaren parte garrantzitsu lez eta haren bertuteen eskerronez, alegoriazko figuratxoz hornitua den koloma eraiki zioten laster, gainean omendutako damaren burua duena. Euskarri arkitektonikoak, lurzoruaren kotatik beheratzen den urmael karratuan du jaiotza, aldameneko hodi-aldra batzuk taldea ureztatzen dutela. Ornamentuzko ura beraz, honetan ere

bitxitasun-egituraren egikera baita. Aurrealdean, honako idazkia agertzen da inskribatua: "*A DÑA CASILDA DE ITURRIZAR/ VIUDA DE D. TOMÁS EPALZA/ LA VILLA DE BILBAO AGRADECIDA/ 1904*". Monumentuenborraren gainontzeko aldeetan, Iturrizar andreak lagundu, babestu, promozionatu, goretsi eta bere egin zituen erakunde entzutetsuen nahiz une hartan behar-beharrezkoen izenak irakurri daitezke: Ospitale zibila, Miserikordiako etxea eta Tívoliko eskolak, hain zuzen.

Casilda de Iturrizar deritzon andereari goratzarre egiteko monumentuari, egun daukan kokagunean, lehenago genion estalpe edo aterpe arkitekturatxoa eta Adolfo Guiard-eri eskainitako iturria ardazteko ahalegina nabarmentze baitzaio.

Casilda de Iturrizar-en monumentua, atzean Iberdrolaren haize-orraziarekin

Monumentu-oina eta bertan idatzia duen inskribu-adierazpena

1.2. Hiriko gune konkretuei zentzua ematen dietenak

Haatik, monumentu-ezaugarri nabariak hiri-espazioko tokirik baliozkoenetara erakarri ordez, bestelakoetan, monumentu-izaeradun zeinuak izaten dira hutsune petoak leku aipagarri bilakatzen dituztenak, nahiz lehenagoko ohiturei presentziazko mugarri berriak baimentzen dizkiotenak, urrenez urrenen.

Bigarrengo multzo honetako litzateke, alegia, Agustín de la Herránek 1973-1974 urteen bitartean La Salve enparantzarako pentsatu zuen irudia. Delako monumentu alegorikoa lurretik hiru metroko altuerara irizten da, poliester erretxinaz margotu den aluminiozko pieza nagusia Ereñoko marmol arrosadun piramide-gorputzean integratuz. Aurreparteko idatziak honela dio: *"EN MEMORIA DE LA GENTE/ DE MAR DE VIZCAYA QUE/ EN ESTE LUGAR DE LA RÍA/ AL DIVISAR EL SANTUARIO/ DE BEGOÑA REZABAN LA/ SALVE A LA VIRGEN/ POR ACUERDO DEL EXCMO./ AYUNTAMIENTO DE BILBAO/ SE ERIGIÓ ESTE MONU-*

MENTO/ 15-VI-1974". Monumentu honen izana, behinolako marinel eta itsasgizon zelatarien ohituretan sustraitzen baita, portutik irtenaz Begoñako Santutegia ikuskatzen zuten puntu berean Amabirjinari Salve deritzon otoitza errezatzearen tradizioan errotua legokeela kontu eginez. Horiek eszenok, erliebe figuratiboz grabatuak islatzen baitira aluminioxafletan. Izan ere, plaza berberean aurretiaz jada pausatu baitugu ibilbidea, bertoko iturri sonatuaren iruzkina egiteko; tokian tokiko ondarezioak errepikakor baitira sarri askotan.

Salveko monumentuaren irudi-nahaspila

Molde honetakoa dugu, berau ere, aurretiaz orrialde hauetan bertan komentatu genuen Mallonako hilerriaren aldameneko lorategi berreskuratuan mantendu den hiribildua setiatua izan zenean defentsa sutsua egin zutenen oroimenean altxaturiko panteoi-monumentu kolektiboa. Gudaroste zibilaren urteetan jasotako erasoen ostean, oinarriak eta zutabe prismatikoaren harritzarrak baino ez zaizkigu gelditzen, beste alderdiko mamu-etorkinak bailiran, Ereñoko marmol arrosaz zutitua. Hastapenean kanposantuko pareten barruan egon bazen ere, kanpoko loturaespazioan antzina Begoñako errepublika izan zenaren eta Zazpi kaleen tarteko hutsune maldatsuari izaera gainjarria esleitzen dio duintasunez.

1835-1836an eta gero,1874ko setioetan hiria defendatu zutenen omenez

Hauek monumentuok, halako hiri-elementuei darien balio historiko, estilistiko edota paisaiei atxikitakoez gain, tipologian singularrak eta adiera kultural anitzekoak legez kontsidera daitezke, batzuk intrintsekoak eta beste batzuk denboraren poderioz inprimatuak. Halaber, garaian garaiko estilo artistiko zein arkitekturazkoen adierazgarri apartak, ingurunearen atontzea landu eta espazio-tarte batzuk esanguraz janzten dituzte; zeinahi abagunetan parke-lorategi eta parekoen itzaletan, urarekin jolasean, koherentziaz eta artikulazioz era finkoan edo zabalagoan, hiriko eskalari hurrerapen nahia adierazten diote.

2. TOKI-LEKUETAN INTEGRATURIKO MONUMENTUAK

Berariaz oraingo honen aurretik hiztun-txoko honetara ekarri izan ditugun kasu aukerazkoen artean, esangura bereziz jantzirik, hiriko gune konkretuei nortasuna gehitzen dieten pertsonaia-ongile eta entzutetsuen testigantzak izan ditugu. Horietaz aparte, hiriko bazterrak ordenatzen dituzten monumentuek, adibide eredugarriak laga dizkigute bai Bilboko zabalgunearen garapenean eta baita hiri-hedapen garaikideetatik berriki

abiatuz ere. Bestalde, eskultura-monumentu ohikoenak, nolabait esateko, pertsonaia ospetsuei goratzarrezkoak direla ikusi dugu.

Talderik ugarienak eta homogeneoenak, giza figura izaten du motiborik arruntena, euskarri geometrikoetan jasoa edota lur-apalera jaitsia. Hauen presentzia kuantitatibo potoloak, tamalez, apenas utzi digu emakumezkoen irudi larregirik; hori ere gizarte-kultura jakinen isla kontsideratu behar baitugu.

Aniztasunagatik zenbatzeko zailtasunez, monumentu hauek omenduen buruak (bustoak) eta gorputzak (edota gorputz-atalak) erakusten dizkiguten hirigune publikoetan itsatsitako eskulturak dira normalean; plazetan, kale-erpinetan, lorategietan eta abarretan ipiniak, eskala eta neurri txiki edo ertainekoak izanik, hurbildu ahala tupust egiten dugu behin baino sarriagotan. Edonola ere, esparru honetatik at badaude monumentu bilakatzen diren arkitekturak eta berauei atxikiriko talde eskultorikoak ere, nahiz tokian bertan ongi integraturiko ereduak, maiz eraikinekin elkarrekintza zuzenean ezpada, paisaiarekiko jolas zintzoan.

2.1. MONUMENTUA, ESKULTURA, ARKITEKTURA ETA HIRI-PAISAIA

Diogun hauetarikoen artean, bada, arestian aitatua izan den zabalguneko Casilda de Iturrizar parkearen ertzean ezarritako Bilboko Arte Ederren Museoaren osteko patio-gune publikoan, Juan Crisostomo Arriaga bertoko musikaria izan zenari eskainitako monumentua. Hura inguratzen duen ur-azalera laukidunaren erdian kokaturik, eskultorikoki taxutua den arkitekturazko euskarri-iturrian errotua dago. Bertatik era fin eta elegantean eskultura-estatua enblematikoa altxatzen baita, haize bigunean hegalari lez, musikaren musa liraina dantzan ibiliko bailitzan. Eskalaz eta koherentziaz, aldameneko museo-galeriaren eraikinarekin lotura intrintsekoz bat egiten duela ondoriozta daiteke. Aire zabalean mantentzeak, arkitekturarekin eta hiri-paisaiarekin eragiteko elkarretaratze zuzena galzorian dago museo-espazio hori estalit ondoren.

XX. mendeko lehen hereneko egitasmo jada modernoetatik gertuko estetikaz, Francisco Durrio eskultore jaioak 1933an eginiko proposamenari gorputz-gardentasun oparoegia nabari zitzaiola uste zuten batzuk. Zarata itsusi horrek, nolanahi ere, zalaparta piztu zuen garaiko pentsamendu-oneko gizartean eta horixe guztiz itzaltzeko ez bazen ere, zertxobait ekiditeko intentzioz, Enrique Barrós artistari beste bertsio bat landu zezan eskatu zioten, musa delakoa inolako biluztasunik gabe jantzirik

aurkeztu beharko baitzuen. Marmolez eta granito-harriz buruturiko bigarrengo hau duela zenbait urte berreskuratua izan zen Uribitarteko pasealekuko errotonda baten kokatzeko. Hortaz, ornamentuzko iturri zirkularraren urmaelean urperatu den koloma-euskarriaren gainean dago.

Durrioren eskultura-monumentua eta Barrós-en bertsio berriagoak

Profesionalak ere bildu zituen hiritar talde batek, 2021an *Bilboko Arte Ederren Museoaren Defentsa Zibikorako Manifestua* idatzi eta sinatu zuten, hain zuzen ere, kultura-ondarearen eta espazio publikoaren babeserako, hiria, arkitektura eta hiri-paisaiaren balioak hemen ere aldarrikatuz. Manifestuak helburu jakina zuen: herritarren erakundeak, auzo-elkarteak, kultura-taldeak, profesionalak, kultura-arloko pertsona ospetsuak eta beste, *Agravitas* izenaz bataiatua aurkeztu zitzaigun Arte Ederren Museoaren Zabalkuntza Proiektuaren inguruan interesa agertu eta gogoeta egiten duten pertsonak biltzea. Arrazoien artean, indarrean zegoen Bilboko Hiri Antolamendurako Plan Orokorraren urraketa salatzen zen eta baita, Museo hori handitzeko deituriko lehiaketaren oinarrien urratzea ere. Ekimenaren bultzatzaileek, argiro adierazi zituzten kezkak:

> "San Fernandoko Arte Ederren Errege Akademiako Monumentuen Batzordeak Bilboko Udalari bidalitako txostenak, Euskal kultura Ondareari buruzko Legearen artikuluak eta indarrean dagoen Espainiako ondare historikoari buruzko ekainaren 25eko 16/1985 Legearen artikuluak urratzen ditu. Izan ere, proiektu distopiko bat da, leku horretan desegokia delako, eta legez kanpokoa, interes kulturaleko ondasun gisa babestu eta erregistratutako eraikin baten gainean eta, era berean, babestutako ingurune batean, hau da, Doña Casilda parkean. […] Plan orokorretik kanpo dago, eta *ad hoc* egindako legalizaziorako tresna arauemailearekin, hirigintzako tramitazio azkartu batean, ondare- eta hirigintza-irregulartasun guztiak inhibitu nahi ditu"[39].

Esandakoaz gain, ezaugarri bolumetriko neurrigabeak eta kostuak ere onetsi ezinak izango omen zituen aurreko eraikin-gorputzen gainetik espazio publikoa estaliko zuen egiturak; neurriz kanpo eta eskalaz kanpo geldituz inguruarekiko paisaia zein tamaina erlazioetan. Hasitako prozesua baztertu eta lehiaketa epaimahai independiente batek berriro balioztatzea eskatzen zen, edota lehiaketa berria konbokatzea, zehatz-mehatz aplikatuta bortxa-ezinezko ondarearen balioztapenerako arauak. Tokilekuari dagokionez, erabat esplizituki adierazten baitzen: "lehentasunezko helburua da Arte Ederren Museoaren egungo nortasun arkitektoniko errotua salbatzea eta Bilboko leku publiko bikainenetako bat babestea: Arriaga musikariaren omenezko eskultura-multzoarekin mantentzea, 1945ean inauguratu zenetik izan duen egoeran. erabilera libreko plaza ireki gisa Arkitektura-, eskultura- eta paisaia- sintesi

[39] *Bilboko Arte Ederren Museoaren Defentsa Zibikorako Manifestua,* Bilbon, 2021eko otsailaren 2an izenpetua. Iñaki Uriarte arkitektoak utzitako materiala, 4. or.

bikaineko espazioa"[40], alegia. Bidezidor administratiboetatik eta politikoetatik aurrera zihoan proiektuari uko egiteko zioak jendaurrean azaltzeko, proiektuaren kudeaketa bertan behera utziz (arkitektonikoki eta hirigintzaren ikuspegitik), arazoa herritarrengana erakartzeko hainbat aurkezpen, hitzaldi eta ekimen burutu zituzten; horietako bat, ondarelegeen hausteak salatzeko justizia epaitegi berezietara jotzea ere kontsideratuz. Ezen, manifestuak ohartu bezala, San Fernandoko Arte Ederren Errege Akademiako monumentuen eta historia-ondarearen batzordeak txosten argigarria igorri zuen 2021. urte-hasieran, Museoaren handitze ere erreformari buruzko proiektuaz. Eraikin honi dagokionez, beharbeharrezko esku-hartze minimoak eta txikienak bultzatzea, garai guztietatik datozen aurre-eraikinen errespetua eta orotan inportantea, inguruaren unitate funtzioa ez galtzea ziren derrigor betetzeko irizpideak, legeetan jasoak. Delako txostenak ekarpen garrantzitsuak egiten ditu horien irizpideen interpretazioan, Bilboko Udalak nola ulertzen zituen azaleratuz. Erreprodukzio eskumenengatik eta datuen babesagatik hemen birsortu ezin dugun material grafikoak bolumen berriak irudikatzen zituen, eta beste zentzuzko ondorioen artean, paragrafo hau azpimarratzen zen:

> "Sin embargo, el propio Ayuntamiento, en lugar de exigir al proyecto ganador del concurso para ampliación y reforma del Museo de Bellas Artes ajustarse al cumplimiento fiel de la normativa del PGOU de Bilbao, aprueba en su sesión plenaria de 26 de noviembre de 2020 (BOB, 15/12/2020), esto es, con posterioridad al fallo del concurso a favor de este proyecto concreto, un Plan Especial de Ordenación Urbana para el proyecto de ampliación y reforma del Museo de Bellas Artes, haciendo así posible su ejecución, cuando por superficie, altura, contaminación visual, etcétera, infringe el Plan General en el momento de su propuesta. En otras palabras, en lugar de ajustarse el edificio a la ciudad, es la ciudad consolidada la que se acopla al edificio. Inédito principio urbanístico. La argumentación en favor del proyecto ganador recogida en el Plan Especial por el Ayuntamiento de Bilbao, redactada en términos de encomio excesivo, resulta abrumador por lo parcial y poco convincente, dado su alejamiento de la realidad objetiva y mensurable"[41].

[40] *Idem*, 5. or.

[41] *Informe de la Comisión de Monumentos y Patrimonio Histórico de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, en relación con la ampliación y reforma del Museo de Bellas Artes de Bilbao,* Madril, 2021eko urtarrilaren 25a, dokumentu argitaratu gabearen 4. or.

Honaino ez dugu esan, aipatu nazioarteko lehiaketan aukeratua, Museoaren handipena aurrera eramateko Foster+Partners & LM Uriarte Arkitektura bulegoak prestaturiko materialak edifizio berriaren ikuspegi, kokapen, trazatu eta infografiak eskaintzen zituela, hiriarentzat kasik beste 'izar-eraikina' bailitzan, gainontzeko esku-hartze enblematikoekin bat egingo duena. Proposamen arkitektonikoaz gain, diseinu integratua, estrategia urbanoa eta abar adierazten ziren, marrazkiz hornituriko proiektu 'liluragarrian'. Eraikigarritasunaren mesedetan, Udal Plangintzarako Aholku Batzordeak ere egitasmo bereziari buruzko txostena kaleratu zuen (2020ko ekainaren 6an), ustezko abantailak eta onurak teknikoki justifikatzeko nahiaz. Baina dena dela, Plan Bereziak Eusko Jaurlaritzako Kultura Sailaren partez informatua izatea ezinbestekoa zuen. Hauek ikusita, herritar eta profesional taldeak Bilboko Arte Ederren Museoko eraikinen eta kanpo-espazioen nortasun zein integraltasuna defendatzeko manifestuaz landa beste ekimen batzuk aurrera eramateko prest agertu ziren eta bitartean, hautsiak izango ziren legedi autonomiko eta nazionalak, zein era anitzetako dekretu eta errege dekretuak salatzeko prozesu juridikoa martxan jarri zen, eta ahozko iturriek kontatu digutenez, oztopoak oztopo aferak epaitegietan dirau, hurrengo pausuen zain.

"Herritarren Besarkada", Iñaki Uriarte arkitektoak 2021ean utzitako kartela

Hiri-zabalgunearen hastapeneko muinorantz berriro ere gehiago urreratuz, Albiako zuhaiztian Antonio Trueba poetaren oroimenean jarritako beste monumentu historikoak, gainontzekoetatik alderatuta, delako ohorea eskaintzen zaion omendua eserita planteatzen du, Mariano Benlliure eskulturagileari dagokion estatua Severino de Achucarro arkitektoaren euskarri-gainean, Ereñoko marmolez altxatua. Aurrealdean brontzezko bi pieza bereizten dira, bata dekoraziokoa eta bestea laukizuzena, alegoriazko figuratxoak dituena. Fundizioa Bartzelonako Masrierak egin zuen eta obrak 1895eko Arte Ederren Erakusketa Nazionaleko Medaila lortu zuen. Adibide desberdin zenbaitzuetatik aldenduz, ingurumarian metalezko baranda adierazgarria du, ertzetako burdinazko lau zutabeak eta lerro-elementu kiribilduak txit esanguratsuak izanik paisaia erromantikoarekiko bateratasunean.

Monumentuaren hiruna ikuspuntu eta oinarriaren xehetasunak

Parke-erako hiri-lorategi historiko honetatik oso hurrean, izan ere, espaloia Mazarredo alderantz iragan eta segituan, lasaitasunerako hirigune honen apendize edo espazio-osagarri txiki batek Ama Sortzez Garbiaren irudi-zuria hartzen du erdi-erdian. Marmolezko estatua berori, Agustin de la Herrán artistaren sorkuntza, 1955ean ezarri zen aurretiaz zegoen beste bat ordezkatzeko asmoz, goian adierazitakoaren ildoan, hura ere lotsagarria baitzen orduko gustuak eta moraltasun publiko "zuzena" goraipatzeko. Piramide-enbor formako marmol-harrizko kolore arrosadun basean igoa, bertan honakoa aurkituko dugu idatzia: *"AVE MARÍA PURÍSIMA"*. Honek ere burdinazko eskudela du, barruti biribila markatuz. Dirauten lekuetan, tokiko 'jeinuari' (*genius loci*) boz-hotsa helarazten diote eta denboraltasunean iragan diren estilo, tipologia zein estetikari men eginda ere, singulartasunez ageri zaizkigu gaur egungo hirian, bertako perspektiba nahiz artikulazioak areagotu ez-ezik hiriko trama bera, ehundura eta bilbe planifikatua ulertzen laguntzen baitigute.

Estatua-monumentuak okupatzen duen barrutia Albiako parajean

3. MONUMENTUAK, LEHENGOAK ETA ONDORENGOAK

Bilboren adinako historia zabal eta bizidun hirietan askotarikoak dira pertsonaia adierazgarrien omenez, zein ibilbide luze horretan izandako gertakizun aipagarrien oroimena berreskuratzeko edota ez galtzeko intentzioz altxaturiko monumentuak. Horiek guztiek, jendartearen bizitza-esparru horren memoria, nortasuna eta testigantza berreguneratzen dituzte, modu batean edo bestean.

Monumentuek, oro har, iragan zen denbora gaurkotasunean txertatzen digute; antzinatasuna orainaldian, etorkizunari begira ere ahanzturaren erreinutik salbu, gertaerak, norbanakoak nahiz kolektiboak, hilezkortasunez proiektatu daitezen. Hala bada, horiek bizipenok aipatu lekukotasunak eguneratzeko indar sendoagoz zein ahulagoz, botere ahaltsuagoz zein makalagoz erakutsi daitezke. Gure belaunaldiok bizi ditugun egunotan ere, izandako haien itzalez jabetzeko eta kontu egiteko ahalmen prestuagoa nahiz eta apalagoa eduki genezake, geure asmoek, gurariek, gogamenek, akordioek eta akaso, orotan kontziente ez garen inertziek eta taupadek ere sano eragiten duten heinean.

Horretan gaudela, maiz monumentuak nahitaezko mantenu duina eskatzen duten kultura material gisa urgaineratzen zaizkigu, arkitektonikoak batik bat, ondare-legeek eta haien tankerako dokumentu-araudiek zaindu eta goretsi beharrekoak. Honetan ere eztabaida sutsu baizen kontraesankorretarako joera dugu, ohitan espero legez. Bestelakoetan, monumentuak kutsu eskultorikoa duten elementuak izaten dira, hiriko bazterrak halako goratzarre-figurez josiz.

Bigarrengo molde honetakoak lirateke orriotara ekarriko ditugun hiruzpalau adibideak, hiriko zonalde konkretuetan erroturik dauden geruza estetiko nabaridun errepresentazio-estatua baliozkoak izaki, ez soilik bere horretan izan dezaketen karga artistiko oroigarriagatik; hain zuzen ere, kokagune jakinetan egoteak eta irauteak inguruarekiko ohartarazten diguten oihartzunagatik ere.

Honen aurreko komentarioan genion bezala, itsasadarretik eta Bilboko une bateko portu-eremuetatik nahiko hurbil geratu zen lehenzabalgunearen azken-muturreko San Mames deritzon alderdian, Miserikordiako etxea existitzen zen. Haren aurrealdeko parke-zuhaiztian Luis Briñas zenaren gogoeta-monumentua Higinio Basterra eskulturagile sonatuak egin zuen 1920an. Harrizko arkitektura-euskarri aipagarriaren gainean material berdineko gizon-buruak ingurumari zinez erromantikoaren konposaketari goren puntuko gailurra baimentzen dio.

Antzerako taxua eta itsura dute Bilboko Ospitale Zibileko lorategietan aurkitu eta identifikatu ditzakegun estatuatxoak ere. Alde batetik, Areilza doktore miretsia izandakoaren busto-harria Moises de Huerta artegile-eskultorearena da, 1926koa, goiko paragrafoan hizpide izan dugunaren era berdintsuko euskarri arkitektonikoari itsatsia, profil geometriko nabarmenagoaz. Aurrez aurreko aurpegian testu idatzia du: *"VIII ENERO MCMXVII JUNIO MCMXXVL AL DOCTOR AREILZA DIRECTOR DEL SANTO HOSPITAL CIVIL MCMXXVIII"*. Bestetik, neurriz txikiagoa izanagatik ere garrantzia parekidea izan dezakeena, toki berberean lekuturiko Abasolo kondearen oroitzapenari eskainitako pieza, bere behealde guztiz prismatiko bertikalean ezarritako burua da, egilea printzipioz ezezaguna izanda ere XX. mende hasiera-erdibideko data horretan finkatu dezakeguna. Honek ere, dagoeneko arrunta egiten ari zaigun bezala, kasik irakurtezina den inskribu grabatua jazotzen du: *"AL GRAN BENEFACTOR EXCELENTÍSIMO SEÑOR CONDE DE ABASOLO"*.

XX. gizaldiko lehen heren-erdialdeko monumentu-adibideak, pertsona jakinen balio indibidualaren lekuko apartak

Areilza doktorea eta Abasolo kondearen busto-irudia, prisma laukizuzen soilaren gainean

3.1. GIZA FIGURA GORATZETIK ITZAL-PROFILERA; EUSKARRITIK LUR GORDINERA

Eskenatokiz aldatuz eta Bilboko Arte Ederren Museoaren aitzineraikinak sarrera printzipala duen inguralde bitxian, ibaiertzaren eta Deustuko zubiaren pare-parean hamarraldiren batzuk beranduago, 1947an Julio Beobide autoreak plaza-tarte urbanoko belardian jarria, Inazio Zuloaga margolariaren bustoak ia gerrirainoko giza gorputza erakusgai usten du; eskuak eta pintore-paleta barne, zenbait prisma-atalen elkarketaz egituratzen den granito-euskarriari atxikia.

Hirian erabat sustraiturik eta zenbakitzeko zailtasunez, monumentuak gune publikoetan diraute baina urteen pasatzeak nolabaiteko eragina laga digula dirudi. Uribitarteko kai-gaineko pasealeku eraberrituan Ramon Rubial politikariaren gorputz osoko figura lur-gainean agertzen zaigu eta eskala humanoan, alegia, osteratxoa egiten gaudela berarekin topo egingo bagenu lez. Casto Solanoren 2001eko errepresentazio-irudiak, kale-lorategiko zoladura zapaltzen du bere oinekin, handik metro batzuetara lerro zuzena markatuz. Brontzezko estatuak altzairuzko

kutxa-ate altuagoari bidea egiten dio, bertatik iragateko profil-hutsunearekin, herdoil-kolorearen orban-itzalak lurra ilunduz. Honek ere esaldi batez idatzitako plaka du baina ez zutabean, lur gordinean baizik: *"RAMÓN RUBIAL CAVIA/ LEHENDAKARI DE EUSKADI/ PRESIDENTE DEL PSOE/ 1906-1999"*. Han-hemenka ezarriak, halako ereduek hiri-espazioak zipriztintzen dizkigute.

Zuloaga margolariaren eta Rubial politikariaren omenezko monumentuak

4. HIRIA ORDENATZEN DUTEN MONUMENTUAK

Oroimen-eragile diren ikur-monumentu hauen artean badaude zenbaitzuk ohorezko mugarri izatetik haratago, hiri-espazioa bera ordenatzeko pentsatuak izan direnak; horretarako aurreikusiak izan gabe ere, delako funtzio horixe gerora bete izan dutenak; edota berauen agerkari adierazgarriak hirigune horietako nortasun estetiko berbera tolestera eta zuzentzera heltzen direnak.

4.1. HIRI-ZABALGUNEAREN BAITAKO ADIBIDE EREDUGARRIEN AZTARNA GORATUAK

Horaino abiarazi dugun ideiaren ildoan, hauetariko monumentuetariko batzuk hiri-zabalguneen planoak eraikuntzaz bete ahala joan ziren kaleak eta enparantzak okupatzen, baina beste batzuk zeuden lekuan irmo jarrita, bertara hiri-hedapenaren eraikinak heldu aurretik kokatuak izan ziren; hauexek batez ere, toki horien antolaeran eta ordenakuntzan gehien eragiten dutenak lirateke.

Bilbotik deskribaturiko itsasadar inguruko ondare-ibilbideetan, Bizkaiko jauna izan zen Diego Lopez de Harori goratzarre egiten dion estatua-monumentua hiribilduko Mariano Benlliure eskulturagile ospetsuak egin zuen eta jadanik XIX. mendea amaitu aurretik, 1890eko udara aldean ikusi omen zen lehen aldiz Bilboko Plaza Berrian. Ondoren Atxuri aldean topatuko genuen, Guda Zibilaren garaian bertan mantentzen baitzen oraindik; azkenean 1940aren ostean gaur egun dakusagun Plaza Zirkularrean instalatu arte, Zazpi Kaleetatik abiatuta Arenaleko zubia iraganez, zabalguneari lotzen gaituen hastapeneko puntuan.

Taxuera klasikoz altxaturiko pieza eredugarria, koloma gaineko giza irudia, ohi legez, arkitekturazko euskarri bertikal nahiko soil batek eusten duela. Azpian erliebe gisako bizpahiru eszena erakusten baditu ere, oso neurtua eta txit garbia da bere prisma-egikeran. Baseko aurreplakan idazki hau irakur daiteke: *"D. DIEGO LÓPEZ DE HARO/ SEÑOR DE VIZCAYA/ FUNDÓ LA VILLA DE BILBAO/ EL AÑO MCCC"*.

Zabalgune historikoaren beste muturrean, hau da, XX. gizaldia hasi eta lehendabiziko hamarraldietan oraindik zorua guztiz okupatua ez zuen San Mames deituriko esparruetan, berrogei metroko talde eskultorikoa txertatu zen hiri-trazaren abiapuntu eta aldi berean helmuga bezala funtzionatuko zuena. Jesusen Bihotz Sakratuak, izan ere, hiri-barnerantz

edota erdialderantz zuzendu beharko zuen bere begirada saindua, Lorenzo Coullaut Valera artistaren proposamenaren araberakoa, brontzez funditua eta urregorrizko gain-kapa doratua edukiko zuena, zazpi metroko altueraz. Pedro Muguruza Otaño arkitektoaren base-euskarria, harrizko oktogono-motako poliedroak eta goiko zutabeak eratzen dute, brontzezko erliebe-sortaz txukundua. Gorputz zilindrikodun oinak, orotara, hogeita bat metroko diametroa hartzen du, gure egunetan ere txertatua topatu dezakegun errotondako lorategi biribilean bertan.

Diego Lopez de Haroren monumentua, Bilboko plaza zirkularrean

Monumentuaren euskarri arkitektonikoak dituen eskultura-erliebeak

Jesusen Bihotz Sakratuaren monumentua

4.2. HEDAPEN BERRIEN BIDEETATIK ABIATUZ

Arestiko adibideak biak, hain zuzen ere, tradizioan sendo erroturiko eskultura-monumentuaren izaera eta papera dute hiriko bazterretan; sarritan hiria berori zein hiriko barrutiak distantzia jakinean identifikagarri bilakatzen digutenak. Halaber, tankera peto-peto honetatik apur bat aldentzen den Koldobika Jauregiren totem-munarri zutak beste erronda bati izaera berezitua baimentzen dio, oraingoan Deustuko Felicisimo Santuaren ingurumarian. Aipatu aurrekariak baino nabarmen txikiagoa, sei metroko garaiera duen Lastur aldeko harrobietako harri-pusketa marmolez zolaturiko eta goranzko erliebe-lerroez hornituriko plataforma horizontal zirkularrean sustraitzen da, 2006. urtetik hona.

Koldobika Jauregiren eskultura-lana, Deustuko auzoan

Bidenabar, Bilbok oraintsu bere azken-zabalgune modukoa izan duen lurzoru maldatsuetan, Miribillako aitzin-harrobi zaharrek utzitako lur-berrietan, Jose Mª Makua Zarandona zenari dedikaturiko "Espazio Gunea" aurkituko dugu, Iñaki Aurrekoetxea arkitektoak, hala eskatuta,

2003an aurrera eraman zuen egitasmoaren araberakoa. Vicente Larreak planteaturiko pertsonaiaren burua barne-hartzen du, eskultore honek darabilen estetika propio ezagunaz landua. Horizontaltasuna eta bitxitasun-balioa elkar elikatzen duten pareten zirrikituko zazpi eskailerek Euskal Herriko beste hainbeste herrialdeen izenak dituzte.

Honaxe urreratu ditugun hiruzpalau egiteko-molde aipagarriok erdugarriak izan daitezke garaian garaiko hiriaren irudi-hedakuntzaz eta ezaugarri estetikoez jarduteko. Beraiei dagozkien eginbehar sinboliko baizen erabilgarrien harian, eta ezinbesteko horiek betekizunok ekidin ezin dituztelako, elementu osoro identifikagarriak ez-ezik atzemangarriak dira hiri-bilbearen artikulazioan eta ehunduraren ezarpen-une konkretuetan. Perspektibak eta paisaia-hondoak egituratzeko ahalmen nabariz, koherentziaz eta esanahia kulturalez janzten dituzte leku aukeratuak, aro anitzetako tipologia nahiz estiloak gogoangarri bilakatzen dizkiguten bitartean. Bertute-oroimenezkoak landa, antolaketarako beta singularrak lekutasuna areagotzen du, gainerako zeinuekin bat eginik.

Adiera sinbolikoa, gogoramenezkoa eta antolaketazko funtzio-izaera modu ikusgarrian erakusten dituzten presentziak

Monumentu-espaziora sartzetako maldak eta eskailerak, kanpoan eta barruan

Monumentu-espazioaren ingurua eta hurrenkera adierazten duen plaka

GURE GARAIETAN: AZKEN PAISAIAK, ESPAZIO ERABERRITUAK ITSASADARREAN

10

MONUMENTU-IZAERATIK KALEKO ESKULTURA IZATERA BIDEAN: BILBOKO IBAIAREN ERTZAK ERALDATZEKO ONDARE-BALIABIDEAK

HONEN aurreko aitzin-atalean, ibaiertzaz gertuko ondare-ibilbideen ildoan hiri-eskulturen eta monumentuen gakoari ongietorria egin bagenion, Bilboko bizkarrezur ureztatu horretatik are eta hurbilago ez ezik elkarrekiko hartu-eman estuagoan nahiz intentsitate handiagokoan dauden erriberetako inguruneetako eskultura batzuk ekarriko ditugu gogora. Moila, kai eta bestelako portu-egitura zein plataformen funtzio aldaketaz, behinik behin, artelanak zinez aproposak bilakatu baitira gainbeheran erori osteko tramankulu, garabi eta portu-makinak ordezkatzeko.

1. UR-BAZTERREKO PASEALEKUEN ZERTZELADA ESTETIKOA

1.1. UR-GERUZAREN ESKUIN-ESKERRETIK

Bilboko hiri-bihotzetik sano urrutiratu gabe, Volantín delako kaialdeko pasealeku "erromantikoaren" jaiotza puntuan (Udaletxeko zubi historikoarekin bat eginik), Jorge Oteiza zenaren eskalaz puzturiko obra-handipena daukagu bertan kokatua. Enbor konoduna duen euskarriaren gainean ainguratua, lurrean zoladura berezia jartzeaz gain malda eraiki behar izan zuten, altzairuzko profil biribilak bereganatzen zuen pisua zela eta. Delako base horrek bere gainazal konikoan erliebe negatiboz sorturiko inskribu-izenburua erakusgai dauka: *"ESFERAREN DESOKUPAZIOAREN ALDAERA OBOIDEA/ VARIANTE OVOIDE DE LA DESOCUPACIÓN DE LA ESFERA. JORGE OTEIZA. CONSORCIO DE AGUAS BILBAO BIZKAIA"*. Forma erraldoiak, zubiaren bestaldetik Udaletxearen eraikin nabarmenaren aurrealdea itsasadar-ertzeko zonalde horretako paisaian modu ikusgarrian finkatzea oztopatzen duela kontu egin beharko litzateke, zeinu enblematiko gisa izan dezakeen zarma ezkutatuz.

Oteizaren eskulturaren bi perspektiba desberdin

Eskulturaren kokapena, Bilbon "lorategi ezkutuak" ekimena abian zenean

Handik zenbait metrotara Salveko parterantz eta Deusturantz abiatuta, ibaiaren beste margeneko dorreekin kasik aurrez aurre lerrokaturik, Oteizaren kide eta garai berdintsuko eskulturagile aipagarria izan zen Nestor Basterretxearen artelanak ur-ondoko bideetako lorategia aurkitu du kokagune bezala. Itsastar-bizimoduari berriz keinu eginez, azalgeruzak gutxika herdoilduz joanda ere luzaroan biziraungo duen metalmaterialaz taxutua, itsatsia duen ekai berbereko plaka txikiak *"BRANKAKO IRUDIA/ MASCARÓN DE PROA"* inskribatua du, berau 1986. urtekoa dela oroituz, dagoen egungo tokian berriki jarri badute ere.

Basterretxearen eskulturaren perspektibak,
Volantín pasealekuko lorategietan

Aitzitik, hamarkada horren hastapenean sortua izan zen Vázquez Canónico artegilearen obrak, ibaiaz bestaldeko Uribitarte deritzon moila-espazioaren sarreran dakusagunak, tortsioak jasandako giza gorputz bihurriaren itxura bereganatu du, kasu honetan piramide-enbor tankerako lokarriaren goialdean mugimenduez baliatzen den dantzariaren gisara aurkeztua, alegia. Orotan ikuskor eta irakurgarri den plakako esaldi-tituluak honela dio: *"CONMEMORACIÓN AL DÍA DEL MAR. BILBAO-ZAMORA. SEPTIEMBRE 1981. OBRA DE VÁZQUEZ CANÓNICO"*.

V. Canónico artistaren obra,
atzean Udaletxea eta Oteizaren eskultura ditugula

1.2. HELMUGA-PUNTUAK ETA HIRIKO ERDIGUNE SEINALATUAK

Aipatua dugun ibai-gunetik hur hiribilduko eta bidenabar, hirizabalguneko muinora helduaz, Gaztelako mesetatik datorren *Norte*ko trenbidearen amaierako estazioaren aterpe erdi-publikoan (gure egunotan, Indalecio Prieto lez ezaguna dugun geltokian) burdinbideetatik ateratako egurrez osaturiko konposaketa eskultoriko taldekatua dugu; oholak partzialki koloreztatuak eta honako hauek ere, harri fin beltzezko egitura maldatsuan horizontalki baina diagonaltasun apur batez elkarren ondoan ipiniak. RENFE deritzon trenbide-sarearen eskultura-bilduma garaikideari dagokiola ezagutarazten duen mezua atzemangarri zaio Agustín Ibarrolaren *"VIAJE AL INFINITO"* proposamenari (1985).

RENFEKO Indalecio Prieto, *Norte*ko trenbidearen Bilboko geltokian aurkitu dezakegun Agustin Ibarrolaren artelana

Erakunde publiko baizen pribatuen ondareko artelanak lekuko, dezente urtez Abandoko plaza zirkularrean iraun zuen Eduardo Chillidaren *"ELOGIO AL HIERRO III"* serieko emaitza ikonografikoki boteretsua

genuke, 1997. urteaz geroztik BBVA banketxeko haize-orraziaren atarian zegoen granitozko plataforma batean (antza denez, Joaquín Montoro arkitektoak diseinatua), inguruaren azken birmoldaketaraino mantendu dena. Mendea aldatuz ospatu zen Bilboko fundazioaren zazpiehun garren urteurrenaren logotipo izateko aukeratu zuten.

***Elogio al Hierro III*,**
Eduardo Chillidaren pieza desagertua

Oraingoan gurera ekarri ditugun adibideok eta beste zenbaitzuk ere, geure egunerokotasunean txertatuak ditugun paraje ezberdin askotarikoen sinbolo identifikagarri, abegikor eta ukigarri bailiran espazio hiritarrak balioesteko eredu bihurtu zaizkigu, duda barik. Hiri apaingarritasunari nolabait men eginez, berariaz ez dituzte, bereziki, hiri-izaerari atxikiriko balio nabariak goraipatzen; hau da, hiriko traman, bilbean edota ehunduran integraturik egotea, paisaia-eszenak eta perspektibak homogeneoki era bateratuan zaintzea (gehienez ere, bakar batzuetan ezpada), nahiz tipologia urbanoekin, konposaketa orokorrekin eta kultura-adierekin bat egitea. Euren estilo propio, arte-joera zein artista-autoreen adierazgarri izaten dira eta hortik eratorriak lituzkete ondare-balioak.

2. ESKULTURA ETA ARKITEKTURA, KOKALEKUAZ MINTZO

Aurreko pasadizoetan ikusi eta aipatu genuenez, bai pertsona esanguratsuen eta bai gertakari nabarien omenezko oroigarriak zinez kontaezinak lirateke hirietan eta Bilbon bertan ere aurkitu ditzakegunak, kaleetatik eta zonalde publikoetatik osteratxoak egiten baditugu. Arte-emari hauetakoen artean monumentu legez kontsideratu ditugunak sailkatu ditugu arestian orri hauetan.

Horiek adibideok oroimenezkoak ez ezik laudoriozkoak izan dira gehientxoetan, monumentu eskultorikoaren alor estetikoan nahiz materialean kontzeptualki kokatu ditzakegunak, aspaldikoak eta oraintsuagokoak ere. Estilo jakinetan ez eze hiriarekiko eta haren zabalgunearekiko harreman estuan, askotan hiri-antolaketarekin eta maiz era anitzeko arkitekturarekin elkarrekintzazko biziraupenean jokatu behar dute; zintzo jokatu ere, emaitza artistikoon onurak hiriko bazterrak apaintzeko baino erdiguneak nortasunez janzteko balioetsiz.

Alabaina, beti izan dira tokian tokiko eta garaian garaiko baldintzetara oparoago edota kaskarrago egokitu izan diren presentzia artistikoak. Horietan hiru dimentsiokoak nonahi topaturik, duintasun miretsien goraipamenerako ikur izatetik eskultura "soil" (kakotx artean) izatera pasa ziren batik bat, XX. mende erdialdeko arte publikoaren eta bereziki eskultura publikoaren orokortzearen ondorio zuzenaz. Abangoardiatik zetozen korronte modernoen lekukotasuna adieraziz (herrialdeez gaindi lurralde bakoitzeko iragazpen soziokulturaletatik iraganda), mila eta bat izan ziren, gerora, hirian txertatu ziren halakoak ere.

2.1. HIRI-ALTZARIEN BIDEZ GARATURIKO ESKULTURA-GIROAK

Aitzin mendearen bueltan eta XXI. gizaldiaren lehenetan, nola ez, askotxotan kale-eskulturari atxiki izan zaion rol sasi-apaingarri eta ornamentuzkoari hiri-altzariekiko forma-erlazio anitz iragarri zaizkio, pieza horietako batzuk artearen esparrutik eta besteak, alegia, funtzioerabilgarridun diseinutik datozela ohitu baga. Batzuek eta besteak espazio irekien dekorazio-antzeko bilakatu arteraino.

Aitzitik, sarri askotan hiriguneko eskulturen zoria horixe berori dela tentuz ohartuz, artista bakan batzuk abagunea aprobetxatu eta interferentzia horiek erabili dituzte planteaturiko artelanen asmoetarako. Halandaze, Bilboko Arte Ederren Museoko iskin-lorategietan Juan Luis

Moraza eskultoreak 2001 eta 2002 urteetan eskaini zuen *"FANAL(GARDEN OF DELIGHTS)/ FANAL (JARDÍN DE LAS DELICIAS)/ FANAL (GOZAMENEN LORATEGIA)"* deituriko eskultura-lana daukagu.

Argiztapenerako lanparez osaturiko eskultura-taldea, azken hamarkadetan Bilbon erabiliak izan ziren farola mota ugariez baliatu izan zen kanpo-instalazioa burutzeko. Testuingurutik atereak izan diren hiri-altzarien elementu identifikagarriak (hiribilduko karrika, errepide, plaza, bidegurutze eta abarretan zeudenak) metal-zuhaitzez "landaturiko" basotxoa eratzen dute haien tipologia desberdinen anabasaz, toki-lekuan bertan hiri-artelana gorpuztuz eta mamituz.

Morazaren esku-hartzeak mugatzen eta ordenatzen duen hiri-altzari-espazioa

Bilboko argiztapen-elementuez konposaturiko interbentzio eskultorikoa

2.2. LEKUTU ETA ESKEGI, KALE-ESPAZIOETAN EZARRI

Jartzea edo ipintzea lur-gainean (bertan behera) ustea baino eragiketa ustez gogoeta-maila agian goragokoak direla defendatuko genuke. Goian komentatu dugunak ariketa horren santsurik erakusten duela ere ziurtatuko genuke, altzarien estetika funtzionala eta hauskorra eskultura-kategoria gisa idoroa, berrinterpretatua eta berrasmatua izan baita, artearen erraiak guztiz aztoratuz.

Bestelakoak lirateke kale-kanpora zein eraikinen alboko parkera "ateratzearen" eta hantxe lagatzearen ohiturak. Hala bada, ohi denez, Arte Ederren Museoren ingurumari horretantxe José Ramón Andaren *"IKUSMIRA/ PARA MIRAR/ TO LOOK AT"* eskultura finaz tupust egingo dugu bertara hurreratuz, eraikin historikoaren aldameneko belardian pausatua, aurretiaz komentatu dugunetik nahiko gertu, hau ere XX. mendeko lehen hamarkadaren azkenaldian kasik bertan lekutua.

José Ramón Anda eskulturagilearen obrak erakusten dituen perspektibak, euskal eskultura delakoaren tradizio eta egikerarekin erlazio estua duten eskultura moldeen eta ereduen bereizgarri eguneratua

Museo-eraikin historikoak azken berrikuntza jasan duen kontrako aldean, Casilda de Iturrizar parkeari begiratzen dion beiratezko fatxadaren aurrean Miquel Navarro artista ospetsuaren *"CONEXIONES"* proposamenak hartu zuen euskarri 2005-2006 urteetan. Artegile honek darabilen egikera finkoaren baitako egituratze formala dela baieztatu daiteke, bildumagile partikular batek denbora-tarte zein epe-muga zehatzerako dohaintzan utzia, hastapenean behintzat.

Berriro ere arkitekturari eutsiz, Eduardo Chillidaren *"LUGAR DE ENCUENTROS IV"* eskegitako hormigoi-masa sendoa 1973-1974 bitartean heldu omen zen eta ordutik Museoak izan zuen lehen handipenaren eraikin-barneko atarian zegoen zedarritua. Diogunez, hormigoi armatuzko pieza erraldoia kale-argitara mugituko zuten 2000. urte aldera, angelu zuzenak eratzen zituzten burdinazko habeek sostengatzen zutela, zoladura espezifikoz hornituriko karratutik gora flotazioan, pisu-airearen huts zirrikituko kinka larrian, hantxe iraun duen arte.

Miquel Navarroren eskultura-lanek bereganatzen duten estetika eta materialtasun berezi zein erabat adierazgarria

Eduardo Chillidaren
eskegitako pieza-seriearen adibidea

3. GUGGENHEIM MUSEOAREN INGURUMARIKO ARTELANAK

Kale-eskulturen aferaz mintzagai gabiltzan hausnarketa hauetan, hiritarrontzako azalera erabilgarria bilakatu den Abandoibarrako barruti zabalean begia ezarriz, Guggenheim Museoko inguru-esparrua da horietako arte-adierazpen ugari bildu dituena, alegia. Fundazio amerikarraren eraginpean, ikur-eraikinaren aldiriak apaintzeko ez ezik identitate jakin baten eragina aterpetik at barreiatzeko ahaleginak ere bortizki atzematen dira arte-publiko izendatuaren hedakuntzan.

3.1. ARKITEKTURA-ESPAZIOA ESKULTURAZ JANZTEN DENEAN…

Aipatu dugunetik oparoena eta sonatuena, duda barik, gainontzeko ororen gainetik eskalaz eta tamainaz zeharo aldendua, eraikin berezia ‘zaintzen’ duen ‘txakurtxoaren’ lore-irudi ‘maitagarria’ litzateke. Jeff

Koons artistaren eskutik 1997an Bilbora ailegatu zitzaigun *"PUPPY"* ikono ezaguna; munduko beste hiri eta eskenatoki batzuetatik gurera zetorrela (zekartela) esan baitziguten museo-azpiegitura inauguratu zenerako. Bere autorearen joera zein ibilbidearen eredugarri den obra Museoaren kanpo-sarrerarako egokitu zen beren beregi, Mazarredo etorbidearekin konektatzen duen atarian. Animalia-figuraren perimetroaren formara egokitzen den oinarri txikian sartua, babesteko metal-baranda gainjarri zitzaion, gainera. Urtaroen araberako lore-ordezkapenak,ongi dakigun bezala, bolumenaren barneko metal-trama eusgarria ikusgai usten du.

Puppy
Jeff Koons artistaren obra ezaguna

Ibaiko uretara are eta gehiago urreratu ahala, Louise Bourgeois artegilearen *"MAMA"* famatua kokatu zuten (2001), lurrari oinak itsatsiak dituen armiarma erraldoiak lekua hartu zuela; hori bai, armiarma-sarerik gabe jendea hanka-azpitik iragateko beta baimenduz. Eskulturagile honen garai jakin bateko egikera propioaren gogoragarri, Uribitarteko kaiarekin elkartzen den guneko mugan kokatua izan zen, Salveko zubiarekin ez eze Memoriaren Pasealekuarekin erlazioan. Atzean, titaniogeruzadun pareta-kurbak dituela.

Louise Bourgeois artistaren *Mama* eskultura-pieza ospetsua

Izan ere, Guggenheim-etik ez metro askotara Abandoibarrako lorategietarantz goazela, Anthony Caro, hamarkada luzez arte garaikidean eta mundu mailan esanguratsua izan den eskultorearen *"EXPLORER'S BOOK"* obra aurkituko dugu, 2008. urtean jarria. Bilboren industria-iraganaren oroimenerako 'liburuxkaren' orrialde irekiak bailiran eskainitako burdin elementu sasi figuratiboek, zementu edota ormigoizko kuboerako horma karratuetan gogor ainguratuak baitaude.

Anthony Caro artistaren *Explorer's Book* eskulturaren ikuspuntuak

3.2. Sua eta lanbroa, materia-galtzearen joera eta artebaliabidea

A. Caroren eskultura taxutu zuten sugarrak Yves Klein-en *"FUENTE DE FUEGO"* (1997) deituriko instalaziotik gorantz botatakoen antzekoak izan zitezkeen. Nola edo ahala, une puntual soil baten su-hoditik kanporantz ateratzen diren sugar-sorta erritmikoek konposatzen dute artelana, denbora mugatuan agertzen eta desagertzen diren bat bateko eztandek obra ikusgarri eginez, uraren gainazalera eskas irteten diren bost generadoreetatik pizten den su-koloreaz. Horrez gain, aldi bateko berotasunak eta soinu iragankorrak ere pertzepzioa areagotzen lagunduko du ura/sua kontraesanaz gorpuzten den zirrikitu sotilean.

Espazio-gune horretantxe Nakaya Fujiko-ren *"NIEBLA"* (1999) proposamenak ere unean-uneko atmosfera-sorkuntzarekin maisuki jokatzen du. Aurrekoa baino oraindik iheskorragoa eta difuminatuagoa, batbatekotasunak laino zuriaren formazioarekin lortzen du bai paisaia eta bai pertsonak noizbehinka transformatzea, zorabiatzea eta aztoratzea. Ibaiertzaren bazterrean, denbora kontrolatuaren baitan egituratzen den nebulosak, kasik bertako 'armiarmak' faltan duen sarearen tankerako hari-mihise hauskor baizen fin-zuria definitzen du, ibaiko uretara jaitsiz eta lanbro-tanta baino ur-korronte dentsoagoak irentsiz.

Orriotan mintzo garen objektuek, batez ere, eraikuntza-emaitza adierazgarrien inguruak izaera berezituz hornitzeko funtzioa eta betebeharra dute. Hala nola, nortasun-izaera hori kaleetan eta plazetan dasta dezagun Bilbok azken boladan pairatu duen aurpegi-aldaketaren eta nortasun-aldaketaren lekuko. Bidenabar, nazioartean maiz erreparatuak diren artista pisutsuen lan-plastikoak mundu-mapan berriro ere kokatu den hirian halabeharrezkoak suertatu daitezke, erakarpen-inertziei bultzadaastinduak aktiboki probokatzeko asmoak tarteko.

Aitzitik, ez lirateke hain azpimarragarriak operazio hauen balio intrintsekoak, paisaiaren orokortasunetik eta tokian bertan izan beharko lituzkeen esanguretatik so-eginik. Ezen, bakoitzaren tipologia singulartasunez gaindi apenas defendatu daitezke, bere horretan, estruktura urbanoari nahiz ehundura eta bilbeari atxikiriko artikulaziorik ez antolaera-tipo nabarmen landurik hiriko perspektibekin, hiri-eszenako lehenplano zein hondoekin, enparantza, iskina eta erremateekin elkarrekintzarik islatzen dutenik; homogeneoki integraturik egotetik nahiko urruti, monumentuei darien memoria-balioetatik ere aldenduta.

Nakaya Fujiko
artistaren *Niebla* laino-lanbrozko artelan garden eta iheskorra

4. KALE-ESKULTURAREN ZORIA: OROIMENAREN PASEALEKU ZIRRARAGARRIEN BAITAN…

Kaleko eskulturez jardun dugun aurreko ataletan, batik bat Bilboko industria-garaiaren osteko ibai itxuraldatuaren aldamenean altxatu izan diren zeinu nahiz ikur-arkitektura enblematikoen ingurumariko espazio berreskuratuetan; azpiegitura horietan oinarritzen den edota beroriek bultzatzen duten nortasun-izaera berresteko gurariaz erakarri diren artelan publikoetan ipini dugu arreta.

Parada honetako akabuko komentario-iruzkinean, beraz, Museo-fundazio zein kultura-emanaldietarako egoitza-jauregietatik kanpo, Abandoibarra erriberako gainazalean aurkitu eta identifikatu daitezkeen zenbait eskulturei erreparatuko diegu. Berauen artean, gure iritzi apalean, ondare-baliorik behinenak islatzen dituztenak ekarriko ditugu gogora. Ez dezagun ahantzi, ezta ere, behinola adierazitakoaren ildoan, mo-

numentu legez nekez kontsideratu ditzakegun agerkari hauek Memoriaren Pasealekua deituriko ibaiaren ezker-ertzeko ibilbidean kokatuak daudela, delako oroimen horren zioa benetan zein den ganoraz arakatu ezin dezakegula; hau da, zeren/ noren, zertzuen/ nortzuen 'memoria' izendatzen dugun galdetu diezaiekegu geure adimenei, arrapostu guztiz pisuzkorik lortu gabe, definitzeke lagako liratekeen lurrinezko aieruetan.

4.1. Itsasadarreko eremu ureztatuetan sumatu ditzakegun eskulturak

Hala nola, aipaturiko pasealeku horretatik zertxobait aldendua bada ere, Ángel José Garrazaren *"SITIOS Y LUGARES"* eskultura handiak bertarako lehiaketa irabazi ondoren, 2002. urtean topatu zuen bere lekua. Arte-emari garaikidea, orotan bolumetrikoa, gure herri-kulturako zonalde anitzetan erabiltzen zen bina euskal objektu etnografiko bikiren eskalaz aldatzea eta interpretazio arkitektonikoa erakusten du.

Ángel Garrazaren
kaiku erako objektu etnografikoen interpretazio eskultorikoa

Izan ere, tamainaren handipenak nolabaiteko monumentaltasuna baimenduko lioke, bi koloreko zeramika-materialez azaleztatua ematen zaigun gorputzen eta posizioen arteko espazio-elkarrekintza honi. Hastapeneko aurre-proiektuetan, artistak berak buruturiko maketetan konprobatu daitekeenez, kurba biguna deskribatzen zuen plataforma zeukan lurrean eta handik behera, erliebe negatiboa bailitzan, gela-espazio hutsa, lurperaturiko kubo-eremutik goi-argitara begiak zuzendu ahal izateko.

Ingurune horretako euskal artisten papera eta presentzia berresten duen bakunenetakoa, Eduardo Chillidaren *"BEGIRARI"* serieko IV. pieza da, 2003an Deustuko Unibertsitatera doan Aita Arruperen zubipasabideak Abandoibarran duen sarbidean kokatua. Koloma edota pilare bertikal sendoa baita, behetik gora gizentzen dena eta goiko partean sekzio karratuko hutsune prisma-erakoak dituena. Behealde estuagoa, zola ezberdina duen laukian egokitu da.

Eduardo Chillidaren *Begirari IV* artelana Aita Arruperen zubitik ikusita

Ibaiaren ertz-ertzetik barrualderantz bagoaz, Jedd Novatt-en *"CHAOS NERVIÓN"* lemapean 2011-2012. urteen artean aurkeztu zena aurki dezakegu, zuhaitzez hornituriko landa maldatsuan, lurraren kotak aprobetxatuz. Hauxe izan zen, esku-hartzeen eta zaharberritzeen denboratarte horretan Abandoibarrara heldu zitzaigun azkenetarikoena. Bizpahiru kubo-itxurako kanpo-egitura irregularren metaketaz sorturiko dorreak, jarraian erakusten dugun aipamena du azpian itsatsiriko plakan: *"BILBAO. UDALA/ AYUNTAMIENTO/ JEDD NOVATT/ BRONTZE-BRONCE-BRONZE/ 740 X 370 X 350 CM/ 2011/ SASH SPENCER JAUNAREN OROIMENEZ MARY BERE EMAZTEAK/ EN RECUERDO DE SASH SPENCER DE SU ESPOSA MARY/ IN LOVING MEMORY OF SASH SPENCER FROM THIS WIFE MARY/ 2012KO UZTAILAREN 27A/ 27 DE JULIO DE 2012/ JULY 27TH, 2012/ ESKERRAK/ AGRADECIMIENTOS/ SPECIAL THANKS TO: MARY & SASH SPENCER/ ALFA ARTE".*

Jedd Novatt
artistaren eskulturak lurzoruan daukan plaka idatzia

Jedd Novatt
artistaren obra eskultorikoa Abandoibarran

4.2. INDUSTRIAREN LAN-OROIMENETIK GAURKO ZEIN OROIMENERA?

Itsasadarraren bazterrean, Euskalduna Jauregiaren esparruan eta bestalde Guggenheim Museo Fundazioari atxikiak komentatu izan direnez aparte, ur-ondoko ibilbidera bertara ailegatzen diren eskulturekin

egingo dugu tupust. Gehientxoenak ere XXI. mendeko lehen-lehen momentuetan nazioartean zebiltzan artistei enkargatuak, den-denak garaikideak izanik ere dagozkien artegileen estetikak, tipologiak eta estiloak mantentzen dituzte, figurazio nahiz abstrakzio bitarte ezegonkorrean kontzeptualki txertatu ditzakegunak.

Ulrich Rückriem eskultoreak izenbururik gabeko base-euskarri grisa (2002) proposatu zuen prisma-enbor erregularraren ebaketaz lortua. Ebaketa horren goialde uhintsuan, aldiz, euria ari dueneko urak putzuak ere sortaraz ditzake. Delako harria, askozaz latzagoa den beste oinarri baxu batetik hasten baita. Bitartean, William Tucker-ek *"MAIA"* izendun meteoro-erako forma eskaini zigun (2002), zoladurazko baldosa espezifikoz markatua geratu zen muino-biribiletik jaioa. Azkenez, Markus Lüpertz eskulturagileak *"JUDITH"* eme-irudi margotua (2003) taxutu zuen monumentu baten gisara, marmolezko euskarri kubikoaren gainera jazoa, hau ere zola berezizko lur-gainean pausatua. Hiriko gizarte-esanahia zein historia-adiera zehatzik gabe, eskultura-artelanez jositako pasealekuak zein oroimen pizteko boterea duen galdegiten diogu geure buruari.

Ulrich Rückriem
artistaren zutabe-base hautsia, gris koloreko prisma-oina

William Tucker
artistaren *Maia* 'harri-pusketa' simulatua eta organikoa

Markus Lüpertz
eskulturagilearen *Judith* gizairudi antropomorfoa

5. ARTEAZ BERRITURIKO DIKE ETA UR-ESPAZIOAK

Industriaren ondorengo gainbeheraren giroan murgilduta biziraun duten Bilbo bezalako hiri ertain zein probintzia-hiriburuetan, batik bat, luzaroan aipatu izan ditugun eraberritze eta hiri-berreskurapen prozesuen mamietarik ikusgarriena zeinu-arkitekturak izan direla nabarmendu dugu zenbait alditan. Aski ezagunak dira Bilboko altzairu-suaren erraietatik altxaturikoak ere, hiribilduak nazioarteko panoraman beste izarretako batek legez distira-jarioa hedatuko zuelakoan.

Alabaina, horien arkitekturen osagarri izaten diren hirigintza-jarduerekin batera, espazio zaharberrituok bitxi posmoderno bilakatzeko asmotan, kanpo-dekorazio moduan bada ere, leku konkretuetan ezartzeko grinaz gehiago edo gutxiago asmatuz, artelan publiko izenaz, ohi denez, deitu diren objektu eta artefaktuek nolabaiteko nagusitasuna hartu dute. Hauek behin baino sarriagotan, eraikin-ikur direlakoei lotuak diraute ingurumarian, hiri-altzari bereziekin eztabaidan.

5.1. EUSKALDUNA JAUREGIA ETA ITSASMUSEUM ERAKUNDEEN GERIZPEAN DAUDEN ADIBIDEAK

Horrela bada, antzinako ontziolak eta konponketa nahiz itsasoratzeko ditxoak zeuden esparruan Euskalduna Jauregia eraiki zuten, haren azpian Bilboko Itsasadarreko Itsas Museoa (*Itsasmuseum* deituraz bataiatua) gordea izanik. Horien kultura-azpiegituren itzalean kale-eskultura publikoaren santsuak ditugu; besteak beste, denak ere Abandoibarra deritzogun erriberako zoru ureztatuan.

Hain zuzen ere, Kongresuen eta Musikaren Jauregiak ibaiertzean duen urmael baten urperaturiko base batetik metalezko biga zeiharra urgaineratzen da, ur-azalera horretatik zenbait metro bertikalean, angelu zorrotzez habe horizontala bilakatzen dena, alegia. Bertara eutsia, Salvador Dalí artista surrealista zenaren *"MUSA DE LA DANZA"* eskultura dago kokatua. Hala nola, 2003. urtean Bilbon agertu zen artelanaren bigarren eskenatokia izan da, lehendabizi ingurune berberean ikusterik bagenuen ere, uretatik kanpo jarritako euskarri-esertoki txit xelebrearen gainean baitzegoen, idatziriko plakak piezaren jatorria deskribatuz.

*Itsasmuseum*eko kanpo-atari orotan esanguratsuaren ondare-espazioetan beraien bigarrengo bizitokia aurkitu duten oroimen-baliodun elementu anitzen artean baditugu, hemen ere, modu permanentean ageri

zaizkigun bizpahiru eskultura-pieza. Dena dela, horra heltzen azkenetarikoena izan zena eta arte-balio oparoenetarikoak eskaintzen dituena Jesús Lizasoren *"REMEROS/ ARRAUNLARIAK/ ROWERS"* izan daiteke, 2008.ekoa berori. Hau ere izaera garaikidea darion eskultura bolumetrikoa da, Euskaldunako moiletan bina egurrezko zutabe diagonalekin, zoladura-gainean era elegantean pausatua.

Salvador Dalíren *Musa de la danza*, Euskalduna jauregiko atzealdean

Jesús Lizaso artistaren *Arraunlariak* lana, Itsasmuseumeko dike berrituetan (obra hau, duela gutxi zegoen tokitik desagertu eta ordezkatua izan da)

5.2. ANTZINAKO LAN-EREMUETATIK EGUNGO AISIALDI-ESPAZIOETARA

Kota garaiagoan, hau da, Casilda de Iturrizar parkearen muturrera begiratzen duen Euskalduna Jauregiko fatxadaren aldamenean, Vicente Larrea euskal artista ospetsuaren *"DODECATHLOS"* 'zuhaitz eskultoriko' handia urrunetik jada begitandu dezakegu (2001). Altzairu kiribilduaz formaturiko bolumentzarrak enbor potoloa eta adar sendoak bailitzan irekitzen ditu burdinazko bihurrikeriak.

Jauregirako sarrera printzipalean heptagono formaduna den eta barnean harri koskorrak dituen base-eusle nabariaren erdigunean sostengatu da, bere plano-alderdietako batean honako esaldi adierazkorra irakurri daitekeen idazkia ikusgai duela: *"EUSKADUNA/ ONTZIOLATIK/ ITSASOA/ MENPERATU/ ZUTEN/ LANGILEEI – A LOS/ TRABAJADORES/ QUE DESDE EL/ ASTILLERO/ DOMINARON EL/ MAR. J.V./ DODECATHLOS/ HIERRO/ VICENTE/ LARREA/ 2001".*

Vicente Larrearen *Dodecathlos* izendaturiko eskultura, Euskalduna jauregian

Diogun Abandoibarrako barrutiaren erpinerantz eta oraindik ere Euskalduna Jauregiaren eraginpean itsasadarraren ertzera sano hurbilduz, José Zugastiren *"A LA DERIVA"* proposamenarekin erraztasunez topo egin dezakegu, 2002koa. Kontraesankorra izanda ere, burdinadun kable lodiz antolaturiko anabasa egituratuak artegile honen egikera eska-

laz puztua birsortu du, lurretik bi altuera desberdinetara egokitzen den oinarrian, lurzoruko topografiarekin eta hango eskailerekin bateratuz. Zugastiren planteamendua, aurretiaz genion Larrearena bezalaxe, eskulturagile hauen lan-tankera eta emaitzetara egokitu dira.

Lerro hauetara ekarri ditugun adibideok ere, arestian aitatuen antzean, egileek bultzaturiko arte-moldeen baitan dautzan estetika, tipologia eta estilozko koherentziagatik azpimarragarriak direla deritzogu, batzuk konposaketa errepikakorragoak eta beste batzuk serie edota segiden parte izatetik, eguratsaren kolpeak egun-argitan, estalki zein estaldurarik gabe jasateko birpentsatuak izan dira, nahiz eta beste batzuk urrats plastiko bakunak jorratu.

José Zugastiren *A la deriva* eskultura, Euskalduna jauregiaren atzealdean

José Zugastiren *A la deriva* eskultura

Abandoibarratik batez ere, baina oro har, ibai-ondoko hiriaren bazterretatik dauzkagun ibilbide eskultoriko garaikide hauek direla eta, Iñigo Sarriugarte irakaslea industrializazioaren eta paisaiaren fusioaz mintzo zaigu, itsasadarraren pertsonalitate berezi eta xelebrea konfiguratuz,

batik bat XX. mendeko lehenengo erdiraino eguneratzen zihoana. Ingeniaritzaren egitura handiak eta arkitekturak ez ezik, portu-altzarien tipologiek eta industriaren elementu txikiagoek ere, paisaia horren garapen estetikoaren zeinuak eskaintzen dizkigute, nortasun petoak eraikiz.

Egungo egoerak, alabaina, bere errautsetara mugatuak izan diren portu eta industria paisaia-egoera deuseztatuak aurkezten dizkigute, geldituko presentzien lekukotasunik ia proiektatu ezinik gauden honetan. Kapitalismo industrialaren eskenatokiak, ikur-ezaugarririk oparoenak demostratu dituztenak mende eta erdiz kasik ukiezinak ziruditen, denboraren joan-etorrian tente errotua, beraien egote-pisutsua aldrebestu ezina izango balitz lez. Hauek izango ziren, XX. mendeko laurogeigarren hamarkadatik aurrera eroriko ziren lehenak, gainera, izen handienak zituztenetik hasita, urgentziazko berrindustrializaziorako zonak sortuko zituztela promes egiten ziguten bitartean. Sarriugarte irakasleak gogorarazten digunez, Europatik zetozen fondo estrukturalak zeuden (FEDER) eta 1996-1998 urteen artean abiatu zen Euskadi XXI planak egitura ekonomiko berrietarako egoera ekonomiko aproposak prestatu nahi zituen. Handik bada, berritze-guneak, elkartegiak, teknologia-parkeak eta abar.

Orduantxe etorriko ziren arestian jada aipaturiko Bilbao Metropoli-30 eta Bilbao Ría-2000 erakundeak ere, hiriko anabasa orokortuan gidalerroak finkatu eta antolatuz, berreskurapen prozesua kontrolpean izateko. Sektore ekonomiko oro aktibitate tertziario garatuetara bideratzeak, gizarte industrial berantiarrarentzat konponketa bailitzan, modu zuzenean Gugenheim Museoaren pizgarria izan zuen, kultura produkzioa sustatzeko ikusmira postmodernoko marko ekonomikoaren baitan. Aitzitik, gelditzen ziren aurriek ezingo zuten, inondik inora, marketing berriak zekartzan ametsen esparruan biziraun. Hortaz, mapatik ehundura historikoen ezabaketa suertatzea ez zen harrigarria izango, horretarako tresna legaletako bat aurri industrialen eraispen programa baitzen:

> "La política fue la de destruir y desmantelar prácticamente todos los vestigios de un pasado que parecía que no debía de ser mantenido ni recordado. Se trataba más bien de mantener una huella mental en el colectivo social, pero sin sustentarla en lo físico, no fuera a ser que el recuerdo se hiciera excesivamente pesado. La creación de una nueva ciudad inteligente e integrada en los nuevos tiempos quiso eliminar la base material pura que no pesara demasiado en el pensamiento comunitario"[42].

[42] Iñigo SARRIUGARTE GÓMEZ, "Del antiguo espacio industrial de Bilbao al conjunto escultórico a orillas de la ría del Nervión: entre el puente de Euskalduna y el puente del Aernal", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve

Autore honen esanetan, gaur egunean Abandoibarrako interbentzio erraldoiak pisu apur bat galdu dezake, mediatikoki batez ere, Zorrotzaurreko esku-hartze sakon eta berritzailearen eraginez sortuko den ibaiertzaren alboan; ikusi beharko zein neurritan gertatzen den. Dena dela, duela hogeita hamar urtetik hona Abandoibarra izan da pisutsuena eta bertan aurkitzen dugu, zeuden industria tipologiaren eraikin gehienak eraitsita, elementu ikonografikoen errepertoriorik handiena. Izan ere, "la obra arquitectónica , y también el programa de esculturas de la colección expuestas, lejos de ser algo anecdótico, son una parte consustancial con esa conexión con el panorama de transfiguración, así como con la intención de contextualizarlo desde y en la ciudad"[43]. Beste autore batzuk ere, horretan jartzen dute arreta: "se tiende a fetichizar los artefactos, edificios y tecnologías, en detrimento de las dimensiones sociales y culturales, a hacer desaparecer el trabajo de los antiguos escenarios productivos, y a conservar fragmentos descontextualizados"[44].

Gure egunetan dakusagun eskultura-errepertorio mardulak, kasu askotan hiri-altzari estetikoki esanguratsuekin lehia bizia egiten du urbanizatuak dauden ibaiertzetan, eta bereziki Abandoibarrako Memoriaren Pasealekua deitzen dioten ibai-ondoko bidezidorrean, non eskultura publikoen lerro uhintsua ikus dezakegun hiri-irudiari, publizitateari eta propagandari dagokion diskurtso instituzionalaren barnean murgilduta:

> "La decisión de poner en pie este paseo de esculturas ya venía precedida por la aparición del Museo Guggenheim, al ser apelado como una arqui-escultura y definido de la siguiente manera: «el edificio es como una gran escultura, pero va mucho más lejos. Es tiempo congelado: un trerremoto inmovilizador, una irrupción de placas tectónicas que han quedado detenidas. Esta Pompeya postmoderna ha atrapado el movimiento, la energía, las formas arquitectónicas»"[45].

García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021, 184. or.

[43] Miguel LÓPEZ REMIRO, "El Museo Guggenheim Bilbao: reflexión sobre su papel en la revisión de la escultura pública contemporánea", in: Blanca Fernández, Jesús Pedro Lorente (eds.), *Arte en el espacio público: barrios artísticos y revitalización urbana*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2009, 260. or.

[44] Juan José CASTILLO, "La memoria del trabajo y el futuro del patrimonio", *Sociología del trabajo,* 52, 2004, 4-5. or.

[45] *Idem*, 192. or. Ikus: Aitor BIKANDI MEJÍAS, *Bilb@o. Dialogo espacial,* Zaragoza, Ellago, 2007, 184. or.

Beraz, Sarriugarte irakasleak defendatzen duenez, beste ikerlari eta idazle batzuetan oinarrituz ere, oroimenari apelazioa (zein oroimen?) egiten dion pasealeku horrek eskultura publikoaren kontzeptuarekin harremanik badu, baina Guggenheim Museoari estuki lotua. Ikustoki guztiz anekdotikoa, dena dela, espektakuluaren komertzializazio estetikoaz askoz gehiago jantzia eredu pedagogikoaz baino, proposamen eskultorikoak eta hiri-altzari esanguratsuak bereiztea zaila den sinbiosi progresiboan, zonaldeko potentziala ikur plastiko-estetiko soilez apaindua. Itxuraren gailentze hau, hiri-irudiaren politikak indarrean daudenean, konfigurazio urbano berrituetan ohiko jarrera sasi eklektikoa izaten baita:

> "La única cuestión que se debatió en torno a la ubicación y convneiencia de un paseo con una serie de esculturas fue en relación con su coste económico, y no sobre el interés estético que podía infundir. Desde un principio, se pudo observar el desconocimiento e indiferencia por parte del ciudadano ante este tipo de proyectos, lo que permite a la esfera institucional cualquier acción al respecto, sin obstáculos ni resistencia. […] Resulta evidente que esta condición obligaba a haber hecho uso de otros medios ya existentes, para conmemorar un paseo de la memoria. Hubiera sido mucho más fructífero hacer uso del patrimonio industrial existente en la zona o en las propias cuencas de la ría y haber creado un auténtico recorrido del pasado con los recuerdos habilitados. De hecho, algunas de las propuestas escultóricas seleccionadas disipan en su contenido temático la finalidad de preservar un recorrido claro y conciso"[46].

Ondoren, zonalde horretako esker-eskuinean dauden artelan-eskultura publikoen errepaso deskribatzailea egiten du autoreak, baina ikerlanaren amaierako lerroetan eskulturaren eta hiri-altzarien mimetizazioa berriro ere aipatzen du, elementu gehiegizkoen presentziak espazioak bete eta oxigenoa hartzea zailduz, guk geuk ere maiz diogunez. Ahanztura oroimenaren gainetik jarriz, Guggenheim Museoaren eta kalearen arteko diferentziak ere ezabatzen dira, hots, publiko pribatuak:

> "El reseñable número de piezas públicas llega a homogeneizarse con las propias propuestas privadas del Museo Guggenheim, creando un entramado en numerosas ocasiones indistinguible entre unas y otras. […] Lo público y lo privado se mimetizan en un espacio ocioso donde el espectador puede dudar a la hora de encontrar los límites entre un ámbito y otro. […] La absoluta transformación de este espacio, aniquilando todo vestigio del pasado, fue fruto de una falta de sensibilidad y de conciencia

[46] *Ibíd*.

> hacia el ámbito industrial. […] Se ha abogado por prescindir de verdaderos ejemplos del pasado industrial que pudieran hablar directamente de los hechos, para caer en las mediaciones de un excesivo contingente de esculturas públicas"[47].

Hauekin hitzokin, gure partez ez genuke, ez, besterik gehitu beharko.

Federico Soriano eta Dolores Palacios arkitektoen
Las montañas de Klinker
deituriko mendixka zorrotz punta-konodunak (1999)

[47] *Idem*, 220-221. or.

11

METROPOLI-EGITURAREN IKONO-IRUDIZKO FUNTSA: ETORTZEAR DAGOENAREN ITXAROTEA

IZENBURU honekin diogun irudizko funts horietakoen artean, haien 'irudiak' horren erraz ikusten ez baditugu ere, atzemanak izan daitezke adibidez, egun-argitan baino lurpetik doazen ekipamendu eta azpiegitura sare batzuei begiratzen badiegu. Lurpean, hiriaren azpian, ez baitoaz bakarrik saneamendu, ur, energia eta bestelako hodi eta kableak, baizik eta garraiorako erabat funtzionalak izateak sinbologia izpirik murrizten ez dioten hiri eraberrituko emaririk txukunenetakoak ere. Horien artean, noski, lur-azpiko burdinbide metropolitarra genuke, berrikuntza xelebrea Bilbon, era komunean 'metroa' deitzen diogun hori. Alabaina, Bilbon metro-linea ezartzeko ahaleginak ez dira azken mende-amaierakoak. XX. gizaldia hasi berritan ere, 1920. urtearen ingurumarian, sarrerak, estazioak eta unitateak diseinatu ziren dagoeneko, inoiz martxan jarri gabe eta zokoratze lanak hasi gabe[48]. Beluago, 1970eko hamarraldiaren hasierako frankismo berantiarrean Bilbok hartu beharko zuen bultzadaz (ekonomikoa, soziala, urbanistikoa, politikoa), aldiriak eta periferiak hiriko nukleoarekin lotuko zituen garraiobide anitz aurreikusten ziren, Ibaizabal-Nerbioi ibaietako aranak Durangoko eskualdearekin eta abar lotuz bizkortuko baitziren Bilboko metropoliko barne-bidaiak, hirierdiguneko Plaza Berriaren azpian izango omen zen estazio handia imajinatuz, sare ororen erdi-mugako konektatze-puntua bailitzan.

[48] Iragan-proiektu honetaz zehaztapenak konprobatzeko, honako ekarpena irakur daiteke: Paloma RODRÍGUEZ ESCUDERO, Nieves BASURTO FERRO, Jaione VELILLA IRIONDO, *El Bilbao que pudo ser,* Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo, 1999.

1. IBAI ETA ITSAS ESKUALDEAREN HARI UHINTSUETARA DOAN ZAIN URPERATUA: LURRAZPIKO ARDATZ EZKUTUEN AGER PUNTUAK

Bilbo hirian eta beronen ibaiertzeko zein itsasaldeko inguruneetatik idatziz marraztu ditugun osteratxoetan, duela bizpahiru hamarkadatik honaino, lur-azpitik doazen sareekin bezainbat ur-bideekin ere harreman estua duen garraiobide-azpiegitura txit erabilia zonalde metropolitarrera hedatzen den Metroa genuke.

Ohi denez, trenbide-metropolitarra deritzona, industriaren osteko fabrika eta ezein ekipamenduren agortze eta abandonatze faseetan murgildurik, ibaiaren bi ertzetako industria-paisaia berantiarretatik barneratzen den zain lurperatua dugu. Barneratu aditza esanahaia literalean darabilgu gainera, oraingo honetan, arestian genionez itsasadarraren bi margenetako aitzin-trenbideen lerroetara egokitzen baitu, neurri batean, bere trazaduraren luzera. Alabaina, 1990eko hamarkadaren erdialdetik amaierara bitartean, Metroan zulo-lanak eta bestelakoak puri-purian zeudenean, gogoratzen baldin badugu, delako burdinbidearen satorzuloak Zazpi kaleetatik hasi eta San Inazio auzoraino ailegatzen ziren gutxi gora behera. Metropoli-nortasuna beraz, inaugurazioaren ondorengo urteetan etorriko zitzaion, nahiz eta Bilboko udalerritik haratagoko estuarioaren parajeetatik lurrazalean abiarazten den, lurpeko iluntasunetatik goiz argitara atereaz. Metroa hortaz, kasik trenbide itxurakoa bilakatzen zaigu.

1.1. IBAIERTZETIK ZEHARO ALDENTZEN EZ DEN AZPIEGITURA MUGIKOR ZOKORATUA

Era batean ala bestean, pertsonen garraiorako baliabide garrantzitsu honek itsasadarrarekin duen zerikusia ez da makala. Bilbotik Santurtziraino ezkerraldetik eta Bilbotik Getxo zein Plentziara eskuinetik, urkorrontearen alboetan hazi diren bigarren mailako hiriguneetako populazio-poltsa handiak elkarlotzen ditu, dentsitate altu horren alderdi geografiko, urbanistiko zein soziologikoari nolabaiteko bateragarritasunez gaituz. Metroari aldez aurretik atzematen zitzaion laburtasunaren eta txikitasunaren eraginez kritika gogorrak jasan zituen, baina era berean gaur eguneko metropolia ulertzeko lagungarri litzakeela zailtasunez ukatu dezakegula adieraziko nuke. Edozelan ere, trenbide-metropolitarrak ibaian gorako hiriguneetatik hasi eta Abraraino heltzen den aglomerazi-

oaren handik honako kilometroetan, denbora mugatuan eta erraztasunez mugitzeko aukera orokorra –ez bakarra– baimentzen du, nahiz eta batzuentzat tunel lurperatuetatik bidaiatzea deserosoa suertatu daitekeen.

Hala bada, Bilboko Metroak jada mende laurdena baino gehiagoko bizitza bete badu ere, honakoa ez zen izan halako egitura Bilbon ezartzeko lehen asmoa. Aspalditik zetozen ideiek hiri-azpiko uraren presentziarekin, ubide ikusezinekin, topografia arraz konplikatuarekin eta antzeko mugapen fisikoekin topo egin izan zutela transmititu zaigu beti hiritarroi. XX. gizaldiaren hastapeneko 1920ko hamarraldian ere Bilbo hiriak Metroa eduki zezan intentziorik bazegoen, garaian garaiko estetika eta gustuen araberako diseinu txukun eta pertxentak paper gainean bederen, existitu izan zirela ikerlan batzuk azpimarratu izan dutenez.

1.2. Hiri-paisaian dakusagun ikur-agerkariak, Bilbotik Bizkaiko kostalderaino

Nola edo ahala, hiri-espazioko sareen erraietan txit eragiten duen aplikagarritasun tekniko hau historikoki eta modu goiztiarrean garatu duten hiri ezagunetan, Metroak lur-gaineko kotara azaleratzen dituen arkitekturatxoak eta ikur korporatiboak sano identifikagarriak bihurtu dira horien hirien izaeran. Halaber, Metroaren ahoetako euskarri zutak ikustearekin batera eta zeinu bertikalez ohartzerakoan, zein hiritan gauden duda-baga pentsa dezakegu. Kokapen-puntu horiek Bilbon ere premiazkoak izan zitezen saiatu ziren, irudi indartsua erakutsiko zuen asmakizunaz arreta guneak han-hemenka igartzeko.

Horien ezaugarrien artean koloreek, formek eta tipografiek nabarmen hezten eta ohitzen dute gizabanakoaren begia eta orientazioa baina zalantza barik, elementurik boteretsuenetakoa Metroaren autoreak berak, Norman Foster arkitektoaren ekipoak 1995. urte aldera aurkezturik, estazioetarako sarrera-gisako arkitektura txikiak lirateke. Goitik behera leuntasunez apalduz doazen ia erdi-puntuko altzairu-arkuek, hiri-azaleko gizakion eskalatik lurperantz eramaten gaituzte beiraren bestaldetik kaleak ikuskatzen ditugun bitartean.

Bilboko Metrorako sarreraren ikuspegia
(Bilboko Moyua enparantzan)

Bilboko Metroak lur azpira duen sarrera-puntua
Indautxu plazaren ertzean

Koherentziaz, estiloz eta tipologiaz sendoak, plaza, angelu eta karriken zoladuran itsatsiak dauden egituratxo teknologikoak baitira; lotura-balio urbano anitzak erakusten dituztenak hiri-antolakuntzari eta artikulazio-funtzioei dagokienez. Bilboko metropoliaren estrukturan urpaisaiaren identitateari atxikiak beharko lukete, lehenago aipatu izan ditugun adibide bitxien ildoan, salbuespenak salbu, itsas nabigaziorako egokitzen ziren argi-dorretxo errepikakorrak, kasurako. Populuak "Fosterito" izenaz bataiatu dituen hauek ere erritmikoki eskaintzen zaizkigu lur-barneko 'mamarro-luzanga' ibiltariaren sartu-irtenetan. Tankera honetako erakinak, nolanahi ere, hiri-bilbearen momentu oso jakinetan topatuko ditugu. Beste zenbaitetan, estetika berbera jarraituz karratuagoak nahiz, oro har, handiagoak izan daitezke eta gainontzeko batzuk, aldiz, zeharo desberdinak.

Hurrengo atalean hizpide izango dugun Zorrotzaurretik hasi eta ibaian behera, Bilboren irudi-metropolitar horren goraipagarri, itsasadarraren bi alderdiak bateratuko dituen errepide-tunela ere egitekotan daude, Getxotik Sestaora joateko hain zuzen; berau ibaiaren azpitik doan 'zaina', Rontegiko zubiaren alternatiba gisa, Metroaren 1 eta 2 lineak lotzeko. Getxora bidean, baita ere, "La Avanzada" esaten zaion errepidearen estaltze-lanak Leioako udalerrian bertako zarata gutxitzea eta oraingo trintxeraren goialdean espazio publiko berria agertzea eragingo du. Etorkizuneko erronken artean, Abrako portuaren arrasto ekologikoak jaisteko egitasmoak ere badaude jasangarritasunaren izenean Green portua bilakatu dadin, Europar Komunitateak begionez ikusi eta lagunduko lukeena. Aitzitik, portu-espazioak gehitzeak proiektu estrategikoak areagotzeko edota dartsena eta kai batzuen handipenak ikusi beharko zein puntutaraino bat datozen inguru-zaintzarako gomendioekin.

2. DAUKAGUNAREN ZAINTZA ETA ETORKIZUNEAN ESPERO DUGUNA

Aurreko ataleko azken paragrafoan izendaturiko Zorrotzaurren, "denborak izoztu duen penintsula"[49] horretan, gaur egun irla bilakatua, izan baziren beste proiektu batzuk ere, arestiko lan batzuetan guk geuk ere aipagai izan ditugunak, ibaiertzen arteko konexioak eta abar berreskuratzen ahalegindu zirenak (baita ibaiaz bestaldeko industria-ondare

[49] Rakel VÁZQUEZ GÓMEZ, "BER-sortu, BER-erabili, BER -eskuratu", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Azken KAPak),* 21-22, UEU, 2015, 23. or. Gorka BEITIA ZARANDONA, "Klasizismoa, holoarkia eta ondarea", *Aldiri… Idem*, 30-32. or.

elementurik bikainenetakoak ere, Zorrotzako "Molinos Vascos" eraikinaren kasua, adibidez), ubideen 'hesiei' arrapostua emanez. Hala nola, eraiki beharreko zubiak ere hiri-ehundura berrian integratzea litzateke gakoa, ibaiertzak lotuz gero gizabanakoen eta jardueren arteko joanetorriak nahiz harremana areagotzeko, behinola egiten zuten legez. Lantegi zaharrak, etxebizitza kontserbatuak (baten batek berrehun urte baino gehiago iraun izan omen du erriberako ur-ondoan), noraezean geldituriko orubeak egitura berriekin elkarrizketa emankorrean jartzeko erdibideko plazaren kontzeptuak eta lorategi-parkeak erabili zitezkeen.

Inguruotan lehendabizi ikusi ahal izan ditugun interbentzio urbanoak Deustuko erribera aldeko ibaiertzeko pasealekuak izan dira, bi altuera desberdinetan eginak, eraikinak etor daitezkeen uholdeetatik babesteko; hortaz, ibiltarientzako ibar ureztatuak dike-euskarri legez ere funtzionatuko luke, Deustuko kanal zaharraren paraleloan doan bi kilometro baino gehiagoko luzeran, Zorrotzaurreko irlaren aurre-aurrean. Alderdi horretan, gainera, beste bina zubik nolabaiteko 'hasiera' eta 'amaiera' baimentzen diote pasealekuari, hain zuzen, Zorrotzaurrerekin konektatzeko. Zonalde hori, izan ere, Bilboko Portuko area erreserbatua izan zen, portuko aktibitateak soilik baimenduz. G&C Arquitectura y Urbanismo estudioko Marta González-Cavia arkitektoak ibaiarekin kontaktua errekuperatzea primerako aldarrikapena izan zela uste du, bertako memoria errespetatuz; oroimen gertukoena, portuarena eta iragan-oroimena nekazal ibarra izan zenekoa. Ibai-pasako zubietako batek (Frank Gehry) Zorrotzaurreko irlara eramango gaitu IMQ[50] klinikaren altueran, gutxi gora behera, eta bestea aurrerago aurkituko dugu, Idom ingeniaritzaren parean, enpresa honen egoitza antzinako depositu franko baten eraikinean kokatua dagoelarik, aldi berean, Deustuko kanalaren ertz-ertzean[51].

Zorrotzaurrera iraganda, nola ez, datozen urteetan etxebizitzen jaiotza eta parke teknologiko berriaren lekutzea ikusiko ditugula esaten digute. Bitartean, hauentzat egitura guztientzat garraioak hobetzeko tranbiaren trazatuan jarriak daude esperantzak. Tranbia, oinezkoak eta bizikletak bakarrik iragan ahal izango duten zubi batetik, Olabeagako paradaren ondoren helduko da tranbia Zorrotzaurrera, bertako estazioak Frank Gehry zubiaren parean lehena izanda (parke teknologikoaren hegomuturrean), hurrengoa Beta eraikinetan (Mondragon Unibertsitatea eta Digipen zentroa dauden muinoan) eta beste bat parke teknologikoaren ipar-muturrean izanik, San Inazioko zubitik eta Idom ingeniaritzaren

[50] Igualatorio Médico Quirúrgico korporazioa izendatzen duten hizkiak.
[51] Jon MUJIKA, "Un paréntsis entre comillas", *Deia,* 2021eko martxoaren 21a, 64. or.

eraikinetik ez urruti. Leku estrategikoak, hain zuzen, bertan garatzebidean dagoen enpresa teknologikoen campusa kontuan izanda, lur-zati handia okupatuz, obrak 2024-2025 urteen artean bukatzea esperoz. Zorrotzaurreko ipar-punta deritzon esparruan teknologia berrien erabilpenean espezializaturiko enpresek, Big Data, internet eta inteligentzia artifiziala ekoizten dutenek bereganatuko dute espazioa (gaur egun gune hori itxia eta barreraz josia aurkitzen da), baita sorkuntza kulturalaren sektoreetakoek ere. Hego-punta deritzon tokiko enpresak ere mundu digitalera dedikaturiko korporazio sorberriak izango dira. Euskadiko parke teknologikoen sarean integratuak, bai Eusko Jaurlaritzak eta bai Bizkaiko Foru Aldundiak ere parte hartuko dute.

Zaha Hadid mundu mailako 'arkitekto izarrak' bere Master Plana aurkeztu zuenean aurreikusten zuen funtzio zein erabilera-nahasketaren lekuko, penintsula izandako irlaren ipar-hego mutur bietan puntako enpresak egokitzeaz gain etxebizitzak ere eraikiko dira; babes publikokoak, tasatuak eta libreak. Egoera honek, bizi-guneen, enpresa-aktibitateen eta formaziorako azpiegituren arteko orekaren onura izango duela defendatzen dute. Eginbehar horretan buru-belarri hastapenetik aritu izan da Grupo Urbas deritzon taldeko Jaureguizar enpresa promotorea. Garapen urbanistiko osoan presentzia globala du, Zorrotzaurreko proiektuaren kudeaketa komisioan baitzegoen, bertan errepresentazioa izanez. Eraikitze-bidean dauden kalitatezko etxeek aplikagarritasun teknologikoak zein berrikuntza jasangarriak dituzte efizientzia energetikoan. Jaureguizar promotoreko buruek[52] diote lehenengo lurzoruak 2001ean erosi zituztela jada, 20 urte baino geroago egindako esfortzu ekonomikoak bere loraldia izango duela, 'hirigintza inklusiboa' delako ideiaz bihotz-birika berrien arnas zein taupadak ingurunera zabalduz, bizikidetzarako, merkataritzarako, sorkuntzarako, lanerako eta heziketarako eredu eta jarraibide izango dela bertako transformazioa, ekonomia eta ingurugiro txit jasangarrien adibide. Orotara, aspaldian aldarrikatu izan duten 'talentuaren irla' kontzeptuak bultzatzaileen ahotan jarraitzen du. Bertako hegopuntan, ordea, Neinor Homes taldeak etxe-promozio berria sustatu du, bizitza-estilo "erlaxatua, konprometitua eta osasuntsu" eskainiz, itsasadarrera orientatuak dauden bi eraikin zabaletan, argitasuna 'anplifikatzen' dutenak. Blokeok, sabaian "Bilboko panoramikaz disfrutatzeko"

[52] A. A. L. (elkarrizketa, Miguel Salaberri), "Zorrozaurre isla marcará un antes y un después en la concepción de planes de edificación y urbanismo", Ainhoa AGIRRREGOIKOA (erredakzioa), *Deia (Una realidad, Proyecto urbanístico Zorrotzaurre),* 2022ko azaroaren 6a, 21. or.

piztina eta solarium eguzkitsua ere badituzte, atarietan bizikletentzako kokalekuekin "mugikortasun jasangarriaren konpromisoa"[53] betetzeko.

2023ko udaran, Jaureguizar promozioko etxeak Zorrotzaurreko puntan eraikitzen zeuden, bertako espazioaren eskala eta dentsitateak erabat aldatuz

2018. urteko udazkenean, dagoeneko, Jaureguizar promozioek Zorrotzaurreko etxebizitzen bilakaera ikusteko publizitate-bulegoak jarri zituzten eta 'amestu' zein 'disfrutatu' gisako hitz erakargarriekin iragartzen zuten bizitzeko irla izango zen zonalde horretako sektoreen ustezko urbanizazioa. Izan ere, Zorrotzaurreko muturrean, erdian eta hasieran zeuden sektoreek bestelako funtzioez gain etxebizitzak hartuko zituzten, beraiek "Punta Norte" deitzen zuten horretatik hasiz. Mutazio, desorekatze, dentsitate-handitze eta eraldaketa bortitz oldarkorraren prozesuak luze iraungo du seguruenik, oraintsu lehenengo emaitzak ikusten hasiz.

[53] Hauek adierazpenak modu publikoan, egunkarietan argitaratu izan dira: "Siempre hay motivos para seguir con tus sueños. Tu nuevo hogar en la isla de Bilbao", *Deia (Infraestructuras, Especial),* 2022ko azaroaren 6a, 22. or.

Era honetako kartel eta argazki-muntaiekin ematen zuten ongietorria, Bilboko Ercilla kaleko 24 zenbakian, 2018ko urriaren 19-20an irekitako bulegora

Iragarritako promozioaren infografia-irudiak eta maketak (norberaren argazkiak)

Erakusketa eta harrera-espazioaren aurkezpena egiteko lemak eta kartelak (han zeuden erakustoki, objektu eta pantailei norberak egindako argazkiak)

Gemma Martinek bere doktorego tesian biltzen duen bezala, halako tokietan gelditzen diren gune eta espazio hauek 'hutsunetik' hasi eta 'bien bitartera' doazenak izango lirateke; fabrikak ixten direnetik hasi, hustu eta erausten diren edota berrerabiltzen diren uneraino doan denbora-tartea. Hiri garaikide eta post-fordistan atzematen den fenomenoa duela zenbait hamarkada gertatuz baitoa, eraikuntzaren krisiak areagotua, eraikin industrialak eraitsita hiri-erdiguneak gero eta hutsago geratuz[54]. Hori bai, Udalak segurtasunez adierazi zuen Zorrotzaurreko 6 Pabilioia deritzona, Arte eszenikoen sorkuntzarako erabilia modu integralean berreskuratua izango dela, antzeztoki-espazio berriak eta gaurkotuagoak atonduz industria-eraikin zaharrean. Erakustokirako bi areto zein produkzioa eta antzezpenen prestakuntzarako gela duinak iragarriz. Horiek hobekuntzak kanpo-sarreretan ere izan dituzte azkenean, San Pablo elizaren atzealdeko Eugenio Olabarrieta lorategien berrikuntzarekin,

[54] Gemma MARTÍN VALDANZO, *Derivas artísticas como aproximación al vacío arqueológico del paisaje industrial: ruinas, vestigios y descampados. Archivo: Bilbao territorio de experimentación* (doktore tesia), Eskultura eta Artea eta Teknologia Saila, Arte Ederren Fakultatea, Euskal Herriko Unibertsittea UPV/EHU, Bilbo, 2022, 17, 23. or.

hiri-altzariekin eta umeentzako jolasekin. Bertako kolektiboek, kalegorrian geldituko zirela uste zuten baina aitzitik, Udalak horien egitura kulturalen mantenuaz konpromisoa hartu zuen, antzerkian dabiltzan taldeek euren aktibitate, emanaldi eta edukiekin jarraituz gero[55]. Goian aitatu dugun parke teknologikoak, alabaina, hasieran egokituriko lurzoruen bikoitza okupatuko duela onartzen da eta irakaskuntza bereziak Mondragon Unibertsitateko As Fabrik campusak, Digipen zentroak eta IED Kunsthal Bilbao diseinuko eskola pribatuek baimenduko dute. Halako tokietan, paisaiak pribatizazio prozesuetan erortzen dira, monumentuak zein antzinako presentziak eskenatoki bilakatuz.

Hiri-altzari demasiak, espazioko horror vacui deritzona areagotzen du. Bitartean, ontziak uretaratzeko garabi kontserbatuak (Zamakona ontziolan fabrikatu omen zuten, 1950eko hamarkadaren amaieran) monumentu bihurturiko ondare-presentziaren itzala markatzen du, ikastetxe pribatuentzako antolaturiko plazatxoan. Inguruan, Deustuibarreko tradiziozko etxeak daude

[55] Ane ARALUZEA, "Bilbao apuesta por el teatro con la reforma de Pabellón 6 y Garabia", *Deia (Kultura),* 2021eko martxoaren 27a, 23. or.

**Mondragon Unibertsitatea eta DigiPen zentroa,
autobus geltokiarekin aurrean**

**Arizmendiarrieta zenaren
eta Bilboko Alkate Azkunaren oroigarri ‘anonimoak’**

Oroimen-aztarnek, espazio hutsetako toponimia edota toki-izen berrietan baino ez dute irauten: *Artiach* lantegiko "Galletaginen etorbidea" adibidez

Beste batzuetan, joandako industria-bizimoduaren kultura-materialaren objektuak nahiz oraindik bizirauten duten errepresentazio herrikoiak dakusagu

Yolanda González, 1980an Madrilen erail zuten euskal ikasle eta langileari goratzarre egiten dizkioten mural eta panela, izen bereko plazatxoan daude

Frontoia eskatzeko Auzoa-Udala partida asmatu eta margotu dute auzokoek

IMQ osasun aseguru pribatuaren Deustuibarreko ospitalea eraiki eta gero ere, bertan mantentzen ziren skate kale-jokoa praktikatzeko egitura okerrak

Klinikaren aurreko lur-saila hiri-interbentziorako prestua (2023ko udaran)

Eraikitzear dauden lur-sailak,
Zorrotzaurreko irlaren hasierako sektoreetan

Erriberako antzinako etxe-bizitza zaharberritu batzuen aldamenean, abandonaturiko eta erdi eraitsiriko eraikin txukunen ormak nabari daitezke

Deustuko kanalaren ertzeko pasealekuak, hiri-altzariak eta etxe berriak

Deustuko kanalaren ertzetik San Inazio auzora heltzerakoan, jesartzeko, eguzkia hartzeko zein bertan egoteko plataforma mailakatu geometriko horizontalak aurkitu ditzakegu, Rontegiko zubi handira iriztear dagoen itsasadarrean. Zierbenako porlanezko honadartzaren beste bertsio urbanoagoa ote?

Elorrieta ingurutik Zorrotzaurrera iragateko zubia eta estropaden ontzia ibaitik lehorreratzen dabiltzan arraunlariak, Arraun Taldearen biltegi ondoan

San Inazio-Elorrieta aldean kokatu dituzten aterpe-egitura monumentalak, hemen ere hiri-altzariz hornituriko ur-ertzeko enparantza-espazio berrietan

Bai ustezko 'artelanen' eta baita hiri-altzarien gehiegizko presentzia hau ez dugu pentsatu behar nolanahikoa denik hiri-espazioen egiturake-tan. Altzarien erabilera integratuak paisaiaren aldaera bitxiekin jolas lezake eta logikoa denez, hiri-espazioei erosotasuna eman diezaieke atsedenleku lasaiak eta hiritarrontzat bazter probetxagarriak atontzen. Aitzitik, azken joeretako altzari eta elementu demasiak erabilera eta

zirkulazioa erraztu ordez oztopatu ere egin lezake, eta guneak fisikoki zein estetikoki objektu larregiz egituratuak gelditu, batez ere ia-ia inguruneei prestigioa gehitzen dieten elementu eta artefaktu lez eskaintzen direnean, agian garai bateko monumentuei nolabaiteko lekua eta izaera lapurtuz:

> "Arteak hirian izan dezakeen eraginaz baliatzea ez da ideia berria. Garaiko pelikuletan edo bisitatutako erromatar zein greziar hirien aztarnetan erraza da jainko baten eskultura foroaren erdigunean edota tenplu baten kanpoaldean irudikatzea. Mende askotan monumentu artistikoak, eskulturak zein funtziorik gabeko arkitekturak, komunikazio tresna bezala erabiliak izan dira. Batzuetan jainko bat irudikatzen zuten, bestetan gertakizun baten oroigarri ziren, baina betiere boterearen adierazpen edota eredu ideologikoa hedatzea zuten helburu. XX. mendearen lehenengo erdian, hirigintza modernoaren irizpideak zabaldu zirenean, arte monumental honek presentzia galdu zuen. Hiria *'machine à habiter'* bilakatu ahala, funtzionalismoa eta higienismoa nagusi, artelanen balio sinbolikoa baztertua izan zen"[56].

Autore honen esanetan, 1960-1970eko hamarkadetan artelanak (eskulturak, batik bat) berriro atera ziren museoetatik hiri-espazioetan kokatzeko baina eskalaz handituta eta objektu-bihurtze abstraktuaren lekuko, monumentaltasun berriaren bilaketan. Baina torlojuari beste buelta bat eraginez, espazio publikoa erakustoki moduan bakarrik erabiltzen zuen *pop sculpture* hauen atzetik, *site-specify* obrak etorri ziren. Ikuspegi berri honetan artelanak gune konkretu batentzat pentsatuak daude. Hauek obrak, hirian instalatuak edota hiritik kanpo egon zitezkeen, lurralde-eraldaketari paisaia-interpretazioaren gidalerroak baimenduz. Ezbairik gabe, hauek tendentziok gaur egunean pilatzen zaizkigula dirudi, hirietan bertan monumentu-funtzioa betetze duten eskulturak ez ezik, arkitekturatxoak eta hiri-altzarien milaka diseinu desberdin ditugula. Bilbon bertan baina Zorrotzaurren ez gelditzeko ere, oraintsu jakin berri dugu zabalguneko Iparragirre kalean Olafur Eliasson artistak tokian bertarako argiztapen elementuak irudikatu eta instalatuko dituela. Egitasmoa 2020. urtetik dator, Bilboko Udalak eta Guggenheim Fundazioak 'artearen' presentzia hiriko kaleetan sendotzeko eta haren gaitasunaz hiri-espazioa dekoratzeko lankidetza-hitzarmena sinatu zutenean. Delako akordioaren baitan, nazioartean halako esku-hartzeetan jaioa den O. Eliasson artegi-

[56] Andoni DUQUE INGUNZA, Irantzu IBAÑEZ-ESPINOSA, "Olafur Eliasson artistaren argia", *Bilbao (Udal Aldizkaria),* 2023ko abuztua, Bilbo, 7. or.

learena izango da premua. Ez da komeni ahaztea, "Iparragirre kalea Guggenheimerako norantzan Bilbon errepikatuenetako argazkia"[57] dela; irudi horretan nabarmentzen baita, museo amerikarraren eta zabalgune bilbotarraren arteko harreman estua. "Toki hori da artea tresna gisa erabilita, hiria jaso eta erakundeen arteko elkarlana goraipatzeko abagune berria"[58] kale-argiak eskultura-monumentu bihurtuz. Beste kasu batzuetan, artelana izatetik urruti, objektu apaingarriak leku konkretuetan txertatzen dira, aldikako serieak nahiz segidak jarraituz (ohiko hiri-altzariak, adibidez), edota urteko garai zein urtaroetako jai-giroari atxikiak direnak. Horiek objektuok hilabete jakinetan jarri eta kentzekoak izateaz gain (Gabonetako argi-apaingarriak), noiz edo noiz bakarrak ere izan daitezke, duela urte batzuetatik hona Bilboko ibaiertzean Gabon-gauetan uretara jauzia edo ibaitik 'salto' egiten duen 'balea' argiztatua bezalaxe.

Erriberako, Arenaleko edo Volantin Pasealekuko moiletan kokatzen den ikono-irudi erakargarria, Eguberri-argidun arrain-forma

[57] *Ibíd*.
[58] *Ibíd*.

ATZE-HITZA, GIBELEKO ONDORIOAK

ATZE-HITZA, GIBELEKO ONDORIOAK

INDUSTRIAK lagatako paisaiaren balorazio berri bati men egingo bagenio, kulturalki zentzudunak diren eta identitate gordeak dituzten horiek parajeok eraldatzen direnean, industria bera ere transformatuz nahiz existitzeari utziz, portuetan berebiziko aldaketak igartzen dira. Ustez tradiziozkoak ziren jarduera batzuk birsortzearen espekulazio pean, egitasmo ikusgarriak perspektiba ludikoz eta turismoari bideraturiko erakarpen-keinuz mantentzen edo antzezten dira zenbaitetan (jaietan, ospakizun-giroetan eta abarretan atzeman daitezkeenak; arrantzaren, itsas lanbideen, ontzigintza eta burdinaren usadioetan murgilduz)[59].

"Nuevo Anchustegui" arrantza-ontzia, Ondarroako Arriola ontziolan eraikia (1958). Abandoibarrako dikean (Antxustegi familiaren dohaintza, 1997)

[59] Ikus ekarpen hauek: Enrique DE ROSA GIOLITO, *Conflicto, gobernanza y paisaje en la bahía de Pasaia (Guipuzcoa). Dinámicas territoriales de evolución y cambios de usos* (doktore tesia), UNED (Doktore Eskola), 2022. José Ignacio HOMOBONO MARTÍNEZ, *Patrimonio material e inmaterial de la cuenca minera de hierro,* Itsasmuseum (Maritimotasunak, 7), Bilbo, 2020.

Balirateke hauek, orain zehaztuko eta izendatuko ez ditugunak, modernotasun iragankorraren ondorio material eta ondare ukiezinak. Guri dagokigunak, beren beregi, hautaturiko ibilbideetako ondare ukigarrian arreta baitu. Kontu egin behar dugu, edonola ere, gure kasuan industriala, hiritarra eta portukoa izan daitekeen paisaiaren eraldaketak, ez dagokiola soil soilik medioaren etekin-ustiaketari (produktuak, zerbitzuak edota errentagarritasun ekonomikoa lortzeari). Baizik eta gizarte-sistemaren funtzioei atxikirik, giza taldeek kulturalki nahiz emozionalki dutenari zein bizi izandakoari ere hots egiten baitio, modu subjektiboagoan bederen. Ondarearen kontzeptuak, orotan, adiera naturalak, kulturalak, gizartekoak edota historiko artistikoak har ditzake, lurraldearen ikuskizunetara ere joz, gurean portu-itsastar hiriaren elementuetan alderdi kultural baizen emozional horiek deskubrituz. Alabaina, ondarearen zaintzarako dokumentuetan, ardatz zuzentzaile oso orokorrak eskaintzen dira sarritan, lurraldeen denbora-eskalak kontuan hartu gabe; hau da, epe ertain eta luzeagoetan gertaturiko antropizazioaren aztarnak liratekeenak, agerpen ukiezinen baitan (pertzepzioak, narrazioak, ohiturak, folklorea…) bezainbat ukigarrietan ere materialki atzematen direnak (eraikinak, eskultura eta monumentuak, bestelako artelanak, hiriko, portuko eta industriaren espazioetako altzariak, gailuak, artefaktuak)[60]. Paisaiaren lurralde-sistemetan, fisikoa denaren eta gizakiarena (humanoagoa) denaren elkarrekintzak ulertzea ezinbestekoa da, inguruan dakusaguna tentuz deskribatu ahal izateko[61], geure iradokizunen arabera.

Arestian, liburu honetan bertan haritu izan gara sarreran, kultur ondareari buruzko zertzelada batzuez. Jule Goikoetxea zientzia politikoetako irakasleak ere adieraziko digu iraultza burgesaren arotik gurera eman diogula kulturari (inplizituki ondareari) garrantzia estetiko eta analitikorik behinena. Hain zuzen, kultura eta ondarea terminoak, hitzak, kontzeptuak, elkarren arteko tira-biran jartzen ditugunean, nonbait azaleratuko zaigu espazio publikoaren kategoria ere. Adiera zabalean, erpin desberdinak eta anizkoitzak lituzke baina guri hemen dagokigunez, "espazio publikoa ezin da edonon eraiki, espazio publikoak hiria behar du, espazio urbanoa baita espazio publikoa, eta espazio publikoa espazio politikoa, legeen bitartez sortu eta kudeatzen den espazioa". Autore ho-

[60] Silvia FERNÁNDEZ CACHO, *Patrimonio arqueológico y planificación territorial,* Junta de Andalucía (Consejería de Cultura), Universidad de Sevilla. Secretariado de Publicaciones (Historia y Geografía, 143), Sevilla, 2008.

[61] George BERTRAND, "Un paisaje más profundo. De la epistemología al método", *Cuadernos Geográficos de la Universidad de Granada,* 43, 17-28. or.

nen esanez, "kultura hitzak diskurtso hegemonikoen marka darama"[62] (hori ia beti da horrela) eta kultura herriarena izan ordez (herriari modu 'publikoan' dagokiona), kapitalaren kultura bihurtua, honek ez baitu "benetako haustura eta errebindikazioarekin lotzen, guztiz alderantziz, kontinuitatearekin lotzen du, *statu quoa* kontserbatu eta birsortzearekin":

> "Zertaz ari gara kulturaz ari garenean? Sorkuntzaz, hausturaz eta abangoardiaz edo hiriaz, diruaz eta espazio publikoaz? Kulturaz mintzatzean libertimenduaz ari al gara, edo sufrimenduaz? Plazeraz edo esfortzuaz? Kulturaz ari garenean kulturaz edo kontrakulturaz ari gara?"[63].

Galdera politak, geure buru propioari eta arteari berari ere egin diezazkiogunak; eta hiriari, logikoa den gisan, baina 'disney-gunez' osaturikoa. Ondare publikoa, hor tartean, sarri askotan eliteak erakartzeko eta diskurtso hegemoniko horiek baliodun egiteko erabiltzen den tresna apala. Bidenabar, 'hiritarra' zen espazioa, azalera 'erabiltzailea' bilakatzen da baina merkantziaren norabidean, hau da, etekin produktiboaren izaera erabilgarrian. Horren adibiderik argigarriena, gure egunotan, hirietan bertan edota maizago aldirietan kokatuak ditugun merkatal azalera erraldoiak lirateke, bere horretan espazio 'publikoaren' ilusio-optikoa pizten digutenak:

> "Saltokiak izateaz gain espazio publikoa eskaintzen baitute elkartzeko, aisialdirako, jolasteko edo atsedenerako, eremu erosoa, atsegina eta estalia izanik. Hala ere, argi izan behar eremu horiek publikoak soilik teorian direla, eta, ondorioz, izaera publikoa bakarri itxuran dutela, eta horrela izango direla beti beren helburu nagusia betetzen badute: dirua irabaztea, espazioaz disfrutatzen den bitartean beraien saltokietan ondasun eta zerbitzuak kontsumitu daitezen. […] Espazio pribatu horiek eskainiko dituzten ondasun eta zerbitzuak beti aukeratuak izango dir[a] errentagarritasunaren irizpidearen arabera, inoiz ez gizakiaren eta gizartearen beste behar mota batzuk asetzeko asmotan […]. Kudeaketa pribatuan lehentasuna beti arlo ekonomikoak d[u] eta ez gizakiarekin eta gizartearekin harremanetan dauden beste mota bateko helburuak, ondorioz, […] gabeziak eta hutsuneak sortzen dira"[64].

---

[62] Jule GOIKOETXEA, "Hiritarkeria eta Kapitalaren Kultura", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Donostia, kulturaren hiria?),* 25, UEU, 2016, 5. or.

[63] *Idem*, 5-6. or.

[64] José Javier FERNÁNDEZ ALTUNA, "Zu publikora eta ni pribatura? Espazio publikoen eta pribatuen arteko harremanak aztertzen", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Pribatu/Publiko),* 23, UEU, 2015, 9. or.

Bilboko metropolian ere, azkenaldian halako tokiak erruz ugalduz zerbitzatu zaizkigu (Megapark, Artea, Max Center…); berorien lurzoru beharrizanak eta bestelakoak (energia, garraiobideak, zerbitzuak…) baliabide kontsumo handiak dituela jakinik. Halaxe, merkatal gune postmoderno erraldoi horietatik at ere, nazioarteko denda-kateek, finantzaerakundeek eta abarrek hirietako erdiguneak askotan bereganatzen dituzte, aurretik orekaz elkar bizirauten zuten esparruak sano aztoratuz (hau ere, gentrifikazioaren beste atal edo erpinetariko bat litzateke, hiriko kale eta auzune batzuk era konkretuetako zerbitzuez soilik hornituz, aberastasun anitzagoaren kaltetan). Espazio publikoaren 'ukamena', honela ere eman baitaiteke, gizatalde edo jende-aldra espezifikoek bakarrik habitatu eta erabiliko dituzten guneak sorraraziz eta bultzatuz. Paraleloan, administrazio-eraikinez, museoz, liburutegiz eta oro har, eguneko oren definituetan soilik erabilgarriak eta habitagarriak diren espazio 'publikoak' ere nagusitzen joan dira hirietako espazio eraberrituetan (Bilboko kasuan, Abandoibarrako ibaiertzeko bailara litzateke nabarmenena). Iluntzerakoan eta ordu txikietan, bakar bakarrik, isil-isilik gelditzen dira parajeok, txakurrak paseatzen dituztenen ohiuak edota korrika egiten dutenen oihartzunak salbu. Espazio publikoaren ideiaren galera dakarren joera, edozelan ere:

> "Espazio publikoak ez dira soilik diseinatu behar leku batetik bestera igarotzeko, hots, mugikortasuna errazteko, baizik eta batez ere elkarbizitzarako eta harremanetarako guneak sortzeko asmoarekin; horrela, hiritartasunaren kontzeptu zabalago bat eskaintzen da. […] Erakunde publikoek espazioak arlo pribatuari ez 'saltzen' saiatu behar dute, espazio horien alokairua epe motz eta zuzenean ekonomikoki errentagarria bada ere; erabaki horietan ekonomiak ez du irizpide bakarra izan behar"[65].

Autore honek badigu kantitatea, kalitatea baino askoz garrantzitsuagoa izango dela, espazioen alderdi funtzional eta estetikoak uztartuz. Hiritarren partaidetza ere ezinbestekoa litzateke sustatzea (aspektu honetan bereziki sentiberak izan dira Bilboko herritar taldeak), horrela proiektuak ere emankorragoak izango direlakoaren iritziz. Guneok txit balioztatuak izaten dira hirietan eta 'gehikuntzaren' joeraz eraikiak, gauzen pilaketa fisiko eta ikusizkoaren lekuko (arkitektura bitxiak, hiri-altzariak nonahi, eskulturak, monumentuak, oroimen-ikurrak…). Gehitze horren aurrean 'kenketaren' estrategia hirigintzako esku-hartzeen beste aurpegia

[65] *Idem*, 10. or.

litzateke, alegia, beste alor batzuetara hedatu daitekeen erreakzio kulturala, soberan dagoenaren 'kutsadura' ezabatuta, hiri-argigarria ekoitziz[66].

Delako 'argitasun' horrek espazio publikoan (hau da; kalean) arautegiak, legediak, isunak eta kontrolerako gailuak erabiltzea ere esan nahi izaten du, kaleetan (hau da; espaloietan, karriketan, etorbideetan, enparantzetan, lorategietan, parkeetan, ezein izkinatan) gertatzen den oro erabat planifikatua izan beharko balitz lez, gizartearen erreprodukzio gisa eta espazio-egikera molde bakunak pentsaera, sentiera zein ulertze bakarretara bultza eginez. Ezen, espazio publikoa, jendartearen 'formahartzea' eta mamitzea da, denok era kolektiboan erabiltzeko dugun hedadura. Eredu honen aurrean, "espazio publikoa lapurtzen ari dira, fisikoki zein sozialki. Erabilera publikorako lur-zatiak gutxitzeaz gain, erabilera kolektiborako geratzen diren leku apurretan nolakoak izan behar dugun definitu nahi dute. Gure lana, esparru horiek berreskuratzea da"[67]. Autore honen aburuz, gatazkarik gabeko espazioa, orotan utopikoa baita, zeren eta hiri-bizitzaren konstantea (gatazka) aldioro sortu eta garatzen da gizarte-oinarria, bizikidetzaren saltsa, pil-pilean dirauen ke-brasa:

> "Espazio berria 'kanpotik' (instituzioetatik, administraziotik) emanda datorren agertokia izan beharrean, egunerokotasunean gertatzen diren erabileren, joan-etorrien, ohituren eta gatazken emaitza (Lefebvre, 1972-76) izatea bermatu behar dugu. Bertan parte hartzen dutenen eta hartuko dutenen (bizidun zein bizigabe) etengabeko elkarrizketa eta harremanen ondorioa izango da espazio komun berria, etengabeko negoziaketaren ondorioa; hori da parte hartzea. […] Gero eta espazio publiko gehiago manipulatzen dira turismoaren izenean. Bisitarientzako hiri 'politak' eta 'garbiak' nahi ditu administrazioak, bere 'marka' duten postalerako hiriak (Vitoria-Gasteiz *Green Capital!* edo Bilbo Berria adibidez)", eta espazioak kontrolpean izateko formularik erabilienak pribatizazioa eta errepresio *prebentiboa* (legalki, lehen aipatutako ordenantzen bidez, eta fisikoki, kalean etzanda edo jarrita ez egoteko objektu deserosoak jarriz, eskailerak kenduz, bakarkako eserlekuak jarriz… (Gonsalvez, 2014)"[68].

[66] Verónica SÁNCHEZ, Alejandro DEL CASTILLO, "Alferrikako megaproiektuak: egungo hirigintza-fenomenoaren definizioa", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Pribatu/Publiko),* 23, UEU, 2015, 21. or.

[67] Ianire DE ANDRES OLABARRIA, "Leku komun gutxi hainbeste espazio publikoren artean", *Arkitektura eta abar… Idem*, 44. or.

[68] *Idem*, 44-45. or.

Zuri-gaineko beltzean islaturiko hauek aferak badakigu zein agertoki-eskenatoki dituzten gure garaiko hiri eraldatuetan. Bilbon lekutuak, paraje eta eremu horietako espazio publikoen segida izan da liburuari gorputza eman eta horietan ditugun artefaktuen (arkitekturatxoak, hirialtzariak, eskultura-monumentuak) txosten iruzkinduaren antzeko gogoetez, xehetasunez eta iradokizunez haienganako arreta gogobetetzen saiatu dena. Hiri-berreskurapenaren ondorengo paisaia izan dugu Bilbo hiria, industria desegituratuaren eta nazioartean identifikatuak izan daitezkeen espazio berri erakargarrien hiri atsegina, biguna, erosoa, hartzailea. Geroz eta zailago idoro ditzakegu, aldiz, gatazka-guneak, isolatuak.

1. LOKATZETATIK AMETSETARA…

Horrelakoa baita hiri postmodernoaren patua, modernitate iragankorraren arrastoetatik jaiotzen diren egitura sistematikoez trinko tenkatuak. Kateak bailitzan, sakonki aldatzen eta desitxuratzen zaizkigu kaleak, auzoak, barrutiak, hirigune zabalak. Kasik hogeita bost urteren buelta tan, txit kuriosoa litzateke Bilbao Ría-2000 erakundeak XXI. mendea hasi berritan iragartzen zuen desiozko hiri-gardena. Bilbo metropolitarra Bilbao Ría-2000 aipatu erakundearen arabera berridatziz izena zuen artikulu baten, Sara González-Ceballos ikerlariak 2000[69]. urte horretan Bilbon ziren eta etortzear zeuden transformazioez eta berorien irudiez zihardu en; horien bitartez transmititzen ari zen hiri-paisaiaren ideian sakonduz. Izan ere, irudizkoa, hitzezkoa eta testuzkoa zen diskurtso berriak errepresentazio-eragin bortitzak baitzituen gizartean, hiri-eraldapena hasiberria zenean.

Haren ustetan, paisaia irudizko eta idatzizko testu gisa ageri zen indar politiko, ekonomiko eta sozialen azpian baina haien eraginez puztua. Porlanaren eta hormigoiaren hizkeraz moldaturik, horietatik instituzioetatik zetorren bultzada dominatzailea izango zen aurrerantzean. Hauek botereok, darizkien ideiak eta eginahalak hegemonikoak izan daitezen kapaz baitira, eta hala modu fisiko nahiz sinbolikoetan plazaratzeko. Potentzialtasunik nabariena forma zuzen eta ikusgarrian transmititzea izanik. Horrela bada, hiriko botere-taldeek (autoritate publikoak, besteak beste), errepresentazio sistema konkretuetara moldatuak dauden

[69] Sara GONZÁLEZ CEBALLOS, "Re-escribiendo el Bilbao metropolitano según Bilbao Ría-2000", *Bidebarrieta. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales de Bilbao (Los Bilbao Soñados/ Bilbo Amestuak),* VIII, Bidebarrieta Kulturgunea, Bilboko Udala, Bilbo, 2000, 491-506. or.

paisaiaren irakurketa bideratuak eta interesatuak barreiatu ditzakete. Tresna sinboliko eta semiologiazko zenbait zabalduz, gaur egungo hiriek erakusten duten aurpegi postmoderno eta industriaren ostekoaz jendarteak kontzientzia har dezan eragin dezakete eta, antzinako estanpa industrialak ahal bezain azkarren garunetatik mamutzar-lohia lez amildu daitezen. Horien asmoen mesedetan, publizitate kanpainak eta paisaiaren irudizko transformazioa erabiltzen dira, hiri-sen berriaren adibidetzat hartuz. Botere-aldra desberdinek eta anitzek proposatzen duten hiri-irudi berrasmatua etorkizunari begira ikergai mamitsua izango zela iragartzen zuen autore honek. Gidoi antzeko bat prestatua omen zegoen, Bilbo bezalako erdi-mailako hiri industrial askotan errepikakorra eta baliodu-na. Diseinuak (hiri-diseinuak) bereganatzen zuen garrantzia erabakigarria zen hiri-balioak eta hiriko bertako objektuen balioak kontsumitzerako orduan, paisaia kapital sinboliko horren baitako aberatsena izanda.

Garaian jada, duela ia hogeita bost urte, Bilboko transformazioa pizturik zegoen baina potoloenak, oraindik, etorkizunera proiektatuak zeuden. Hauetan kasuotan, industriaren denbora-epeak eta etapak ia beti izaten dira konnotazio negatiboz estaliak eta hortaz, industriaren osteko hiri eraberrituaren aroak hein baten fabrika-garaiaren aurrekoak berreskuratuko lituzke baina modernitatearen (postmodernitatearen) erraietako jokaeren hurbilean, itsasadarraren zonalde pribilegiozkoak hiritargoari eskainiz. Sinbologia argia litzateke, hots, fabrikatzarrak eta industria-paisaia zikinkeriari, aurriei eta espazio publikoaren xurgapenari atxikitzen zaie, irudi legez, eta errautsetik ateratako paisaia berriak, ostera, kulturaren eguneratzeari, aisialdiari, turismoari eta berdeguneen balioei.

Aldaketa urbanistikoak baimentzen dituen onura sozialak ere Bilbao Ría-2000 fundazioak hedatzen zuen promoziozko literaturarekin eta irudi-sortarekin erlazionatzen ziren; segurtasuna, ongizatea, enplegua eta gainontzeko tasunak hiri-egikera onduan eta eraikuntza arkitektonikoan oinarrituz, hiriaren salmentarako estrategia gisa. Aitzitik, Bilbori benetako oparotasuna eta aberastasuna eman zion industriaren zantzurik ez da apenas inon gogoratu 'sintaxi postmodernoan', ezein aurri-ustelek sortuko lukeen kiratsaren beldur (baldin ez badira, izozturiko monumentu bilakatu diren bizpahiru elementu bertikal: tximiniak, labeak, garabiak). Hedapen horrek guztiak paisaiari buruzko irakurketa jakinak suposatzen ditu, kontziente ala inkontzienteagoak balira ere, beti horko agente inplikatuek nahi duten norabideko klabeetan dirautenak, ikuspuntu ofizialak eta hegemonikoak lekuko, etorkizunera zuzen bidaliak.

Labe zilindriko-konikoa Ortuellan eta pareta zaharrean margoturiko murala

Apold-Fleisner modeloko labea zaharberritua Ortuellan, Industri Ondare eta Herri Laneko Euskal Elkarteak (AVPIOP) bultzaturiko ekimena

2. Abiada biziaren moteltzea…

Urteak eta hamarkadak iraganda, martxan jarritako prozesu prestuaren ondoriorik goraipatuena eta adibidetzat jarria Abandoibarrako transformazioa litzateke, hiri osoko izpiritua ordezkatuko lukeen puntua, alegia. Han biltzen dira, eskua emanez, arkitektura eta hiri-eraldaketa konplexua, industriaren ezabaketa eta erriberako parke esanguratsuak, elementu urbanoz kokoteraino bete beteak; nazioarteko eskultoreen artelanak, hiri-altzariak, lanparak nonahi, iturri-apaingarri eta museoeraikinen inguruko espazio publiko/pribatuak, garraiobideak, landaretza, erriberako memoriaren pasealekuak (zein oroimen?). Prozesuen ikuspuntu ez hain baikorrak emaitzen interpretazio bideratuekin neutralizatuak izaten dira, kontraesanak eta beste aukera posibleak baztertuz. Testuinguru berrietan, polemikak hitzez eta egitez ekidin behar direlarik.

Abandoibarrako lorategiko
‘harriak’ bezalaxe ‘erori’ dira arkitektura batzuk

Bilbao Ría-2000 aldizkariaren 2. zenbakiak, Abanboibarra deskribatzen zuen jadanik, urrunetik ikus litekeen landa-eremu handia bezalaxe, bizikletez eta pasealekuz hornitua, Bilbotarrek uneoro eta ordurik edozeinetan bertatik beldurgabe ibili eta habitatu ahal izateko, pertsona 'errealentzat' pentsaturiko proiektua bailitzan, inolako kritikarik sustatu barik. Urteen ostean konprobatu dugu, lehen aipatu dugunez, nola utzik eta hoztasunez aurkezten den egun-argia amaitu eta eguzkia ezkutatu ahala, mamutzar guztien itzal beltzak gehiegizko argiztapenak konpentsatu gabe. Polemikarik gehien sortuko zuen egitasmoa zentro komertzial handiarena izan ziekeen, ludikotasunari eskainitako *festival market* gisa promozionatuz. Hamarraldien ondoren, gogor salatua izan da hiritar taldeen partetik, arkitekto zenbaiten artetik eta alderdi politikoetatik ere. Baina tira, gainontzeko egitasmoak finantzatzeko beharrezko izan zela aitortu zuten Bilboko alkatetzatik, eta aipagai izan dugun autorearen esanetan, gutxitan aipatzen da Zubiarte dendatzarra hiri-onuren literaturan eta irudietan. Hau ere ludikoa eta aisialdirako izango zela komentatzen zuten, dimentsio humanoz eraikia, lasaitasuna eta dibertimendua helburu. Akabuan, arkitektura erdi-faxista handiosaren sabeletik doazen zainak estuak eta labirinto-gisakoak dira, dendatik dendara eramaten gaituztenak, solairutik solairura, zine-gelatik kafetegira, denbora-pasaren kontzientzia galarazten gaituen barnealde itxi eta kanporanzko zabalgunerik gabekoan, produktu erosgarrien deia koloretsuak pareta opako eta ilunetan argi erakargarriak suertatuz. Bilbon *Blade Runner* pelikularen antzeko giro nahasia eta presio-atmosfera dastatu dezakegun toki bakarra ez litzateke izango, bada, Zubiarte deritzon *bunker* handia.

Bidebarrieta aldizkariak hain justu ere XXI. mendea hasi aitzin argitaratu zuen zenbaki hartan, José Ignacio Ruiz-Olabuénaga irakasleak *Bilbutopía* izena egotzi zien hiruzpalau inflexio-puntu identifikatu zituen etorkizunera proiektatzen zen hiri berrian[70]. Etortzear zegoena egiaztatze aldera, hirigintzak eta planifikazioak gizarte-bizitzan estrukturalki zegokiena eta onargarria zena baino gehiago eragingo zutela iragartzen zuen. *Bilbutopía* kudeaketaren estilo bat baitzen, Bilborako pentsaturiko diseinuan eragin kalkulatuak eduki behar zituena etorkizunari begira; nola arriskuak eta aukerak gestionatu behar ziren bikaintasunaren lorpenerako. Lorpen horretan, ardatz Atlantikoaren erdigune garrantzitsu izatea ere aurreikusten zen, Bilbok horrela bere hiritartasunari zegokion lekua

[70] José Ignacio RUIZ OLABUÉNAGA, "Bilbutopías", *Bidebarrieta. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales de Bilbao (Los Bilbao Soñados/ Bilbo Amestuak),* VIII, Bidebarrieta Kulturgunea, Ayuntamiento de Bilbao, 2000, 53-72. or.

beteko zuen nazioarteko argazkian. Horretarako, beharrezkoa zuen dinamikotasun ekonomiko (galduaz) berrarmatu beharko zen, ekidinezinak ziren berrikuntzei, baliabideei eta bizimodu-aldaketei aurre eginez.

Erronka horietan aztoratu ordez etekina ateratzea baita, nazioarteko lehian dauden hirien patua. Horrela egin omen zuen Bilbok, aspalditik hona. Horien aipatu aldaeren artean, ibaiaren inportantzia eta kanpoportuarena, berriro ere lehen mailakoak agertzen ziren, arestian eskualde-dimentsioan euskarritzen zena orain itsas metropoli-inguruneak baitzuen. Ikusi dugu Bilbo Handia zeritzon eskualdearen ideia sasi utopiko baizen pragmatikoak (kontraesana dirudien arren) loraldia eta gainbehera ere ukan zituela XX. mendeko bigarren erdian. Aurreikuspenik errealistenak (ez optimistenak) erori zirela jakina baita, batez ere burdin ustiapenaren eta produkzio industrialaren beheraldiarekin. Egiturazko aldaketen beharrizanean, gaurko bilbotarrek (zeintzuk?) gizarte postmodernoei begiratzen dietela digute (nortzuk?) zerbitzu aurreratuen plataformak eratzeko. Industria-hiritik zerbitzu-hirira doan *Bilbo(u)topikoa* ote den auskalo, baina transformazioaren bektoreek harantz lerrotu dute gezi-norabidea, agian irudiaren aldaketak modeloaren aldaketa suposatuko duelakoan. Kanpo-promoziorako eta jarduera tertziario balioztatuetarako ikur-gisako mugarriak ezinbestekoak baitira, irudi funtzional eta estetikoak transmititu ahal izateko hiri nahiz hiritarren errepresentazio lez. Bidegurutze horren estrategietan hainbat sektorerentzat atsegingarria izan daitekeen hirigintza eta izar-arkitekturaren emariak gailenduz.

Azken *Bilbutopia*ren baitan, beraz, ibaiaren ardatz horizontalaren errekuperazioarekin batera mundura ez ezik unibertsora ere irekiak, hiritransformazioaren lorpena hedatzen duten antenak bailiran dauzkagun mugarri bertikalek, bere horretan zerbitzuetan oinarritzen diren aktibitateen zentraltasuna markatzen dihardute, garapen teknologikoaren pizgarria ahotan, itsasontziak eraikitzen ziren tokian orain kultura egiten dela ere kontatzen baitigute. Industria 'garbiek' industria pisutsuaren tokia hartuko duten honetan, sare telematikoekin eta komunikazioekin batera.

Izatez, 1992. urtean jaio zen Bilbao Ría-2000, hirigintza, garraiobideak eta orduan berritzaileak ziren ingurugiroari zegozkion interbentzioak aurrera eramateko, printzipioz indarrean zeuden lurraldearen eta hiriaren araudietara egokituz, begirada orokor eta globalaz. Metropoliko industria-espazio liberatuetan parte-hartzea zuen helburu, gidalerro horiei jarraiki lehendabiziko atontzeak Ametzolan izan zirelarik, laster Abandoibarrako aferari ere gogor helduz, hurrengo hamarkadan jarraitu arren. Beste idazlan batzuetan aipatu bezala, Eusko Jaurlaritzako, Bizkaiko

Foru Aldundiko eta Bilboko Udaleko finantziazioa zuen sozietateak, geroago Barakaldoko Udala ere barneratuz. Horrez gain, Espainiako estatuko laguntzak RENFE eta FEVE erakundeetatik, industria-korporazioetatik (enpresa publiko gisa funtzionatzen zutenak) eta Europar Komunitateak egotzitako fondoetatik etorri ziren, besteak beste. 2008-2012 bitarteko krisia gogor nozitu baitzen, diru-sarreren gabeziari zoru-publikoen beherakada gehitu baitzitzaion. Egun, badirudi Olabeagan eta Barakaldon lanak amaitzeke dituela eta hurrengo erronkak, bere zuzendariaren esanetan (dagoeneko hasiak), Basurtukoa eta Zorrotzaurrekoa lirateke, oztopoak gaindituz espaziook hiriarekin lotzeko nahiaz[71].

Aipatu fundazioak bezala Bilbao Metrópoli-30 erakundeak ere beteak ditu, duela gutxi, hogeita hamar urteak, 1991ean Eusko Jaurlaritzak, Forua Aldundiak eta Bilboko Udalak patronatua fundatu zutenetik, beste udalerri batzuekin eta Euskal Autonomia Erkidegoko (batez ere, Bizkaiko jaurerriko) hainbat enpresa, botere-erakunde, administrazio, unibertsitate, komunikazio-talde eta komunitate eragileren laguntzaz. Beraiek abiatu zuten lehen plangintza estrategikoa, hamar urtean behin edo gutxiago gogoeta estrategikoaren eguneratzea berritzen dutelarik, helburuak eta metodologiak eguneratuz. Beti izan dute pentsamendu estrategikoa bultzatzearen rola, proposamenak egitearena, horien hezur-mamitzea beste fase batzuetan eta beste eragileekin gauzatuz, Bilbao Ría-2000 adibidez. Alabaina, Bilbao Metropoli-30 egon zen metroaren, aireportuaren edota Abandoibarrako interbentzio handien hastapen-erronketan, gaur egun teknologia, komunikazioa eta garraioak, hezkuntza, formazioa eta enplegua, osasuna, bizikalitatea edo berdintasuna aipatuz. Patronatuaren zuzendaritzan lehendabizi Iberduero eta gero Iberdrola taldeak beti egon dira presente; ez dugu ahantzi behar korporazio ahaltsu hauek nolako dorre-ikur ponposoak dituzten hiriko paisaian, teilatu guztien gainetik egunez eta gauez ere zeharo gailentzen direnak. Kuriosoena da, nolatan hogeita hamar garren urteurrenaren kaiera Bilboko Metroaren eta Arte Ederren Museoaren kolaborazioz antolaturiko *30-30-30* erakusketan (2023ko uda-udazkena bitartean) hiru argazkilariren lanak erakutsi dituzten aurri industrialaren potentziala eszenaren parte estetiko garrantzitsu bezala onartuz, orain literalki, hiri-paisaia urbano eta humanoen testigantza (lehen baztertua) argitara ekartzeko[72].

[71] J. A. PÉREZ CAPETILLO, "No pensaba que la transformación de Bilbao iba a ser tal", *Bilbao (Udal Aldizkaria),* 2023ko uztaila, Bilbo, 10. or.

[72] J. A. PÉREZ CAPETILLO, "Nuestra visión es pensar a largo plazo", *Bilbao (Udal Aldizkaria),* 2023ko abuztua, Bilbo, 9. or.

Guk liburu honetan aurkeztu eta komentatu ditugun ondare-ibilbideak, lehenengotan aitortu bezala, Bilboko udalerriari dagozkie, batik bat 2022an onartu zen hiri-antolaketaren bigarren planaren ataletako batek (ondarearen katalogazio eta balorapenari zegokiona) ondare-elementuak berrikusiko eta eguneratuko baitzituen. Dena dela, magma anizkoitzetik erreskataturiko elementu horietariko zenbaiten izaera metropolitarra bistan da, ibaiertzean dauden eta maiz errepikakorrak diren kultura-materialaren objektuak izaki, batez ere Bilbotik ibaian behera erruz aurkitu ditzakegunak (baliza-dorretxo gorri-orlegiak, adibidez); baita garabi galduen paisaiak edota industriaren aurriak eta portuizaeradun altzariak. Hauen parean, hirian bertakoak ditugu, nola ez, ibaiertzeko ondarearen osteratxook elikatzen dituzten elementu bitxiak.

Ibaiaren ezkerraldeko zutabe berdeek hartu duten itsura eraberritua, 2023an eginiko landa-lanaren argazkietan, ontze-bidean hasiak diren lur-eremuetan

Argiztapen-elementuak galdu edo aldatu eta gero baliza-dorretxoek ez dute oinarrizko egiturek zuten estetika ezta funtzioa mantentzen

Aipatu ibilbideok Bilbok egoera garaikidean duen irudiaren baitan eman izan dira, noski, begirada gaurkotuari helduz. Hala ere, hiri-altzari, monumentu, eskultura eta ikur-objektuok gaurkoak zein atzokoak izan daitezke, hiriko ondare aberatsaren geruzak elkarren gainean pilatuz joan ahala, elkar oztopatu baga. Industriaren galera, portuaren beherakada eta hirigintzako esku-hartzeak erabakigarriak izan dira beraien biziraupenean, eta beraz mantenuan. Antzinatetik gaurdaino, hastapenetako gizaldietakoak gutxixeago baina XVIII-XIX. mendeetatik XX. menderainoko pasadan asko ugarituko dira, egungo hiri-estanpa eta eztanda garaikidera ailegatu arte. Ondare-ibilbideotan, ibaia bizkarrezur harturik ezker-eskuineko espazioak jarraitu ditugu ordena konkretu eta finkorik

gabe. Halaber, egituraketa gure iritziz aproposa elementuen izaerak eta horien araberako taldekatze-atalak eman diete, zain ureztatuaren bina alderdietako ondare-paseoei, hau dena ur-fronteen eraldaketa bortitzean:

> "La transformación del *waterfront,* la búsqueda de una nueva funcionalidad y una imagen de marca distintiva ha dado como resultado un ambicioso proyecto de futuro en el que las huellas de su inmediato pasado industrial quedan difuminadas. La renovación del puerto […], la mejora de los muelles […], la regeneración del entorno de la ría […] todas esas obras que se han sucedido en el tiempo han dado paso, en su apuesta por la modernidad –aunque más bien deberíamos hablar de posmodernidad– a una amplia operación urbanística que enarbola como divisa una relevante muestra del *star system* arquitectónico. […] Una parte importante de nuestro pasado inmediato –la vinculada a las fábricas, a las actividades productivas y en general a la cultura del trabajo– se ha visto inexorablemente arrasada; […] solo unas pocas voces, molestas e impertinentes, se obstinan en expresar su rechazo. El problema no atañe únicamente a la pérdida del patrimonio industrial, sino que concierne, por encima de todo, a la imposición de una lógica posmoderna, puesta al servicio de las exigencias del mercado, que […] en aras de un supuesto progreso, ha forjado una perversa y dañina visión eminentemente utilitarista del patrimonio. Su más inmediato resultado son actuaciones agresivas e irreversibles, con consecuencias irreparables, que nunca deberían haberse proyectado nin impulsado ; actuaciones en las que el conocimiento, la investigación y el estudio del pasado quedan relegados a un segundo plano"[73].

Natalia Tielve irakasleak jaurtikitzen dizkigun hitzok, Asturiaseko Aviles portuaz mintzo badira ere, Bilboko kasuan antz-antzekoak defendatuko genituzke, 'modernitate postmodernoaren' arteko transmodernitate edota modernitate iragankorraren baitan. Modu konkretuagoan, hiri horretan (Aviles) bultzatu eta eraiki zen Oskar Niemeyer arkitektoaren itsasbazterreko espazio-berritze irudiz indartsua dakarkigu gogora. Nazioarteko Kultura-zentro horren logikak bestelako industria-hiri batzuetako jarduera komunak oroitzen ditu (Bilbo barne), eskalaz handiago edo murritzagoak izanik, eta bitartean ur-bazterren balioak areagotzen:

[73] Natalia TIELVE GARCÍA, "La industria toma el mando: patrimonio y paisaje portuario de Avilés. Los conjuntos de Endasa, Asturiana de Zinc y Cristalería Española", in: Mª Soledad Álvarez Martínez; Carmen Bermejo Lorenzo; Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios…,* Idem, 126-128. or.

> "Los frentes de mar –*waterfronts*– se han convertido en objetos codiciados para las nuevas composiciones urbanas, ene l marco de actuaciones que, pretendidamente, apuestan por abrir la ciudad al mar. Los puertos –y su patrimonio– son, con frecuencia, elemento central y vertebrador de las operaciones de regeneración urbana: todo un desafío para las ciudades portuarias que se ven abocadas a reescribir su propia historia, a pensar en un nuevo espacio y en una nueva imagen, a generar una nueva relación puerto-ciudad. Dentro de las diferentes propuestas que en los últimos años se han impulsado podemos destacar la Global Conference on the Urban Future (Urban 21) por la que fueron aprobados los '10 principios' para el desarrollo sostenible de los *waterfronts* urbanos"[74].

Bilbao Ría-2000 erakundearen parekotasun osoz, Avilés 2000 sozietateak ere Udalaren, Asturiaseko administrazio politikoaren eta estatuko beste instituzio batzuen finantziazioa ehuneko portzentaje berezituetan banatua duela aipatzen du hitzotan darabilgun autoreak, fabrikek libre usten zituzten zoruetan ustez jarduera industriala etorkizunerantz bultzatzeko apustuaz. Akabuan, ondare-elementu gehienak desagertuak izan ziren. Lerrootan hizpide izan dugun autoreak ere, jazarpenezko aktibitate gisa definitu izan du halako esku-hartze edo interbentzio hauetako batzuen filosofia oldarkorra. Ezen, batzuetan biolentzia ez da soilik eragiten bidezko egitasmorik gabe eraisten[75], botatzen edota deuseztatzen

[74] *Idem*, 126. or. (oin-azpiko aipua).

[75] Adibidez, 1992an Eusko Jaurlaritzak Euskal Autonomia Erkidegorako diseinatu zuen industria-aurrien eraispen programa. "Las demoliciones en caliente tendrían lugar cuando las fábricas son destruidas momentos después de su cierre definitivo, aun estando en perfectas condiciones estructurales para su reutilización". Alberto SALCEDO FERNÁNDEZ, *Arte y memoria industrial vasca. Revitalización del patrimonio industrial obsolescente mediante su intervención artística*, 1 liburukia (doktore tesia), Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU, Eskultura eta Artea eta Teknologia Saila, 2022, 169. or. Honelako ekimenak barra-barra izan ziren Bilboko metropolian eta udalerrian bertan ere. Gainera, Jaurlaritzako sail desberdinen koordinazio eza edo kriterio gabezia ere arakatzen du ikerlari honek: "la práctica totalidad de estas [edificaciones] estaban reconocidas como elementos de alto valor patrimonial, al estar incluidas en los *Inventarios de Patrimonio Industrial de País Vasco* realizados por el Departamento de Cultura del Gobierno Vasco, con la participación de reputados expertos en la materia. […] La denominación de 'ruinas industriales' referidas a los restos físicos de la etapa industrial es propia del Departamento de Ordenación del Territorio, ya que, en los inventarios realizados por el Departamento de Cultura, esas msimas edificaciones eran calificadas como Patrimonio Industrial". *Idem*, 746, 758. or. Kudeaketa-politiken diferentziaz gain, horien egituren berrerabilpena hiru eratara egin daitekeela argitzen du autore honek; oinarrizkoari errespetuzkoa, babes-neurriak ekidin eta ondare-balioen galera suposatzen duena eta berrerabilpen akats-duna, hau da, zaharberritu eta erabilera gaurkotuak eskainita ere, berriro abandonatua geratzen dena. Suntsi-

denean, baizik eta eraikitzerakoan ere gerta baitaiteke. Arestian komentatu dugu hiri-espazioan ematen den jazarpena gauzak ongi lekutu gabe, eskalaz kanpo, testuingurutik at eta abar agertzen direnean. Halako adibide zantzurik izan daiteke, batik bat ondarearen beraren kontzeptua ezbaian jartzen denean, balizko aldaeren ikerketa seriorik gabe.

3. 'Harri' eta 'talaia-eraikinen' eredu metaforadunak

Maiz, denboran jositako hiri-ehunduretan artefaktu berriak sortzen dira kokapen estrategikoetan, berauen historia, bertako oroimenak eta bestelakoak aztoratuz. Horietariko elementu batzuk 'harri' edo 'harkaitz-eraikinak' izan daitezke, itsasbazterreko 'harkaitzak' edo ibaiertzetako 'harriak' bailiran, toki-leku eraberrituetan txertatuak. Beste adibide batzuetan, horiek elementuok luzera bertikal dezentea bereganatuz, batetik haize-orrazi gisa eta bestetik talaia edo pribilegiozko kokapenetatik hiriari so-eginez paisaien (oro har, hiri-paisaien) kontenplaziorako prestuak. Itsaso nahiz ibai-hirietan, kasuak franko leudeke, antzinako ur-egituretan ere halako dorreak, hiri-espazio konplexuak, azpiegitura zein ekipamendu erakargarriak, portuetako merkataritza-guneak ezarriz.

Idom ingeniaritza-etxearen eraikin berria Deustuko kanal-ertzen ainguratua

pen 'bideratuak' edo 'kontrolatuak' gertatu aitzin, esaldi esanguratsu edo slogan erakoak gizarteratzen dira, kasurako: industriaren galera aukera bihurtzea, horretarako ekimen suntsitzaileak onartuz, aurrien azpian dauden aberastasun berriak atzematea, hiri-berreskurapen programak biziraupenari atxikitzea, irudi-aldaketa bat-batekoak eta bortitzak ezinbestekoak bilakatzea, den-dena garbituz, eraldaketa negozio izan dadin.

Euskalduna Jauregia
Abandoibarrako erriberan metaturiko 'arki-eskultura'

San Mames berria
Basurtu-Olabeagako ur-ertzean pausatu den harri-biribila

Hiri-ikuspegi altua (altxatua) eta goitikoa baimentzen duten dorre-talaiak

Isozaki Atea eraiki baino lehenagoko maketak, Bilboko erakustokietan

Isozaki Atea Zubi-zuri deritzon oinezkoentzako pasabidearen azpitik

Uribitarteko eskaileradun 'talaia',
Chillida-ren desagerturiko eskulturarekin

Avilés hiriko Oscar Niemeyer-en 'talaia biribila'
(argazkia: xabier Güenaga)

Renzo Pianoren Botín Zentroa Santander hirian;
erdi-talaia-harri eraikina

Bilbon 2007-2011 urteen arten hiri-espazioetan jarri zituzten 'lorategi sekretuak'. Abanboibarrako moila eta kai berrietan 'talaia txikiak' bailiran

Punta Begoñako Bastida arkitektoaren galeria zaharra, eraberritze-prozesuan. Bilboko Portuko kontra-dikearen lurmuturrean, Ereagako hondartzari, hain zuzen ere atzeko harkaitzak babesteko talaia-erako eraikin luzea eta ingurumariko itsaso-paisaiari begirada altxatua eskaintzen diona

Kosta-litoraleko arkitektura xelebrearen hegalak zaharberritzen (2021-2022)

Gallarta burdina-herriko Meatzaldea Ekoetxearen eraikina; harrobi-zulo sakonera begiratzeko 'talaia aparta' bailitzan lurzoru maldatsuan etzana

Eraikina kokatua dagoen ingurumari bitxiko paisaia

Edozelan ere, kontu egin behar da industriaren galerak eta bere ondarearen errausketak ibai-hiriaren espazioen pertzepzioak aldrebestu dituela, batik bat ehun eta berrogeita hamar urtetik hona genituenak, aspaldian ere produkzio moduak aldatzerakoan gertatzen zenaren antzean. Oraindik guregandik gertu dugun iragan-denboraren aurri industrialak beste garai ilunago batzuetako arrasto arbuiagarri legez kontsideratuak izaten dira, lurraldeen eta herrien aurrerapenak oztopatuz:

> "Es decir, que un elemento de patrimonio industrial al que se le extirpa de toda huella de los procesos productivos que acogía deja de facto de ser patrimonio industrial […]. Tal y como ha venido sucediendo con la sociedad vasca, a la que desde ciertas instituciones, se ha inducido a pensar que el período industrial es un pasado de fracaso colectivo y que sus restos carecen de valor y entorpecen la necesaria mutación postindustrial[76]. […] El mensaje institucional oficial ha calado y todo lo relacionado con la etapa industrial está cubierto de un manto de rechazo o indiferencia […]. Además, se demuestra cómo la sociedad ha sido condicionada con un mensaje de negatividad y desprecio por una etapa histórica –la industrial–, que ha contribuido a generar el estado del bienestar del que hoy disfrutamos. […] Ese legado está en peligro de extinción, disipado entre el polvo de las demoliciones y el rumor ensordecedor de los mantras postindustriales. […] Esa desaparición física facilitó una transición emocional sin lastres del pasado a la etapa postindustrial"[77].

[76] Alberto SALCEDO FERNÁNDEZ, *Arte y memoria industrial vasca. Revitalización del patrimonio industrial obsolescente mediante su intervención artística*, 1 (doktore tesia), Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU, Eskultura eta Artea eta Teknologia Saila, 2022, 26, 31. or.
[77] Alberto SALCEDO FERNÁNDEZ, *Arte y memoria industrial vasca*… Idem, 2 liburukia, 757, 764, 774. or.

Industrializazio boteretsuaren ezarketak tokian tokiko orografiaren aldaketak eta zoruen propietate tradizionalak aldatzea eskatzen du, puztera eta hedatzera beharturiko populazioak ere urgentziazko beharrak baitzituen, ezagutzen ez zen hazkunde demografikoa eta urbanistikoak eraginez, periferia hurbiletan eta aldirietako auzuneetan. Hala ere, hirierdiguneek zabalgunearen eta burges-hiriaren izpiritua mantendu ahal izan zituzten zonalderik esanguratsuenetan, jendartearen identifikazioprozesuak, seguruenik, bai komertzio eta finantzaren hiri burgesarekin eta baita industriaren hiriarekin ematen zirelarik. Bitartean, aipatu hiriburgesaren baitan eroso senti gaitezke; kaleak, etorbideak, enparantzak, parkeak eta abar 'geureak' kontsideratuz, beste hirietan ez bezala:

> "Ingurua errektangular gertatu zitzaidan Madrilen, elkarren gainkako eta alboz alboko paralelogramo sail sailada nabarmen altu eta luze. Etxe lerro paraleloen arteko kalebideek, lerroaren dimentsio herstu eta bakarra eskaintzen die gizonaren pauso eta begiei. […] Bilbo ezagutzen dut, Donostia, Iruñea, Gasteiz. Haietako kaleek ez zaituzte itotzen. Mendi bizkarren baten konkor edo tontorren bat beti duzu begien aurrean, beti duzu hiriz kanpoko eremu zatiren bat agerian, begientzako arnas bide bezala, askatasunaren presentzia hurbil bezala. […] Erlauntz errektangular herstuki abazkatu berriz. Osatutako erlategi handi bateko erle"[78].

Gelditzen zaizkigunak, Aida Villa ikerlariaren esanetan erosoak ez diren ondareak ditugu; hala nola:

> "El patrimonio industrial en la era postindustrial se ha convertido en uno de los patrimonios incómodos y corre peligro por diversos factores, entre los que se destacan: 1) carecer del reconocimiento académico; 2) ser muestra del impacto medioambiental de una época pasada; 3) estar asociado a la clase trabajadora. […] Salvando las distancias, hay que preguntarse qué precio ha pagado la ciudad por ello, no en réditos económicos, sino identitarios […] dejando solo testimonio de su importancia cuando se pierde su memoria"[79].

[78] Iñaki IRAZU, iturria: "Zazpi, zazpi, zazpi (zazpi hitz, zazpi harri, zazpi…)" [dokumentu argitaratugabetik harturiko zatia], UPV/EHUko KREAREAK Ikerketa Talde Egonkortuaren: *Oteiza: natura-laborategia-Natura* III. Mintegirako prestatua, Gandiaga Topagunea, Arantzazu (Oñati-Gipuzkoa), 2019ko urriaren 18-19an, z/g. Gandiaga fraide-poetak behin Madrileko hiri-espazio itogarrietan olerkitua eta Lorcak berak ere New York hirian nozitu zituztenak dakarzkigu pasarte honek gogora.

[79] Aida VILLA VARELA, "La construcción de Ensidesa en los márgenes de la ría de Avilés: pasado, presente y ¿futuro?", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,*

Osteko panorama erdi edo guztiz galduan oinordekotzarik ere bada:

> "Vastas extensiones de terreno que se ven hoy como espacios de posible crecimiento urbanístico, que en el mejor de los casos, integran en sus nuevos trazados algunos vestigios puntuales del pasado industrial, con un tratamiento casi escultórico. La redacción de planes estratégicos para la regeneración de estos espacios ha sido, en numerosas ocasiones, letal para el legado cultural. […] La búsqueda de nuevos usos no es una tarea sencilla y en la mayoría de los casos se requiere una rehabilitación arquitectónica que permita adaptar a las nuevas necesidades. Una de las principales alternativas es la creación de espacios culturales, destinados a museos, centros de interpretación o lugares de creación artística"[80].

Alabaina, horiek ustezko kultura-espaziook erronka kontzeptual eta metodologikoak izaten dituzte, hain zuzen ere errepresentazioaren aldetik lehen baieztatu bezala, han eta hemen, gertu eta urruti, mendebaldeko gizartean behinik behin horren antzekoak eta errepikakorrak diren arketipo-paisaiak bihurtu ez daitezen. Mundu garaikidean, azkar transmititzen den eta milaka aldaera pareko dituen modelo hiritarrak sustatuz. Belaunaldiz belaunaldi iragaten diren lurraldeari buruzko ideien, ohituren eta irudizkoarekin alboratuz, parajeok geroz eta homogeneoagoak genituzke, batik bat hiri-aldirietan eta zonalde turistikoetan erruz birsortzen direnak. Aitzitik, paisaiak eta parajeak espazio-denboran izandako agerkariez osaturiko prozesu legez ulertu daitezke, toki batzuetan lekuturiko nortasun zein orimenez metatuak, era berean monumentuak memoria horien pizgarri eta iratzartzaile diren neurrian. Ostera, kultura-materialaren objektuak lekuz kanpo monumentu bilakatuak direnean, delako denboraren iragana izozturik gera daiteke, jadanik egokitzen ez zaien eskenatoki aldakor baizen homogeneoetan. Hala, hiri orotan parekideak diren modelo-antzekoekin jokatzen da hirigintza globalizatuaren mesedetan. Azkenetariko adibide bat, Bilbon Salveko zubiari egin nahi zaion esku-hartze 'biguna', agian egitura zinez 'gogorra' samurragoa izan dadin. Shimano enpresa japoniarrak, zubiko espaloien zabaltzea eta bizikletaz iragateko bideak jartzea proposatu zuen, bitarteetan

---

Trea, Asturias, 2021, 251, 253. or. Ikus baita ere: Yaneli LEAL DEL OJO DE LA CRUZ, "El paisaje en la interpretación del patrimonio industrial", *ZARCH. Rehaciendo el patrimonio arquitectónico controvertido, repensando el espacio público,* 16, 77-88. or.

[80] Rubén DOMÍNGUEZ RODRÍGUEZ, "*Dammatio memoriae.* 'Vaporización' industrial, identidad y transformación urbana en Avilés", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021, 258, 276-277. or.

landaretza exotikoa ere txertatzen zelarik, *Future Cities* delako egitasmoaren barnean. Zuhaitzak, kioskoa eta bizikletak alokatzeko puntuak agertzen ziren prentsa-irudi infografikoetan, 2023ko udan. Bizikletak egiten dituen enpresak, garraiobide honen erabilera jendartean bultzatu nahi zuen, alde batetik *Smart city* mugimenduaren baitan kokatzen lagunduz hiri osasungarriagoak, seguruagoak, bizitzeko atsegingarriagoak sortuz eta bestetik, Bilbon Frantziako *Tour* lasterketa izan zela aprobetxatuz.

Bilbok azken urteotan egin izan duen ibilbide horren bultzada, 2022ko Aste Nagusirako hiriko alkateak (José María Aburto) zabalduriko pregoi instituzionala esanguratsua izan zen. Covid pandemia atzean utzita, Bilboko jai-astea munduko nagusiena zela berretsiz, bilbotarrok zer izan nahi dugun ludi osoan aldarrikatzeko garaia dela zihoen; nazioarteko panoraman aurrerako bultzada handienetakoa duen metropolia, alegia. Era berdintsuan, 2023ko Aste Nagusiko pregoian ez zen jada Covid birusaren efektuez hainbeste hitzik egiten, eta hortaz 1983ko uholde handiak ekarri zituen gogoetara alkateak. Hiribilduak bostehun urtetan izan zuen katastroferik lazgarrienetakoaren lokatzetik atereaz, bilbotarrek borondateak elkarturik aurrera jarraitzeko agindu zioten euren buruari, hortik hirigintzaren eta elkarbizitzaren oinarri sendoak ezarriz, garapen-eredu miresgarria posible egiteko gurariaz. Katarsia eragin zuten uholde ospetsuen berrogeigarren urteurrenaren gomutaz, belaunaldiek bideari ekingo diote… *"Zorionak, Marijaia! Zorionak, Bilbao!"*[81].

. . .

Maritimotasunak Itsas Gaien Ikerketako Bilduma Espezializatuaren 10. liburuki hau, Bilbon izan ziren uholdeen 40. urteurrenean inprimatua izan da.

[81] Bilbon urtero udarako jaiak (Aste Nagusia, abuztuaren hirugarren astean) ospatzen direneko alkatearen pregoiaren amaierako lema. Ikus, adibidez: *Bilbao (Udal Aldizkaria),* 2023ko abuztua ('Bilbao 2023. Aste Nagusia'), 5. or.

RESUMEN

RESUMEN

ESTE estudio redactado en Euskara como idioma original del análisis e investigación procedente de los datos obtenidos durante el trabajo de campo sobre el terreno, pretende poner en valor los: *Recorridos etnográficos en la Ría de Bilbao*. Al respecto, se prefiere en esta ocasión el término 'recorrido' en lugar de 'paseo' u otras denominaciones de significado matizado, por el hecho de que se ha construido, precisamente, sobre el cimiento de los recorridos predeterminados y previamente trazados, en los que se han ido identificando elementos de cultura material correspondientes a diversas tipologías de índole urbana, industrial y portuaria. En contrapunto a formas de proceder como derivas o deambulares por la ciudad, métodos lícitos para otro tipo de desarrollos y periplos de donde extraer información valiosa que se han podido utilizar tanto desde el arte como enfocadas desde disciplinas humanísticas, en el caso que nos ocupa, para 'trazar' esos 'recorridos' (aunque fuera mentalmente) se ha contado con mapas y planos reales de la ciudad como material de guía, orientación, ubicación y posicionamiento. Sin perder nunca de vista la senda fluvial que estructura el espacio entre los confines o fronteras de los límites municipales actuales a veces no del todo exactos en la villa de Bilbao.

El objetivo principal ha constituido, por lo tanto, la identificación y puesta en pie de toda una serie de objetos pertenecientes al pasado y al presente de una singular idiosincrasia urbana, arraigados en ella y partícipes de los distintos y 'divergentes' caracteres que se han ido forjando-configurando a lo largo del tiempo. Como son los procesos de mejoras en la navegabilidad, movilidad, abastecimiento y urbanidad, encauzamientos y provisión de infraestructuras marítimo-portuarias en la Ría, el siglo y medio de la explotación férrica y la siderometalurgia asociada, así como los procesos de remodelación y transformación contemporánea hacia el futuro. Dichos 'tiempos' y 'siglos' o decenios han legado un patrimonio material rico y abundante en artefactos funcionales y manifestaciones simbólicas imposible de soslayar en la escena urbana, que transita desde los restos de la villa antigua hasta el ensanche de cuño

burgués e ilustrado, moderno y decimonónico; y de ahí a la urbe postmoderna o 'transmoderna'.

Distanciados de proponer una catalogación férrea, hemos intentado proporcionar una cierta clasificación de aquellas presencias y pervivencias de los objetos culturales muy vinculados a las estructuras sociolaborales y vivenciales en torno a las márgenes y orillas de la Ría, además de destacar algunos paradigmas objetuales y paisajísticos de la inusitada industrialización de esa arteria acuosa ('paisajes' familiares producidos por sucesiones de 'mástiles verticales': grúas, chimeneas, torres o balizas de señalización…, reflejando el extrañamiento en su fase de desmoronamiento, desaparición o profunda alteración). Lo cual se completa con un repertorio iconográfico-material que dispone hilos conductores más o menos visibles o locuaces entre el mobiliario (urbano, industrial, portuario) otrora vigente y el de nuestros días, los monumentos de antaño y los que ahora quizás nos sigan representando o no, las esculturas de vieja urdimbre u otras presencias de tipo más abstracto que en la actualidad colmatan nuestras calles, plazas, parques, jardines y rotondas viarias. La selección ofrecida es una muestra no completa pero entendemos que suficientemente explicativa, de esos testimonios y de su variabilidad dependiente de los entornos en los que se encuentran y los ambientes que generan en su coexistencia e interferencias mutuas a nivel sígnico y signitivo. En puntos concretos, se han escogido por su relevancia, microarquitecturas cercanas, por su escala, al mobiliario. Mientras que las arquitecturas como tal únicamente se han citado cuando han sido indispensables para la contextualización de una zona o área de especial relevancia para el establecimiento de perspectivas, articulaciones, coordenadas paisajísticas y composiciones visuales unitarias que dan identidad a los lugares; más allá de las edificaciones arquitectónicas portuarias o industriales *per sé,* por ejemplo, muchas de ellas aludidas en textos anteriores y por autores/as de obligada referencia.

En este planteamiento subyace, igualmente, un trabajo de recopilación gráfica cuyo cuerpo más estructurado se ha realizado a partir de 2018; coincide con los años precedentes a la aprobación del nuevo Plan General de Ordenación Urbana como reactualización del preexistente, donde se detectaron carencias y urgencias en la solicitud de figuras legales de protección para este patrimonio resistente y a veces 'silencioso' (tal como indica el antropólogo Rubio-Ardanaz). Teniendo en cuenta que su plasmación normativa puede ser voluble y encontrarse al (des)amparo de gruesas intervenciones.

Por último, el libro arranca y finaliza con sendos capítulos que componen una introducción y unos comentarios epilogales no conclusivos. Estas partes mediante sus epígrafes, constatan la personalidad supramunicipal de la aglomeración de Bilbao. Exponiendo no solo el sentido de la presente investigación sino la razón de ser metropolitana y portuaria que ha impregnado su historia urbanística, socioeconómica, sociocultural y estética durante los siglos que han acuñado su temporalidad y los espacios-lugares que han solidificado las bases estructurales de unos parajes en transmutación intensa y constante. Panorama en el que se revelan profundos cambios vitales que nos transportan de una concepción mercantil, portuaria e industrial hacia una globalidad internacional de servicios, transportes, comunicaciones y transacciones que se habrán de reconsiderar con cautela y con una crítica necesaria, en la medida en que trastoca el devenir –porvenir– de un ámbito que nos afecta e incluye.

Embarcación *Atlantis* en los antiguos muelles de Euskalduna (h. 2007)

Arquitecturas y mobiliario portuario de Abandoibarra desde las áreas urbanas de remodelación en Ribera de Deusto (2023)

Restos portuarios subyacentes en el forde fluvial de Zorrotzaurre (2023)

Las costureras y las modistas trabajan también en sus casas.

BLIOGRAFÍA

A. A. L. (elkarrizketa, Miguel Salaberri), "Zorrozaurre isla marcará un antes y un después en la concepción de planes de edificación y urbanismo", Ainhoa Agirrregoikoa (erredakzioa), *Deia (Una realidad, Proyecto urbanístico Zorrotzaurre),* 2022ko azaroaren 6a, 21. or.

ACCONCI, Vito, *Intervento al III Convegno* "La generazione delle immagini", in www.undo.net/cgibin/openfrance.pl?x=lfacts/italiani.htm (1996-1997).

ALONSO, Alberto G., "Hemos agotado el cupo de rascacielos en Bilbao" (elkarrizketa, Mikel Ocio), *Deia (Kalea)*, 2022ko maiatzaren 29a, 10. or.

ALONSO, Alberto G., "Una gran galería comercial sobre la ría", *Deia (Egunero)*, 2023ko apirilaren 30a, 8. or.

ALONSO, Alberto G., "Zorrotzaurre: laboratorio residencial", *Deia (Egunero)*, 2023ko urriaren 15a, 6. or.

ÁLVAREZ ARECES, Miguel Ángel, "Presentación", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021.

ÁLVAREZ MARTÍNEZ, Mª Soledad, BERMEJO LORENZO, Carmen, "Equipamientos e infraestructuras en los puertos del Cantábrico. Bilbao y Avilés", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021, 17-123 or.

ANDRADE VALDEZ, Miguel, "Monumentos en Lima". https://andradevaldez.com/monumentolima/... 2020-2021, z/g.

ARALUZEA, Ane, "Bilbao apuesta por el teatro con la reforma de Pabellón 6 y Garabia", *Deia (Kultura),* 2021eko martxoaren 27a, 23 or.

ARANDA, Alfredo, *Los centros comerciales de Estados Unidos se vacían*, Forbes, 2017.

AUTORE. Anitz, *INDUBAN en Vizcaya,* Banco de Financiación Industrial, Bilbo, 1972.

AZURMENDI, Luis, "Arte y Paisaje. El faro del cabo de Ajo en Cantabria", (sarean, 2020ko ekainaren 10ean eginiko kontsulta), http://itecturalibros.blogspot.com

BEITIA ZARANDONA, Gorka, "Klasizismoa, holoarkia eta ondarea", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Azken KAPak),* 21-22, UEU, 2015, 30-32. or.

BERTRAND, George, "Un paisaje más profundo. De la epistemología al método", *Cuadernos Geográficos de la Universidad de Granada,* 43, 17-28 or.

BIKANDI MEJÍAS, Aitor, *Bilb@o. Dialogo espacial,* Zaragoza, Ellago Ed., 2007.

BILBAO-LARRONDO, Luis, *Urbanismo en torno a la Ría del Nervión. El Gran Bilbao 1945-1975,* Itsasmuseum, Bilbo, 2021.

BILBOKO ARTE EDERREN MUSEOAREN DEFENTSA ZIBIKORAKO MANIFESTUA, Bilbon, 2021eko otsailaren 2an izenpetua, 1-5 or.

CASTILLO, Juan José, "La memoria del trabajo y el futuro del patrimonio", *Sociología del trabajo,* 52, 2004, 4-5 or.

CUENCA AMIGO, Jaime, "Improfanable Guggenheim Bilbao. Museo y rito en la ciudad-evento", in: Luis Bilbao Larrondo, Juan Calatrava, *Fenómenos-(in)-urbanos. Abordajes y contribuciones interdisciplinares hacia los encuentros estéticos en la ciudad expandida*, Abada Editores, Madril, 2021, 417-441 or.

DE ANDRÉS OLABARRIA, Ianire, "Leku komun gutxi hainbeste espazio publikoren artean", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Pribatu/Publiko),* 23, UEU, 2015, 43-45 or.

DE LA PUERTA RUEDA, Navidad, *El puerto de Bilbao como reflejo del desarrollo industrial de Vizcaya (1857-1936),* Autoridad Portuaria, Bilbao, 1994.

DE ROSA GIOLITO, Enrique, *Conflicto, gobernanza y paisaje en la bahía de Pasaia (Guipuzcoa). Dinámicas territoriales de evolución y cambios de usos* (doktore tesia), UNED (Doktore Eskola), 2022.

DELGADO, Manuel, *La ciudad mentirosa. Fraude y miseria del 'modelo Barcelona',* Catarata, Madril, 2010.

DOMÍNGUEZ RODRÍGUEZ, Rubén, "*Dammatio memoriae.* 'Vaporización' industrial, identidad y transformación urbana en Avilés", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021, 258, 257-301 or.

DORADO LANZAGORTA, Jesús, "La infraestructura de Vizcaya", in: Autore anitz. *INDUBAN en Vizcaya,* Banco de Financiación Industria, Bilbo, 1972, 142-157 or.

DUQUE INGUNZA, Andoni, IBAÑEZ ESPINOSA, Irantzu, "Olafur Eliasson artistaren argia", *Bilbao (Udal Aldizkaria),* 2023ko abuztua, Bilbo, 7. or.

ERDAIDE, Aritz, "Paisaia desberdinen bilatzailea", *Ortzadar,* 2023ko ekaineran 17a, 2. or.

FERNÁNDEZ ALTUNA, José Javier, "Zu publikora eta ni pribantura? Espazio publikoen eta pribatuen arteko harremanak aztertzen", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Pribatu/Publiko),* 23, UEU, 2015, 7-11 or.

FERNÁNDEZ CACHO, Silvia, *Patrimonio arqueológico y planificación territorial,* Junta de Andalucía (Consejería de Cultura), Universidad de Sevilla. Secretariado de Publicaciones (Historia y Geografía, 143), Sevilla, 2008.

GOIKOETXEA, Jule, "Hiritarkeria eta Kapitalaren Kultura", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Donostia, kulturaren hiria?),* 25, UEU, 2016, 5-7 or.

GONZÁLEZ CEBALLOS, Sara, "Re-escribiendo el Bilbao metropolitano según Bilbao Ría-2000", *Bidebarrieta. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales de Bilbao (Los Bilbao Soñados/Bilbo Amestuak),* VIII, Bidebarrieta Kulturgunea, Bilboko Udala, Bilbo, 2000, 491-506 or.

HOMOBONO MARTÍNEZ, José Ignacio, *Patrimonio material e inmaterial de la cuenca minera de hierro,* Itsasmuseum (Maritimotasunak, 7), Bilbo, 2020.

HOMOBONO MARTÍNEZ, José Ignacio, "Coros de Santa Águeda. Barakaldo y su entorno, un caso representativo", *Kobie, Antropología Cultural,* 23, BFA, 2021, 37-64 or.

HURTADO, Miren, "Mesa redonda en torno a la transformación de la ría", *Deia,* 2023ko abenduaren 23a, 12. or.

IRAZU, Iñaki, "Zazpi, zazpi, zazpi (zazpi hitz, zazpi harri, zazpi…)" [dokumentu argitaratugabetik harturiko zatia], UPV/EHUko KREAREAK Ikerketa Talde Egonkortuaren: *Oteiza: natura-laborategia-Natura* III. Mintegirako prestatua, Gandiaga Topagunea, Arantzazu (Oñati-Gipuzkoa), 2019ko urriaren 18-19an, z/g.

INFORME DE LA COMISIÓN DE MONUMENTOS Y PATRIMONIO HISTÓRICO DE LA REAL ACADEMIA DE BELLAS ARTES DE SAN FERNANDO, EN RELACIÓN CON LA AMPLIACIÓN Y REFORMA DEL MUSEO DE BELLAS ARTES DE BILBAO*,* Madril, 2021eko urtarrilaren 25a, 1-9 or.

LANDY, Charles, *Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*, Routledge, 2008.

LEAL DEL OJO DE LA CRUZ, Yaneli, "El paisaje en la interpretación del patrimonio industrial", *ZARCH. Rehaciendo el patrimonio arquitectónico controvertido, repensando el espacio público,* 16, 77-88 or.

LIPPOLIS, Leonardo, *Viaje al final de la ciudad. La metrópolis y las artes en el otoño posmoderno (1972/2011)*, Enclave de Libros, Madril, 2025.

LÓPEZ REMIRO, Miguel, "El Museo Guggenheim Bilbao: reflexión sobre su papel en la revisión de la escultura pública contemporánea", in: Blanca Fernández, Jesús Pedro Lorente (eds.), *Arte en el espacio público: barrios artísticos y revitalización urbana*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2009, 257-263 or.

LUENGO, Pilar, "Los trabajadores de Euskalduna aprueban en referéndum los acuerdos del naval", *El País*. 1988ko ekainak 24 [kontsulta: 2020ko apirilaren 10ean egina]. Ikus sarean: https://elpais.com/diario/1988/06/24/economia/

MARTÍN VALDANZO, Gemma, *Derivas artísticas como aproximación al vacío arqueológico del paisaje industrial: ruinas, vestigios y descampados. Archivo: Bilbao territorio de experimentación* (doktore tesia), Escultura eta Artea eta Teknologia Saila, Arte Ederren Fakultatea, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 2022.

MOSCOSO, Mª Fernanda, "El gato, la hormiga y el caballo: sensibilidad etnográfica & atención plena", in: Rita Sixto, Usoa Fullaondo, *Piscina. Investigación y práctica artística. Maneras y ejercicios*, laSia Ikerketa Taldea, Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU, Bilbo, 2019, 121-135 or.

MUJIKA, Jon, "Un paréntsis entre comillas", *Deia,* 2021eko martxoak 21, 64. or.

MUJIKA, Jon, "El Bilbao que se fue y vuelve", *Deia,* 2021eko maiatzaren 16a, 72-73 or.

MUJIKA, Jon, "La fuente y el mural", *Deia,* 2022ko azaroaren 6a, 46. or.

MUJIKA, Jon, "Tres leones de mármol (Rincones perdidos en la memoria)", *Deia,* 2023ko urtarrilaren 8a, 50. or.

MUJIKA, Jon, "La vida late en la fábrica", *Deia,* 2023ko martxoaren 19a, 58. or.
MUJIKA, Jon, "Los restos de la muralla", *Deia,* 2023ko martxoaren 26a, 50. or.
MUJIKA, Jon, "Luces sobre las minas", *Deia,* 2023ko abenduaren 24a, 48. or.
NABARTE, Josu, "La transformación de las marismas en pólderes incidió directamente en la economía y la sociedad de la costa vasca", *Campusa,* 2021/06/17, www.ehu.eus/campusa/contenido/-/asset_publisher/… (2021eko ekainaren 17an eginiko kontsulta).
ORMAZABAL GAZTAÑAGA, Joan Markel, "Atzo paretak pixa egiteko ziren", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Donostia, kulturaren hiria?),* 25, UEU, 2016, 23, 23-25 or.
PAQUOT, Thierry, *L´espace public,* La Découverte, Paris, 2015.
PÉREZ CAPETILLO, J. A., "No pensaba que la transformación de Bilbao iba a ser tal", *Bilbao (Udal Aldizkaria),* 2023ko uztaila, Bilbo, 10. or.
PÉREZ CAPETILLO, J. A., "Nuestra visión es pensar a largo plazo", *Bilbao (Udal Aldizkaria),* 2023ko abuztua, Bilbo, 9. or.
PORTOGHESI, Paolo, *Después de la arquitectura moderna,* Gustavo Gili, Bartzelona, 1984.
POSTIGO, Idoia, "Nuestro modelo de revitalización: una verdadera revolución urbana", *Deia,* 2023ko urriaren 22a, 5. or.
RAMÍREZ DE OKARIZ TELLERIA, Iñigo, "Tokiko kultura-ondarea aztertzeko proposamen didaktikoa. Lehen Hezkuntza", *Uztaro. Giza eta Gizarte Zientzien Aldizkaria,* 115, UEU, 2021, 19-23 or.
RODRÍGUEZ ESCUDERO, Paloma, BASURTO FERRO, Nieves; VELILLA IRIONDO, Jaione, *El Bilbao que pudo ser,* Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo, 1999.
RUBIO-ARDANAZ, Juan Antonio, "Cultura marítima y expresión gráfica pública. Simbología mural en Santurtzi (Bizkaia)", *Kobie, Antropología Cultural,* 15, BFA, 2011, 37-50 or.
RUBIO-ARDANAZ, Juan Antonio, *Antropología Marítima. Entramados y constructos patrimoniales en el Abra y Ría de Bilbao*, Maritimotasunak (Itsas Gaien Ikerketako Bilduma Espezializatua), 1, Bilboko Itsasadarra Itsas Museoa (Isasmuseum), Bilbo, 2014.
RUBIO-ARDANAZ, Juan Antonio, "Fiestas populares en la ciudad de Bilbao. Translatividad y confluencias sociales en un marco cultural transmoderno", *Kobie, Antropología Cultural,* 20, BFA, 2016-2017, 5-22 or.
RUBIO-ARDANAZ, Juan Antonio, "Regeneración del paisaje portuario y marítimo de Bilbao: los recovecos de la abundancia arquitectónica transmoderna", in: José Ignacio Lorente Bilbao, Luis Bilbao Larrondo, *Ciudades-(post)-utópicas. Paisajes de interacciones estético-artísticas en proyección de futuro,* Abada Editores, Madril, 2023, 63-87 or.
RUIZ OLABUÉNAGA, José Ignacio, "Bilbutopías", *Bidebarrieta. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales de Bilbao (Los Bilbao Soñados/Bilbo Amestuak),* VIII, Bidebarrieta Kulturgunea, Ayuntamiento de Bilbao, 2000, 53-72 or.

SALCEDO FERNÁNDEZ, Alberto, *Arte y memoria industrial vasca. Revitalización del patrimonio industrial obsolescente mediante su intervención artística*, 1 liburukia (doktore tesia), Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU, Eskultura eta Artea eta Teknologia Saila, 2022.

SALTZMANN, Andrea, *El cuerpo diseñado: sobre la forma en el proyecto de la vestimenta,* Paidós, Madril, 2004.

SÁNCHEZ, Verónica, DEL CASTILLO, Alejandro, "Alferrikako megaproiektuak: egungo hirigintza-fenomenoaren definizioa", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Pribatu/Publiko),* 23, UEU, 2015, 20-21 or.

SARRIUGARTE GÓMEZ, Iñigo, "Del antiguo espacio industrial de Bilbao al conjunto escultórico a orillas de la ría del Nervión: entre el puente de Euskalduna y el puente del Aernal", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021, 177-223 or.

SORKIN, Michael, *Variaciones sobre un parque temático, la nueva ciudad americana y el fin del espacio público,* Gustavo Gili, Bartzelona, 2004.

TIELVE GARCÍA, Natalia, "La industria toma el mando: patrimonio y paisaje portuario de Avilés. Los conjuntos de Endasa, Asturiana de Zinc y Cristalería Española", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021, 126-17 or.

TUTOR ANTON, Aritz, "Hiria eta Kultura: kultu(r)aren hiria(k): kulturaren balio kapitalaren bila", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Donostia, kulturaren hiria?),* 25, UEU, 2016, 10, 8-12 or.

URIARTE, Iñaki, "Huts*urbi"*, 2020ko martxoaren 20a (dakigunez, argitaratu gabeko dokumentua).

VÁZQUEZ GÓMEZ, Rakel, "BER-sortu, BER-erabili, BER-eskuratu", *Aldiri. Arkitektura eta abar… (Azken KAPak),* 21-22, UEU, 2015, 22-25 or.

VILLA VARELA, Aida, "La construcción de Ensidesa en los márgenes de la ría de Avilés: pasado, presente y ¿futuro?", in: Mª Soledad Álvarez Martínez, Carmen Bermejo Lorenzo, Natalia Tielve García, *Paisajes portuarios: Avilés y Bilbao. Arquitectura y patrimonio,* Trea, Asturias, 2021, 225-255. or.

VIVAS ZIARRUSTA, Isusko, LEKERIKABEASKOA GAZTAÑAGA, Amaia, "Desde el paisaje industrial vivido a los nuevos entornos re-creados de ciudades para el futuro", *Zainak,* 41 (zenbaki monografikoa). *Cuadernos de Antropología-Etnografía*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 2023, 31-59. or.

VIVAS ZIARRUSTA, Isusko, LEKERIKABEASKOA GAZTAÑAGA, Amaia, RUBIO-ARDANAZ, Juan Antonio, "Desde la percepción de un espacio sociocultural marítimo. Paisajes mutados, imaginarios y memoria de lugar en la Ría de Bilbao", *Kobie, Antropología Cultural*, 23, BFA, 2021, 121-134 or.

. . .

Irudiei buruzko oharra: liburu honetan barneratzen diren irudi kasik guztiak autoreek beraiek, tokian tokiko landa-lanean lortutako argazkiak dira, argazkioinetan bertan besterik zehazten ez denean. Hauek argazkiok, ez dira ilustrazio soil gisa txertatzen; asmoa, idatz gorputzarekin batera testu-ekarpena aberastea eta ikerketari ikusizko material osagarria gehitzea baita.

Autoreei buruzko oharra: ikerlan honen egileak Euskal Herriko Unibertsitateko (UPV/EHU) Eskultura eta Artea eta Teknologia Saileko irakasleak dira, Arte Ederren Fakultatean. Era berean, KREAREAK: *Creación en Arte y Estéticas Aplicadas para la Ciudad, el Paisaje y la Comunidad* (IT1655-22) Eusko Jaurlaritzako Ikerketa-Talde Akreditatu eta Egonkortuaren kideak dira, eta Ekuadorreko Universidad Técnica Particular de Loja (UTPL) Unibertsitateko ARTE Y ESTÉTICA ikertaldeko partaideak dira.

Era berean, liburu honetan bildu den ikerlanak, 2023 eta 2024. urteen artean garaturiko proiektu akademikoarekin du erlazio zuzen eta estua: *LISBOA Y BILBAO: función social-ambiental de sus frentes de agua desde el arte y la escultura pública* izenburuarekin, Lisboako Unibertsitateko (ULisboa) Arte Ederren Fakultateari (FBA) atxikiriko CIEBA Arte Ederren Ikasketa eta Ikerkuntzarako Erakundeak 2023an deitu zuen ikerketa-proiektu 'pilotoen' egitasmoan onartu eta finantzatu baitzen.

AURKIBIDEA

EDUKIAK 7

AURKEZPENA-PRESENTACIÓN. Jon Ruigomez Matxin 9

HITZAURREA. Xabier Laka Antxustegi 13

SARRERA GISA, AITZIN-SOLASA 23

1. Hiriaz gaindi: ezkerraldeko trenaren burdinbidetik, erriberako lurralde ilunetan barna 31
2. Eskuinaldeko espazioak: fabrikak eta luxuzko arkitektura txukunak 35
3. Bilbo hiriko ondare-ibilbideak: liburu honen gakoa eta zergatia 40

IBAIERTZEKO ELEMENTUEN GALZORIAN, BERRESKURAPEN FISIKO ETA IKONOGRAFIKOA

1. HASIERA LEGEZ: PARAJEAK, ERAIKIN ETA OBJEKTUAK, BALIZKO ONDAREAK 59

1. Ibaitik gertu, lorategi-espazioetako aztarnak 60
   1.1. Sarriko deritzon parkean atzematen ditugun elementu bitxiak 62
   1.2. Bidarteko aurri historiko aipagarriak 64
2. Deustutik Begoñarako bidean. Hiri-bilbean barneratu zitzaizkigun hilerriak 65
   2.1. Hildakoentzako herriak: hiribilduaren inguruetatik erdiguneetan txertatuak 65
   2.2. Maldan gora aurkitu ditzakegun harrizko Kultura-materialaren testigantzak 66
3. Hiri-sareko lotura eta elkargune iraunkorrak. Ibaiertza aberasten duten eskailerak 71
   3.1. Mundu galdu bateko portu-arkitektuari omen eginez 71
   3.2. Itsasadarreko pasaguneetako egitura finko xelebreak 73

2. ZABALGUNEKO HIRI-TRAZAREN IGAROBIDEAK: ZUBITIK ZUBIRA 75

1. Abian jarritako hirigintza-modeloaren emari tekniko baizen estetikoak 75
   1.1. Zubi-makina biki-bitxi trinko eta tinkoak 77
2. Hiriko espazio historikoen elkarguneak 78
   2.1. Hiri-espazio esanguratsuenen bihotzak konektatzeko xedeaz 79
3. Eraikitzen ikusi genituen zubiak 81
   3.1. Hogeigarren mendearen azken-laurdeneko joerak 81
   3.2. Hogeita batgarren mende-hastapenaren aitzinean 84
4. Garaian garaiko pasabide zahar berriak 85
   4.1. Beharrizana eta itxura… ala funtzioa-estetika ñabarduraren hornidura? 85
   4.2. Ibai-pasa, toki-pasa… agian deus ez pasa? 87

3. ASPALDIKO PORTU-BIZITZAREN IRUDI GAURKOTUAK 93

1. Ibaiertzeko oroigarri, hizki-ikur eta muralak 93
   1.1. Hiri-paretak orbaintzen dituzten adierazpen grafikoak 96
2. Karga-deskargarako makinak: itsas jardueraren aurri bereziak 104
   2.1. Ondare-balioak darizkien arrasto esanguratsuak 104
   2.2. Aparailu mekaniko berriak ibaiertzeko industriaren prozesuetan 105

IRAGAN MENDETIK GAUR EGUNERAINOKO DENBORA-TARTEAREN ABIADA

4. GORRI-ORLEGI KOLOREKO EZKER-ESKUINAK 111

1. Argi-gorridun ibaiertzeko dorre txikiak 111
   1.1. Ilunabarreko diz-diz gorrixkak 112
2. Argi-orlegidun egitura bitxiak ibai-norabideetan 115
   2.1. Distira berdeak egunsentian… 116

5. EZAGUNA DUTEN PAISAIAN MANTENDU IZAN DEN KULTURA-MATERIALA 119

1. Hiri-espazioaren mugetako ibairatze guneak 119
1.1. Itsasoratzeko eta lurreratzeko nasa aproposak; antzinako moila, portu eta kai-lerroetan dirautenak 120
2. Garabien aroan… lehengo hiritik oraingora 123
2.1. Altzairuzko txori-buru bertikal lirainak 123
2.2. Haize-boladak astintzen ditueneko zarata geldoak 124

6. OINARRIZKO TESTUINGURUTIK KANPO GELDITURIKO KULTURA-MATERIALA 127

1. Ikur bertikalak, antzinako paisaien zelatari 127
1.1. Tximiniak, burdina-labeak eta biltegi hanka-luzeak: itzalitako su-garraren zantzuak 128
2. Lekuko iraganaren adierazle gogoangarriak 133
2.1. Bizitza luzearen akaberan galdutakoak 133

IBILBIDE HAUTATUAK. IKONO-HISTORIAREN IRUDI-TRAZA SINBOLIKOAK

7. ARKITEKTURATXOAK ETA HIRIKO ELEMENTUEI ATXIKIRIKO ARTELANAK 137

1. Hiriko toki esanguratsuetan iraun duten eraikintxoak 137
2. Zubi-besarkadaren espazio eguneratuan 140
2.1. Arku-gorria zubi-orlegiaren gain 140
2.2. Baztertuak izan ziren proiektuak 141
3. Auzoetako baliabidea eta beharrizana: kota-oztopoak ekiditeko zubi-lokarri bertikalak nahiz zeiharrak 144
3.1. Gorantz eta beherantz, mendi-magal hiritartuetan 145
3.2. Pasadizo zutak edo inklinatuak 147
4. Pausoz pauso, artea eta zoladura uztartuz: oin-azpiko ikur-karratuak 152
4.1. Bilboko zoladura-elementu ohikoena: funtzioaren eta sinboloaren artean 153
4.2. Artelana kaleari lotua ulertzeko saiakera bitxia: kalkoa eta ordezkapena 156

8. HIRI-ALTZARIEN GARAPENA ETA ONDARE-BALIOAK 161

1. Hiriko argiztapen-publikoaren ereduak: farola, lanpara eta enparauak 161
   1.1. Bilbori argia eman zioten elementuak 161
   1.2. Gaurko argi-iturrien zeinu bilakaera 164
2. Ur-emariaren monumentuak: hiriko iturriak, erabilgarriak eta sinbolikoak 167
   2.1. Espazio ezagunen identitate-iturri 167
   2.2. Zentzua, presentzia eta funtzioa 170
3. Zeinu-adierazkortasunari keinu egiten dioten monumentu-iturriak 173
   3.1. Ahateen parkeko iturri miresgarriak 174
   3.2. Ur-jauzia, ornamentazio-iturria 177

9. OROIMEN-ERAGILEAK: IRAGANEKO ETA ORAINGO MONUMENTUEN ERREINUAN… 179

1. Esangura bereziz jantzi diren monumentuak 179
   1.1. Pertsonaia-ongile eta entzutetsuen omenez 179
   1.2. Hiriko gune konkretuei zentzua ematen dietenak 181
2. Toki-lekuetan integraturiko monumentuak 183
   2.1. Monumentua, eskultura, arkitektura eta hiri-paisaia 184
3. Monumentuak, lehengoak eta ondorengoak 191
   3.1. Giza figura goratzetik itzal-profilera; euskarritik lur gordinera 193
4. Hiria ordenatzen duten monumentuak 195
   4.1. Hiri-zabalgunearen baitako adibide eredugarrien aztarna goratuak 195
   4.2. Hedapen berrien bideetatik abiatuz 198

GURE GARAIETAN: AZKEN PAISAIAK, ESPAZIO ERABERRITUAK ITSASADARREAN

10. MONUMENTU-IZAERATIK KALEKO ESKULTURA IZATERA BIDEAN: BILBOKO IBAIAREN ERTZAK ERALDATZEKO ONDARE-BALIABIDEAK 203

1. Ur-bazterreko pasealekuen zertzelada estetikoa 203
   1.1. Ur-geruzaren eskuin-eskerretik 203
   1.2. Helmuga-puntuak eta hiriko erdigune seinalatuak 207

2. Eskultura eta arkitektura, kokalekuaz mintzo 209
2.1. Hiri-altzarien bidez garaturiko eskultura-giroak 209
2.2. Lekutu eta eskegi, kale-espazioetan ezarri 211
3. Guggenheim Museoaren ingurumariko artelanak 214
3.1. Arkitektura-espazioa eskulturaz janzten denean… 214
3.2. Sua eta lanbroa, materia-galtzearen joera eta arte-baliabidea 218
4. Kale-eskulturaren zoria: oroimenaren pasealeku zirraragarrien baitan… 219
4.1. Itsasadarreko eremu ureztatuetan sumatu ditzakegun eskulturak 220
4.2. Industriaren lan-oroimenetik gaurko zein oroimenera? 223
5. Arteaz berrituriko dike eta ur-espazioak 227
5.1. Euskalduna Jauregia eta Itsasmuseum erakundeen gerizpean dauden adibideak 227
5.2. Antzinako lan-eremuetatik egungo aisialdi-espazioetara 229

11. METROPOLI-EGITURAREN IKONO-IRUDIZKO FUNTSA: ETORTZEAR DAGOENAREN ITXAROTEA 237

1. Ibai eta itsas eskualdearen hari uhintsuetara doan zain urperatua: lurrazpiko ardatz ezkutuen ager puntuak 238
1.1. Ibaiertzetik zeharo aldentzen ez den azpiegitura mugikor zokoratua 238
1.2. Hiri-paisaian dakusagun ikur-agerkariak, Bilbotik Bizkaiko kostalderaino 239
2. Daukagunaren zaintza eta etorkizunean espero duguna 241

ATZE-HITZA, GIBELEKO ONDORIOAK 259

1. Lokatzetatik ametsetara… 264
2. Abiada biziaren moteltzea… 267
3. 'Harri' eta 'talaia-eraikinen' eremu metaforadunak 275

RESUMEN 287

BIBLIOGRAFIA 293

AURKIBIDEA 299

ITSASMUSEUM